

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара

ДОСЛІДЖЕННЯ З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВИПУСК 9

Дніпропетровськ
ЛІТОГРАФ
2010

УДК 811.161.2(082)
ББК 81.411.1я5
Д70

*Рекомендовано до друку вченою радою
Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара*

**Дослідження з лексикології і граматики української мови: Зб. наук. праць /
Д 70 Відп. ред. А. М. Поповський. – Д.: Літограф, 2010. – Вип. 9. – 340 с.**

У збірнику подаються результати наукових досліджень структурних та функціональних особливості одиниць лексико-фразеологічного і граматичного рівнів української мови з проекцією їх на різні сфери комунікації.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, учителів.

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. **В. С. Калашник**
(Харківський національний університет ім. В. Каразіна)
д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**
(Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара)

Редакційна колегія:

д-р філол. наук, проф. **А. М. Поповський** (відп. редактор), д-р філол. наук,
проф. **В. О. Горпинич** (заст. редактора), д-р філол. наук, доц. **Ж. В. Колоїз**,
д-р філол. наук, проф. **І. І. Меншиков**, д-р філол. наук, проф. **О. І. Панченко**,
д-р філол. наук, проф. **Ю. Ф. Прадід**, д-р філол. наук, проф. **О. А. Семенюк**,
канд. філол. наук, доц. **М. С. Ковальчук**, канд. філол. наук, доц. **Н. В. Левун**,
канд. філол. наук, доц. **І. П. Мамчич** (відп. секретар), канд. філол. наук,
доц. **І. С. Попова**

Збірник є науковим виданням, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук (постанова президії ВАК України від 16 грудня 2009 року №1–05/6) [див.: Бюлетень ВАК України. – 20010. – № 1].

За зміст статті відповідальність несе автор

©Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2010

ФЛЕКТИВНА КЛАСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІЄСЛІВ З ПОВНОЮ ПАРАДИГМОЮ

У статті зосереджується увага на класах особових дієслівних форм повної парадигми словозміни, які виділені з урахуванням особливостей передачі флективних засобів вираження особово-часових граматичних значень та акцентуаційних норм.

Ключові слова: дієслово, дієвідмінювання, парадигма, клас дієслів.

В статье сосредоточено внимание на классах личных глагольных форм полной парадигмы словоизменения, которые выделены с учетом особенностей передачи флективных средств выражения лично-временных грамматических значений и акцентуационных норм.

Ключевые слова: глагол, спряжение, парадигма, класс глаголов.

The article reveals the classes of personal verbal forms of full paradigm of changing in the words which emphasizes the inflected aspect of personal temporary grammar meaning and the norm of accentuation.

Key words: verb, conjugation, paradigm, the class of verbs.

Однією з визначальних ознак частиномовної належності того чи іншого слова є характер його словозміни. Традиційно щодо дієслова говорять про такі типи його словозмінних форм, які об'єднуються в межах I чи II дієвідміни. Ключовим критерієм при цьому вважається система орфографічно зафіксованих закінчень в особових формах однини і множини дієслів теперішнього і майбутнього (простого) часу дієслова. У такому випадку, однак, до уваги не беруться виразні розходження у фонетичному оформленні кореневих морфем основи

інфінітива, який вважається своєрідним «дієслівним номінативом», і презенсної основи (*брес-ти – бред-уть, нагина-ти – нагн-уть, жи-ти – жив-уть, і-ти – ід-уть* тощо). Такі розбіжності зокрема зумовили появу більш детальних словозмінних типологій, складові яких дістали назву класів дієслів. Уперше цю думку висунув Г. Павський, детального й переконливого опису вони набули в працях учених Женевської лінгвістичної школи, і зокрема С. Карцевського. Академік В. Виноградов виділяє морфологічні класи «на основі взаємодії суфіксів із закінченнями» [1, с. 443]. В україністиці також фіксується думка про виділення структурних класів дієслова, які поєднуються в ту чи іншу дієвідміну. Структурні дієслівні класи мають в основному формально-структурне значення, проте, як відзначає В. Русанівський, у деяких з них «зберігається зв'язок суфікса основи з його колишнім лексичним значенням» [2, с. 240]. «Парадигматичні особливості дієслова, – відзначають А. Грищенко й Л. Мацько, – знаходять свій вияв у відповідностях між суфіксами основи інфінітива, з одного боку, і варіантами основи, властивими першій особі однини і третій особі множини, – з другого» [3, с. 436], а М. Плющ слушно зауважує, що в межах структурних класів дієслів «діють певні закономірності морфологічних чергувань і наголошення тієї чи іншої морфеми» [4, с. 262]. Як бачимо, словозмінні характеристики дієслів I і II дієвідмін відрізняються не лише фіналями особових форм, а ще й акцентуаційними відмінностями. Спробу вибудувати структурну класифікацію дієслів з урахуванням усіх зазначених вище ознак було здійснено в україністиці ще у 70-х роках минулого століття [5, с. 41–48].

Опис реальної парадигми дієслів сучасної української мови, очевидно, повинен спиратися на комплекс характеристик змінної частини дієслівних словоформ, до якого входять як кількісні, так і якісні ознаки закінчень. Усі відмінності у флективних рядах дієслів з повною парадигмою можна описати, таким чином, за допомогою трьох ознак, кожна з яких може мати у свою чергу кілька протиставлень: 1) фонемний склад першого ланцюжка флективного ряду; 2) наявність у другому і третьому ланцюжках флективного ряду нульових флексій; 3) розподіл наголошених і ненаголошених закінчень у ланцюжках флексій.

Класом дієслів назвемо таку сукупність дієслівних форм української мови, у відповідність яким можна поставити однакові

флексивні ряди як з точки зору матеріального вияву, так і з погляду якісного вираження кінцевих афіксів.

До різних класів, таким чином, будуть віднесені дієслова, що розрізняються або кількісними, або якісними характеристиками. Отже, у сучасній українській літературній мові за типами флексивних рядів, на нашу думку, можна сформуувати такі класи дієслів з повною парадигмою:

1 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульові флексії відсутні, усі закінчення ненаголошені (*бліднути, вибрати, обриднути, прагнути, тиснути*):

у, еш, е, емо, ете, ут'

в, ла, ло, ли, ти

и, іт', імо;

2 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульових флексій немає, під наголосом усі закінчення третього ланцюжка (*красти, об(і)красти, украсти*):

у, еш, е, емо, ете, ут'

в, ла, ло, ли, ти

и, іт', імо;

3 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, усі флексії матеріально виражені, наголошені закінчення /y/ першого ланцюжка й усі флексії третього ланцюжка (*бороти, відіслати, допелити, розселити, стесати, стогнати* і под.):

у, еш, е, емо, ете, ут'

в, ла, ло, ли, ти

и, іт', імо;

4 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, усі флексії матеріально виражені, під наголосом усі закінчення першого і третього ланцюжків (*брати, відтягти, гудіти, жати, збагнути, опастити, пом'янути, шепнути, штовхнути*):

у, еш, е, емо, ете, ут'

в, ла, ло, ли, ти

и, іт', імо;

5 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульові флексії відсутні, наголошені флексія /y/ першого ланцюжка, усі флексії, крім -ти, другого ланцюжка й усі флексії третього ланцюжка (*відняти, перейняти, прийняти, сприйняти, узяти*):

у, еш, е, емо, ете, ут'
в, ла, 'ло, ли, ти
и, іт', імо;

6 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульових закінчень немає, наголошені флексія /y/ першого ланцюжка й усі флексії інших ланцюжків (*віднайти, обійти, піти, простягти, розтягти, стягти*):

у, еш, е, емо, ете, ут'
в, ла, ло, ли, ти
и, іт', імо;

7 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульові флексії відсутні, наголошені всі закінчення, крім -ти, другого ланцюжка (*жити, зловжити, ожити, пережити, почати, проклясти, спожити*):

у, еш, е, емо, ете, ут'
в, ла, ло, ли, ти
и, іт', імо;

8 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, усі флексії матеріально виражені, під наголосом усі закінчення (*брести, вести, відцивісти, густити, доплисти, заревти, зіп'ясти, підпливти, плести, призвести* тощо):

у, еш, е, емо, ете, ут'
в, ла, ло, ли, ти
и, іт', імо;

9 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в другому ланцюжку, усі закінчення ненаголошені (*вивезти, вигребти, замовкнути, ослабнути, затихнути, звикнути, сліпнути, сохнути, тиснути, устигнути, щезнути* і под.):

у, еш, е, емо, ете, ут'
#, ла, ло, ли, ти
и, іт', імо;

10 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в другому ланцюжку, наголошені всі закінчення першого і третього ланцюжків (*бігти, гризти, завмерти, обстригти, підперти, сікти, скубти, стригти, терти*):

у, еш, е, емо, ете, ут'
#, ла, ло, ли, ти
и, іт', імо;

11 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в другому ланцюжку, під наголосом закінчення /y/ першого ланцюжка

й усі матеріально виражені закінчення інших ланцюжків (*допомогти, затьяти, одягти, перемогти, розтягти, підтягти* тощо):

у, еш, е, емо, ете, ут'
#, ла, ло, ли, ти
и, іт', імо;

12 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в другому ланцюжку, під наголосом усі закінчення, крім -ти (*вдягнути, запрягнути, надвозити, підсікти* тощо):

у, еш, е, емо, ете, ут'
#, ла, ло, ли, ти
и, іт', імо;

13 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в другому ланцюжку, наголошені всі закінчення (*берегти, везти, запрягти, застерегти, наректи, нести, повзти, рости, співвіднести, човпти* і под.):

у, еш, е, емо, ете, ут'
#, ла, ло, ли, ти
и, іт', імо;

14 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в третьому ланцюжку, усі закінчення ненаголошені (*дістати, кликати, мазати, відпочити, вплинути, глянути, загинути, зустріти, нагрянути, плакати, повстати*):

у, еш, е, емо, ете, ут'
в, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

15 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в третьому ланцюжку, наголошені закінчення -л(а), -л(о), -л(и) другого ланцюжка (*бути, забути, здобути, набути, перезабути, прийти, пробути, роздобути*):

у, еш, е, емо, ете, ут'
в, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

16 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в третьому ланцюжку, усі закінчення першого ланцюжка під наголосом (*бити, визнавати, зазнавати, здавати, зіпсувати, кувати, оповити, пити, розпізнавати* тощо):

у, еш, е, емо, ете, ут'
в, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

17 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в третьому ланцюжку, під наголосом усі закінчення першого і другого ланцюжків, крім -ти (*влити, злити, лити, ляти, облити, перелити, полити, пролити, розілляти*):

у, еш, е, емо, ете, ут'
в, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

18 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульові флексії в другому і третьому ланцюжку, усі закінчення ненаголошені (*вилізти, лізти, ослабіти, перелізти*):

у, еш, е, емо, ете, ут'
#, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

19 клас – фонема /e/ у першому ланцюжку, нульова флексія в другому й третьому ланцюжках, наголошені всі закінчення другого ланцюжка (*залягти, злягти, лягти, наполягти, перелягти, полягти, прилягти*):

у, еш, е, емо, ете, ут'
#, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

20 клас – фонема /и/ у першому ланцюжку, усі флексії матеріально виражені, усі закінчення ненаголошені (*виявити, заздрити, запевнити, лжесвідчити, мислити, нівечити, ототожнити, привласнити, увиразнити, уподібнити*):

у, иш, ит', имо, ите, ат'
в, ла, ло, ли, ти
и, іт, імо;

21 клас – фонема /и/ у першому ланцюжку, усі флексії матеріально виражені, під наголосом флексія /у/ першого ланцюжка й усі закінчення третього ланцюжка (*білити, ворожити, гнітити, дражнити, женити, заборонити, запросити, звільнити, любити, наголосити, одружити, створити, ходити*):

у, иш, ит', имо, ите, ат'
в, ла, ло, ли, ти
и, іт, імо;

22 клас – фонема /и/ у першому ланцюжку, усі флексії матеріально виражені, під наголосом закінчення першого і третього ланцюжків (*благословити, лежати, летіти, мовчати, мстити, навчити, оповістити, парити, пояснити, простити, розгнівити, сидіти, скінчити, схитрити, тремтіти* тощо):

у, иш, ит', имо, ите, ат'
в, ла, ло, ли, ти
и, іт, імо;

23 клас – фонема /и/ у першому ланцюжку, нульова флексія в третьому ланцюжку, усі закінчення ненаголошені (*бентежити, важити, вибачити, лицемірити, множити, очолити, оцчасливити, представити, супроводити*):

у, иш, ит', имо, ите, ат'
в, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

24 клас – фонема /и/ у першому ланцюжку, нульова флексія в третьому ланцюжку, під наголосом усі закінчення першого ланцюжка (*вклинити, відгранити, глибити*):

у, иш, ит', имо, ите, ат'
в, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

25 клас – фонема /і/ у першому ланцюжку, усі флексії матеріально виражені, усі закінчення ненаголошені (*вигоїти, випоїти, вистроїти, витруїти, освропеїти*):

у, іш, іт', імо, іте, ат'
в, ла, ло, ли, ти
і, іт', імо;

26 клас – фонема /і/ у першому ланцюжку, усі закінчення матеріально виражені, флексія /у/ першого ланцюжка й усі закінчення третього ланцюжка наголошені (*відпоїти, напоїти, обпоїти, підпоїти, поїти, строїти*):

у, іш, іт', імо, іте, ат'
в, ла, ло, ли, ти
і, іт', імо;

27 клас – фонема /і/ у першому ланцюжку, нульові флексії відсутні, під наголосом усі закінчення першого і третього ланцюжків (*гноїти, двоїти, затруїти, зачати, причаїти, роїти, струїти, таїти*):

у, іш, іт', імо, іте, ат'
в, ла, ло, ли, ти
і, іт', імо;

28 клас – фонема /і/ у першому ланцюжку, нульова фонема в третьому ланцюжку, усі закінчення ненаголошені (*благоустроїти, відклеїти, гоїти, засвоїти, заспокоїти, обеззброїти, потроїти, проолїїти, скоїти, удостоїти*):

у, іш, іт', імо, іте, ат'
в, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

29 клас – фонема /і/ у першому ланцюжку, нульова флексія у третьому ланцюжку, під наголосом закінчення /у/ першого ланцюжка (*додоїти, доїти, здоїти, надоїти, подоїти, роздоїти, удоїти*):

у, іш, іт', імо, іте, ат'
в, ла, ло, ли, ти
#, те, мо;

30 клас – фонема /і/ у першому ланцюжку, нульова флексія в третьому ланцюжку, під наголосом усі закінчення першого ланцюжка (*відстояти, протистояти, стояти* тощо):

у, іш, іт', імо, іте, ат'
в, ла, ло, ли, ти
#, те, мо.

Кількість класів дієслів, як бачимо, визначена реалізованими можливостями сполучування різних афіксальних і просодичних типів флективних рядів.

Таким чином, дібраний нами фактичний матеріал дозволяє сформулювати 30 флективних класів дієслів, у які об'єднано 31 422 дієслова з 11-томного «Словника української мови». Причому частотність використання тієї чи іншої парадигматичної моделі виявляється різною – від угруповань декількох тисяч дієслів до кількох одиниць. У зв'язку з цим можна говорити про флективні класи максимальної продуктивності, великої, середньої і низької (малої) продуктивності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Виноградов В. В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове / Виноградов В. В. – М.–Л., 1947.

2. **Русанівський В. М.** Структура українського дієслова / Русанівський В. М. – К., 1971.
3. **Сучасна українська літературна мова: [підручник]** / А.П.Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. – [2-ге вид.]. – К.: Вища шк., 1997.
4. **Сучасна українська літературна мова: [підручник]** / М. Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – [3-тє вид., стер.] – К.: Вища шк., 2001. – 430 с.
5. **Структурна граматики сучасної української літературної мови: проспект** / [відп. ред. В. С. Перебийніс]. – К., 1972.

Надійшла до редколегії 22.02.2010

УДК 811.161.2'373.74

О. І. Брацун

КРИЛАТІ ВИСЛОВИ ЯК ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНИЙ ЗАСІБ СУЧАСНОЇ МОВИ

У статті проаналізовано крилаті вислови в системі сучасної української літературної мови на матеріалі творів Т. Шевченка та розглянуто їх лінгвістичний статус.

Ключові слова: крилаті вислови, мовні одиниці, лінгвістика, фразеологія.

Статья посвящена анализу крылатых выражений в системе современного украинского языка. Рассмотрен лингвистический статус крылатых выражений. Проанализированы крылатые выражения Т. Шевченко.

Ключевые слова: крылатые выражения, единицы языка, лингвистика, фразеология.

The article is devoted to the analysis of the winged words in the system of the modern Ukrainian literary language. The language

status of winged words are considered. The main winged words of T.G. Shevchenko are analysed.

Key words: proverbs, linguistic units, linguistics, phraseology.

Дослідження природи й особливостей функціонування крилатих висловів залишається одним із важливих завдань лінгвістики. Сучасний етап розвитку мовознавства характеризується підвищеним інтересом до крилатих висловів як до мовних одиниць, що відображають складний процес взаємопов'язаного розвитку національної культури й мови. Крилаті вислови є складовою частиною когнітивної бази носіїв мови й мають великий асоціативний потенціал, роблячи мову експресивною й емоційно забарвленою.

Питання щодо лінгвістичного статусу крилатих висловів (слів) належать до дискусійних. До цього часу однозначно не з'ясовано, чи вважати ці мовні одиниці об'єктом фразеології, чи виносити їх за межі фразеологічного фонду. Вирішуючи це питання, учені спираються на різні критерії, хоч і відзначають у крилатих висловах і у фразеологізмах схожі ознаки. На думку лінгвістів Н. І. Амосова, Л.Г. Авксентьева, О. М. Бабкіна, В. М. Мокієнка, В. М. Телії та ін. (представників вузького розуміння обсягу фразеології), ці мовні одиниці виконують тільки комунікативну функцію, й тому їх виносять за межі фразеологічного фонду. Такі мовознавці, як Л.А.Булаховський, В. А. Архангельський, М. М. Шанський, І. І. Чернишова, Л. Г. Скрипник, Л. І. Ройзензон, С. Г. Шулежкова, Л. П. Дядечко та ін. (респонденти широкого розуміння обсягу фразеології), уважають, що предметом фразеологічних досліджень можуть бути практично всі крилаті вислови, бо відмінність крилатого вислову від будь-якої фразеологічної одиниці полягає лише в його зв'язках із джерелом.

З огляду на актуальність, вагомість та недостатнє теоретичне опрацювання крилатих висловів у науковій літературі ставимо за мету – проаналізувати теоретичний і практичний аспекти кодифікації та функціонування цих одиниць у творчій спадщині Тараса Шевченка.

Важливим показником поетичної майстерності, виразником оригінальної думки митця слова є винятково компактний мовний зворот – крилатий вислів. Підвищений інтерес до вивчення цього феномену зумовлений тим, що ці сталі образно-метафоричні

конструкції відображають аксіологічні цінності, асоціативно-образні стереотипи народу, а отже, є творчою базою всього лінгвокультурного процесу.

У пам'яті кожної освіченої людини зберігається значна кількість крилатих висловів, використовуваних у її рідній мові. І це природно, бо ці мовні одиниці виконують важливу роль. Вони дають можливість яскраво й стисло висловити думку, охарактеризувати ситуацію, в образній формі висловити свої відчуття. Крилаті одиниці будь-якої національної мови, зберігаючи свій основний фонд, у цілому належать до наймобільніших мовних шарів [1, с. 16].

Вивчення мови творів Тараса Шевченка, зокрема, крилатих одиниць, проводилося вітчизняними мовознавцями, а саме: І.К.Білодідом, Н. А. Бурячком, Н. А. Москаленко, П. П. Плющем, Л. Г. Скрипник, Г. Р. Їжакевич, В. С. Ващенком, В. Л. Русанівським та ін. Однак, незважаючи на важливість та різноплановість публікацій видатних лінгвістів, на сьогодні ще недостатньо вивчені проблеми семантики, структури та функціонування крилатих висловів (слів). З'ясування цих питань має важливе значення як при виявленні специфіки, своєрідності крилатих мовних зворотів, так і при відтворенні об'єктивної дійсності, у якій творить митець.

У лінгвістичних дослідженнях відомості про джерела крилатих висловів перетинаються з відомостями щодо функціональних та стилістичних особливостей мовних одиниць. Праці, у яких досліджується мова й ідіостиль окремого письменника, порушують питання, пов'язані з виявленням способів творчого використання мовних засобів і його внеску в розвиток лексичного й фразеологічного фонду літературної мови.

Потребує більш широкого висвітлення частина крилатих висловів (слів) Тараса Шевченка, що охоплює різні грані його поетичної творчості й пов'язана зі специфікою ідіостилю поета.

Ці образно-метафоричні вислови посідають у поетичному доробку Тараса Шевченка особливе місце. Вони репрезентують красу й глибину поетової думки, уявлень, суджень про реальну дійсність, тому й відзначаються різноманітними семантико-структурними особливостями.

За генетичними ознаками серед крилатих висловів можна виокремити окремі групи [2, с. 119]. До найбільш уживаних належать стійкі звороти суспільно-політичного змісту, наприклад: *Новий і*

праведний закон; Раби, підніжки, грязь Москви; Варшавське сміття – ваші полки Ясновельможнії гетьмани та ін.

Серед зазначених виразів зафіксовано тематично співзвучні, але різнопланові за своїм наповненням конструкції. В їх образній формі відображено становище українського народу, світоглядні позиції гноблених верств, наприклад: *За горами гори, хмарою повиті Засіяні горем, кровію політі; Не називаю її раєм; Чорніше чорної землі блукають люди; Врем'я луте; А братія мовчить собі, Витріщивши очі; А правда наша п'яна спить; Єй-богу Овеча натура; Дурний шию підставляє І не знає за що!; Раби незрячі, гречкосії; Кайданами міняються, Правдою торгують; Народ замучений мовчить; Раби німії.*

Окрему групу становлять крилаті фрази, у яких викривається політика царизму та панівного класу, бездіяльності ліберального панства, наприклад: *Розпинателі народні; Злії люди; В раї пекло розвели; Княжата недорослі; За шмат гнилої ковбаси; Може, вдарять Або дулю дати благоволять; Запустить пазурі в печінку; А москалі і світ божий В пута закували; Байстрюки Єкатерины Сараною сіли; Латану свитину з каліки знімають; Болота засипав Благородними костями; Кров із ребер точать; І знову шкуру дерете З братів незрячих гречкосіїв; Ви любите на братові Шкуру, а не душу!; Схаменіться! Будьте люди, Бо лихо вам буде; О тих царів, катів людських тощо.*

У поетичному доробку Тараса Шевченка крилаті вислови звучать як заклик до скасування кріпацтва, наприклад: *Громадою обух сталить; Поховайте та вставайте, Кайдани порвіте і вражою злою кров'ю Волю окропіте; Кари ляхам, кари! вигострить сокиру; Борітеся – поборете та ін.*

Крилаті вислови суспільно-політичного змісту є не лише засобом протесту проти соціального національного придушення, а й символізують віру, упевненість у перемозі, у майбутньому, наприклад: *І на оновленій землі врага не буде, супостата; А буде син, і буде мати; Діла добрих оновляться, Діла злих загинуть; Встане Україна, і розвіє тьму неволі; В сім'ї вольній, новій; Наша дума, наша пісня не вмре, не загине!; Оживуть степи, озера; Все покажем, тільки дайте Себе в руки взяти; І неситий не виоре на дні моря поле; Світе ясний! Світе тихий!; Не скує душі живої і слова живого; Заплакана мати усміхнеться; Буде правда на землі та ін.*

Глибшого емоційного ефекту поет досягає, використовуючи крилаті вислови, у яких актуалізовано пошук справжніх цінностей, найглибших істин, що дали б народові сили протистояти гніту, наприклад: *За святую правду-волю Розбойник не стане... Не розіб'є живе серце За свою країну; А подивися та спитай, Що там твориться у тім раї!; Новий і праведний закон; Чи довго ще на сім світі катам панувати; У нас нема зерна неправди за собою тощо.*

Символічне мислення автора втілюється в яскравих крилатих висловах, що характеризують роль духовенства в соціально-політичній ситуації тодішньої України. Вони подають нам цілі образні картини, наприклад: *Будем, брате, З багряниць онучі дроти, Люльки з кадил закурят, Явленими піч топити, А кропилом будем, брате, нову хату вимітати; чернець годований; Око! Око! Не дуже бачиш ти глибоко!; Медоточивими устами цілуються; В нас дери, Дери та дай, і просто в рай тощо.*

Особливого символічного звучання в поезіях митця набули вислови *адамові діти; на розпуттях волелюдних; побити камінням;* наприклад: *Усі на сім світі – І царята і старчата – Адамові діти; Тільки я, мов окаянный, І день, і ніч плачу На розпуттях велелюдних; Господнюю святую славу Розтлили... І чужим богом Пожерли жертву! Омерзились! І мужа свята... Горе вам! На стогнах каменем побили.*

Одним з найцінніших набутоків Тараса Шевченка стали фрази, що передають красу рідної землі, її людей. Конструкції, позначені яскраво вираженим національним колоритом, конденсують у собі цілі образні картини, наприклад: *Село на нашій Україні – Неначе писанка село; Лани широкополі; На Вкраїні милій; Нема на світі України, немає другого Дніпра; Рече та стогне Дніпр широкий; Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть; Світе тихий, краю милій.* Вони виконують одночасно кілька функцій: характеризують і оцінюють, відображаючи рідне, близьке серцю, слугують образною назвою Батьківщини, передають її найбільш суттєву ознаку. Таким чином, митець, констатує факт дійсності, робить висновок, що стає загальновідомим.

Для передачі власного стану, почуттів, дій митець використовує образно-значущі вислови, що є лаконічними формулюваннями ідей, уявлень, думок. Вони передають імпресію з усіма відтінками почуттів, і є свідченням індивідуального стилю письменника,

наприклад: *Караюсь, мучуся, але не каюсь!; Думи мої, думи мої! Квіти мої, діти!; Неначе цвяшок в серце вбитий; І що снилось – говорилось; У нас нема зерна неправди за собою; Я свою п'ю, а не кров людськую; У всякого своя доля і свій шлях широкий; Невесело на світі жить, Коли нема кого любить; Все йде, все минає – і краю немає; Все покину, і полину; І золотої й дорогої Мені, щоб знали ви, не жаль, Моєї долі молодой.* У власне семантичній структурі цих висловів міститься певна система поглядів, роздумів автора.

Підкреслюючи красу української мови, Тараса Шевченко створив пісенні тексти з улюбленою ритмомелодикою, а саме: *У неділеньку та ранесенько, ще сонечко не сходило; Якби мені, мамо, намисто; Утоптала стежечку через яр; Плавай, плавай, лебедонько, По синьому морю; І багата, і вродлива я; Якби знала, що покине, Була б не любила, Якби знала, що загине, була б не пустила; Зацвіла в долині червона калина та ін.*

Збагатив Тарас Шевченко літературну мову цілою низкою крилатих висловів, що характеризують та оцінюють творчість видатних українських митців: *Будеш, батьку, панувати, Поки живуть люди; Доки сонце з неба сяє; Згадаю Енея, згадаю родину; Обличитель жестоких людей; Вольнодумство є в шинку; Великий мій друже.*

Складовою індивідуального стилю Кобзаря є словесні формули для підкреслення вагомості, значущості науки, а особливо нашого рідного слова, у житті кожного українця, наприклад: *На сторожі коло їх поставлю слово; Незлим тихим словом; Ну що б, здавалося слова...; І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь; Великих слів велика сила; Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя; Апостол правди і науки тощо.* Таким чином, символічне осмислення Тарасом Шевченком духовного шляху людини виявляється в слові. Виконуючи дуже важливу і специфічну функцію, крилаті вислови дають можливість митцю стисло і яскраво висловити думку.

Отже, створення крилатого вислову, який стає вживаним і входить до скарбниці загальнонаціональної мови, – це високе мистецтво майстра слова, складна напружена творча праця митця, спрямована на пошуки найточнішого, найкращого втілення думки в слові [2, с. 5]. З'ясування природи, семантики та структури крилатих мовних одиниць і на сьогодні залишається одним із перспективних завдань сучасної української лінгвістики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Шулежкова С. Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие / Шулежкова С. Г. – Челябинск: Изд-во «Факел», 1995. – 287 с.
2. Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови / Білодід І. К. – К.: Наук. думка, 1964. – 54 с.

Надійшла до редколегії 15.03.2010

УДК 811.161.2'373.612

В. Ф. Вакуленко

СЛОВА-КОНЦЕПТИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯННЯХ

У статті розглянуто слова-концепти давньогрецького походження *цар* і *хрест*. Здійснено компонентний аналіз слів-імен цих концептів разом з етимологічною розвідкою, виявлено їхні тезаурусні функції в межах фольклорного жанру заговорянь.

Ключові слова: концепт, фразеологізм, лексична парадигма, концептуалізація.

В статье рассмотрены слова-концепты древнегреческого происхождения *царь* и *крест*. Осуществлен компонентный анализ слов-имен указанных концептов вместе с этимологическими исследованиями, описаны их тезаурусные функции в пределах фольклорного жанра заговоров.

Ключевые слова: концепт, фразеологизм, лексическая парадигма, концептуализация.

Words-concepts *tsar* and *cross* are studied in the article. The component analysis of the concepts word-names is done along with

their etymological study, their thesaurus functions inside the folklore genre of charms are described.

Key words: concept, phraseologism, lexical paradigm, conceptualization.

В українському мовознавстві останнім часом посилюється інтерес до вивчення семантики слова, її складників і зв'язку з пізнанням та категоризацією буття. Джерелом такої зацікавленості семантикою стало розуміння мови як осереддя світосприйняття народу, засобу пізнання довкілля, у якому синкретично відбиваються культурні, історичні й психологічні риси менталітету. Мова для науковця-філолога – об'єкт установлення того, як функціонує етнічно-мовна картина світу, яка є виявом концептуальної картини світу.

Завдання нашого дослідження полягає в тому, щоб виявити роль слів давньогрецького походження в лексичній парадигмі символізму українських замовлянь, а відтак у мовній й концептуальній картинах світу українців. Для цього потрібно: 1) виявити регулярні семантичні відношення, у які вступають означені слова; 2) установити комплекс вербалізаторів цих слів, що означає показати основне лексичне значення, подане у словнику, а також складники конотації (синоніми, антоніми, гіпо-гіперонімічні відношення, фраземне значення й етимологію); 3) з'ясувати, які з запозичених слів концептуалізувалися, якою мірою, які з них є макроконцептами, а які – мікроконцептами; виявити їх роль і сполучуваність з іншими лексемами, а також простежити, яких лексико-семантичних полів вони торкаються.

Дослідження потребує вироблення власного бачення поняття «концепт». Наважимося запропонувати його, урахувавши погляди українського етнолінгвіста В. Жайворонка. Він, спираючись на праці Р. Халліга, В. фон Вартбурга та Ю. Караулова, визначає концепт як «умістилище узагальненого культурного смислу (сенсу), що дає підстави вважати мовну одиницю культурним концептом. Коли ж за словом стоїть не лише реалія, а і її образ або символ, що постають у тому чи тому етнокультурному просторі, це дає підстави розглядати відповідну мовну одиницю як етнокультурний концепт, що включає певний квант культурної інформації про неї» [2, с. 10]. Виходячи з його варіанта концептуально-мовної картини світу й визначення, дамо таку класифікацію концептів: 1) концепти-дискурси – утілюють

загальнолюдські, загальнокультурні, загальноцивілізаційні поняття, так чи так представлені в будь-якій етнічній культурі й етнічній свідомості; 2) складником концепту-дискурсу є макроконцепт, який також має своє мовне представлення в загальноцивілізаційній культурі, проте на етнічному ґрунті набуває специфічних, національних смислів, притаманних тільки культурі певного етносу; 3) складні концепти – поняття й реалії, що концептуалізуються лише в межах певної етнічної культури, складниками яких є 4) слова-символи (мікроконцепти). Завдання дослідження – установити, які з запозичень, представлених у замовляннях, стали концептами і ступінь їх концептуалізації; простежити лексичну парадигму їхнього символізму, що означає визначити відношення, у які вони вступають у межах текстів замовлянь як певних «стереотипів чи прецедентних феноменів» [4, с. 5] з суворою ієрархізацією символів у них. Російська дослідниця С. Нікітіна характеризує образи поетичних текстів як «народні уявлення про устрій світу, що організують повсякдення» [5, с. 117]. Вона пробує семантично описати слова-концепти народної культури «...через вказівку їхніх зв'язків з іншими концептами тієї ж самої культури. Описуючи відношення досліджуваного слова до іншого слова, з ним пов'язаного парадигматично чи синтаксично, ми отримуємо часткове тлумачення слова, яке нас цікавить» [5, с. 118]. Тексти замовлянь узяті як приклад найбільш давніх творів усної народної творчості, що є уламком навіки втраченої синтетичної міфо-магічної обрядодії, де все має глибинний, символічний смисл: і сама обрядодія, і слово тексту замовлянь. Адже лексема в текстах замовлянь – це передусім знаряддя впливу на зовнішній світ, яке несе в собі заряд потужної символічної енергетики. Безперечно, наявність слів іншомовного походження не свідчить про чистоту й первісність цих фольклорних текстів, але з усієї фольклорної системи вони є найбільш стабільними (хоч і незамкненими), і ми можемо простежити той смисл, з яким ці слова вживали протягом тривалого часу. Потім, порівнявши їхній смисл у текстах замовлянь зі смислом у фразеосемантичних єдностях, зможемо простежити розвиток їхньої символічної парадигми й виконати поставлені завдання.

З лінгвістичної точки зору назва поняття – це мовне ім'я концепту. Отже, мовне ім'я концепту-дискурсу – головне в ієрахії, а вербалізатором його виступають імена макроконцептів, які, у свою

чергу, вербалізують складні концепти й слова-символи (мікроконцепти). Ознакою глибинної концептуалізації є включеність слова-імені концепту до фразеосемантичних єдностей. Що більше таких фразеосемантичних єдностей, то вище рівень концептуалізації. Адже «фразеологізм є складовою ментальності нації, стрижнем «культурних конотацій» як частина мовної системи... Фразеологічна одиниця може бути саме тією частиною мови, одиниці якої є носіями концептуального в культурному просторі» [4, с. 4]. Ґрунтуючись на цьому, пропонуємо такий перелік назв семантичних відношень: 1) символічне значення з постійними складниками (символами-антонімами, символами-синонімами, символічною парою); 2) епітет (постійний, непостійний чи нульовий); 3) число (кількість); 4) суб'єкт чи об'єкт; 5) локус; 6) призначення. За С. Нікітіною, «усі відношення можна поділити на статичні й динамічні. Статичні поділяємо на рівнозначні й ієрархічні» [5, с. 119]. До статичних рівнозначних зараховуємо символічне значення з усіма його складниками, до ієрархічних відносимо число, що включає кількість, ознаку одиничності й множинності та епітет. До динамічних відношень будуть належати відношення суб'єкта чи об'єкта. Локус і призначення – це ті відношення, які об'єднують дві групи відношень.

Одразу ж зазначимо, що запозичень давньогрецького походження в текстах українських замовлянь небагато. У межах статті розглянемо два найбільш значущі: *хрест*, *цар*.

Цар [7, с. 146–153]. В «Етимологічному словнику російської мови» А. Преображенського наводиться декілька пояснень походження цього слова: «1) як скорочення, яке можна спостерігати в титулах, порівн. *сударь* з *государь*; *барин* з *боярин*», тому мотивує слово *цар* словом *цьсарь*; 2) слово «*цьсарь*» запозичене з готської – *kaisar* (яке походить з лат. *caesar*); 3) наводячи фіксовану форму «*цѣсарь*», виводить етимологію слова «*кесарь* з гр. *χαίδαρ*» [11, с.1183]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (далі – ВТССУМ) так пояснює його: «1. Володар якої-небудь країни (як загальна назва, не титул) // Титул монарха в деяких країнах; монарх, що має цей титул // Повновладний господар над ким-, чим-небудь. 2. Який підпорядковує навколишніх своєму впливу або переважає всіх (все) чим-небудь // Про звірів, птахів, рослин і т. ін. 3. У сполученні з іншим іменником характеризує його як щось виняткове, найголовніше серед інших подібних» [1, с. 1578]. ВТССУМ подає 38 похідних від цієї лексеми. Ядерне значення

становить сема «володар», що є узагальнювальним вербалізатором концепту-дискурсу *влада*, а також указує на особу чоловічої статі, чоловіка, який владарює в межах певної країни. До периферійної зони належить лексико-семантичний варіант «той, хто переважає усіх» з семами «перевага над кимось», «винятковість з-посеред інших». З опорою на фольклорні джерела, у словнику-довіднику «Знаки української культури» наводиться таке визначення цього поняття: «Священна особа при житті, тому не вмирає, а переходить у потойбічний світ; народ осуджує царя як самодержця; ... в його образі уособлює владу...; цар є не лише в людей, а й у тварин...» [3, с. 628]. Так само в народній свідомості слово *цар* може означати *бог, чорт*; отже, висновуємо, що первинною семою в значенні слова є «істота, наділена не просто владою, а верховною владою над країною, світом, іншими живими істотами».

Простежимо, у які смислові відношення вступає це слово в текстах українських замовлянь. Лексема *цар* має символічну пару – *цариця*. Характерною особливістю слова *цар* (*цариця*) є його вживаність з нульовим епітетом. Натомість атрибутивно характеризує слово ім'я-прикладка: у слові *цар* це: *Хан, Савул, Гадюн*, у слові *цариця*: *Ханиця, Яриця, Киліяна, Іліяна, Веретениця, Олена, Вольга*. Слово *цар* (*цариця*) виступає переважно суб'єктом: *цар* (*цариця*) *сидить*, до нього/неї звертаються з проханням-наказом: *вийди, склич, вигукни, висвисни, закажи, збери, розпитай*. Рідше *цар* (*цариця*) є об'єктами: *прошу царя* (*царицю*). Слово *цар* і *цариця* вживають в однині. Обов'язковим для цього слова є наявність місця (локусу): *на канапах; на тому дубі; в гнізді*. Символічним значенням слова *цар* (*цариця*) є слово *змій, змія, гад, гадюка, змія*, що мотивує призначення слова *цар* у замовляннях – вплив на змію і все, що з нею пов'язане. Отже, відбувається символічне перенесення семи «володар»: *цар* (володар людей) – *змій, гад* (володар іншого царства).

Багаторівневим смисловим утворенням є концепт *хрест* [7, с.33, 81]. Етимологічний аналіз цього слова свідчить, що *хрест* – «давнє запозичення з германської: давньоверхньонімецьке *Christ, Krist, Crist*, Христось; *kristen* «хрестити, християнізувати». Але не з давньо-грецької... Значення змінилося в слов'ян ... під впливом Христос, християнин» [11, с. 383]. Відзначимо роль готської мови й германців загалом у передаванні цього слова й інших імен концептів. Також для української етнічної культури важливою є мотивованість слова *хрест*

словом *Христос*. Це означає, що концепти *хрест* і *Христос* перетинаються. ВТССУМ так визначає це слово: «1. Предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині // Молитовний жест християн – знак, що нагадує такий предмет, зображується перехресним рухом особливим чином складених пальців правої руки. 2. Відзнака, орден, що має форму такого предмета. 3. Предмет у вигляді фігури з двох планок, брусків, смужок і т. ін., які перетинаються між собою. // Держак шаблі. // Те саме, що хрестовина // Мітка, знак такої форми. Спосіб вишивання перехресними стібками // Елемент орнаменту. 5. перен. Страждання, випробування, що випали на чийсь долю. 6. у знач. присл. хрестом» [1, с. 1572]. Словник подає цілий ряд стійких утворень (назв та фразеологізмів) зі словом ХРЕСТ: *Петрів хрест* (рослина); *наперсний* (*нагрудний*) *хрест*; *держати до хреста дитину*, *бути хрещеним батьком або хрещеною матір'ю*, *хреста немає* (бездушна людина), *нести* (*свій*) *хрест* [1, с. 1572]. Похідних від слова *хрест* – 47 (не беручи до уваги фонетичні варіанти тих самих слів). Вичленуємо семи у значенні лексеми: 1) предмет, символ; 2) жест; 3) спосіб вишивання; 4) страждання. Ядерне значення цього слова «предмет, символ християнства». Це означає, що концепт *хрест* уходить до концепту *релігія* і пов'язаний (є похідним) з концептом *Христос*, який також перетинається з концептами *релігія*, *бог*, *цар*. У замовляннях концепт *хрест* має неповну лексичну парадигму символізму: у нього немає символічної пари, символу-синоніма, символу-антоніма. *хрест* уживають в однині. Зафіксовано два епітети: *золотий*, *чесний*. Ніколи це слово не вступає в суб'єктні відношення, тільки в об'єктні: *кладу хрест*, *прикладати хрест*. Зафіксовано один локус – *хрест у головах*. Така бідність символічної парадигми *хреста* зумовлена первинною семою, фіксованою в замовляннях, – «оберіг, захист від нечистої сили», річ унікальна, наділена надзвичайною силою, дієва. Проте сема «предмет», «щось неживе» теж дається взнаки, тому немає символічних корелятивів.

Дані фразеології засвідчують, що слова давньогрецького походження зазнають подальшої концептуалізації. Різні словники наводять значну кількість фразеосемантичних утворень. Так, лексема *цар* є складником багатьох ідіом, тим самим розширюючи поле означуваного концепту: 1) *цар Горох* [3, с. 149]; 2) *не мати царя в голові* [10, с. 64]; 3) *як до царя на іменини*; *як у царя за дверима* (*за*

пазухою) [9, с. 325]; 4) *цар і бог* [8, с. 226]. Велика кількість фразеологізмів з похідними від слова-імені концепту: 1) *царське свято*; 2) *царський вінець* [6, с. 124]; 3) *царські врата* [2, с. 149]. Від цього слова утворено назви флорономенів: 1) *цар-зілля*; 2) *царська борода* [3, с. 149]. Існує також ціла низка сакральних імен: *Цар Небесний* [3, с. 149], *Цариця Небесна* [3, с. 149]. Важливими є ті утворення, які засвідчують те, що за словом *цар* стоїть значна кількість магічних обрядодій: фразеологізм *царський вінець* стосується весільного обряду, а *царські врата* – як церковна реалія й складник обряду народження дитини. Міфологемою є утворення *цар Горох* (за *царя Гороха*). Інші фразеологізми вможливають виділення таких лексико-семантичних груп концепту *цар*: 1) утілення розумової вищості/нижчості порівняно з іншими (*не мати царя в голові; без царя в голові*); 2) найголовніший (*як до царя на іменини; цар і бог*); 3) добробут (*як у царя за дверима* (за *пазухою*)). Саме наявність широкого кола фразеологізмів засвідчує глибину концептуалізації лексеми *цар*.

Ще більшу кількість фразеологізмів зафіксовано зі словом *хрест*. У них *хрест*, так само, як і в замовляннях, вступає виключно в об'єктні відношення. Хоча знайдено один фразеологізм, де слово *хрест* виступає як суб'єкт: *хрест мене побий* (присягатися, клястися) [10, с. 247]. Отже, концепт *хрест* зберігає сему «предмет, оберіг», актуалізовану в замовляннях. На підтвердження цього наводимо ідіоми: *хрестом благословити; хреста покладати; у хрест увести; у хрест увійти* [6, с. 413], *накласти хрест* (перелякатися) [9, с. 323–324]. За цими утвореннями стоїть ціла низка церковних і магічних обрядів, дій. Слово-ім'я концепту *хрест* увіходить до флорономенів: *хрест-трава*, стає складником назви свята Хреста (Хрестці, Середохрестя) [3, с. 624], що несе в собі цілий комплекс обрядів, забобонів, ритуалів і вірувань. Ілюстрацією походження концепту *хрест* від концепту *Христос* слугує утворення: *як з хреста знятий*. Більш пізні утворення засвідчують дальшу концептуалізацію цього номену: 1) *хрест собачий, класти на собачий хрест* [9, с. 413]; 2) *хрестом собачим* [9, с. 323–324]; 3) *ставити хрест* [10, с. 214]. Процес концептуалізації слова *хрест* призвів до перетину його з концептом-дискурсом *смерть*: 1) *піти на хрест*; 2) *придбати дерев'яного хреста*; 3) *дивитися (поглядати) на хреста* [9, с. 323–324].

Порівнявши дані, отримані внаслідок аналізу текстів замовлянь, і дані словників різних типів, висновуємо:

1. Серед запозичень з давньогрецької мови слова *цар* і *хрест* виступають мовними іменами макроконцептів. Ці слова запозичено давніше з усіх аналізованих у межах нашого дослідження. Очевидно, запозичення відбулося за посередництва готської мови (III–VI ст. н.е.) в часи інтенсивних мовних контактів між охрещеними готами й слов'янами-язичниками.

2. Концепт *цар*, виступаючи з неповною парадигмою семантичних відношень у замовляннях, актуалізуючи тільки ядерну сему «володар» і «царство (людське, потойбічне, тваринне)», у подальшому розширює символіку, активно входить до етнокультури, про що свідчить матеріал фразеології. Спершу слово *цар* виступало вербалізатором концепту-дискурсу *влада* й символом-синонімом до слова *гад*, а потім, концептуалізуючись, перетнуло семантичні поля таких концептів дискурсів, як *релігія*, *бог*, *місце*.

3. У текстах замовлянь слово *хрест* виступає з актуалізованою семою «предмет, оберіг». Ця сема мотивує подальшу роль цієї реалії як складника обрядодій у культурі. Подальше проникнення її в повсякдення спричинює розширення семантики й перетинання з периферією концепту-дискурсу *смерть*, що не заважає макроконцептові *хрест* входити до асоціативного поля концепту-дискурсу *релігія* й макроконцепту *Христос*.

4. Співвідношення концепту й символу, на наш погляд, таке: концепт – це загальне, усеохопне, а символ – це частковий вияв цього загального, одного або декількох смислів, у межах певної системи (у фольклорному жанрі чи фольклорі взагалі, тексті художньої літератури, дискурсі епохи).

5. Згідно із запропонованою нами класифікацією проаналізовані концепти *цар* і *хрест* є макроконцептами.

Означений підхід плануємо застосовувати під час аналізу слів давньогрецького походження в інших жанрах фольклору.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
2. **Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика: [нариси] / Жайворонок В. В. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.

3. **Знаки** української етнокультури: словник-довідник / [авт.-уклад. Жайворонок В. В.]. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
4. **Іванова І. Б.** Фразеосемантичне поле «ЖИТТЯ/СМЕРТЬ»: національні стереотипи та їх кореляції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. Б. Іванова. – К., 2008. – 19 с.
5. **Никитина С. Е.** О концептуальном анализе в народной культуре / С. Е. Никитина // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – 204 с.
6. **Словарь** української мови: у 4-х т. / [упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
7. **Українські** замовляння / [упоряд. М. Н. Москаленко; передм. і комент. М. О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.: іл.
8. **Українсько-російський** і російсько-український фразеологічний тлумачний словник [авт.-уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. – Х.: Прапор, 1997. – 462 с.
9. **Фразеологічний** словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу [В. Ужченко, Д. Ужченко]. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.
10. **Фразеологічний** словник української мови: у 2-х томах / [авт.-уклад. Г. М. Удовиченко]. – К.: Вища шк., 1984.
11. **Этимологический** словарь русского языка: в 2-х т. / [авт.-уклад. А. Г. Преображенский]. – М., 1959. – Т. 2. – 1284 с.

Надійшла до редколегії 12.02.2010

УДК.811.161.2'367.4

О. М. Гандзюк

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ З АДВЕРБІАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ

У статті йдеться про адвербіальні синтаксеми української мови, аналізується специфіка адвербіальних синтаксем у формі

іменника з прийменником, називаються їх найуживаніші вияви в українських прислів'ях і приказках.

Ключові слова: синтаксема, адвербіальна синтаксема, просте ускладнене речення, прийменник.

В статті говориться об адвербіальних синтаксемах українського мови, аналізується специфіка адвербіальних синтаксем в формі імені іменного з предлогом, називаються їх найчастіші прояви в українських прислів'ях і приказках.

Ключевые слова: синтаксема, адвербиальна синтаксема, простое усложненное предложение, предлог.

The article deals with adverbial syntactical units in Ukrainian language. The specification of adverbial syntactical units as construction «subject + preposition» is considered. The most typical representation of syntactical units in Ukrainian sayings and proverbs are analysed.

Key words: syntaxem, adverbial syntactic units, simple-complicated centens, preposition.

У граматичній структурі простого ускладненого речення знаходять своє широке застосування вторинні предикатні синтаксеми. У переважній більшості випадків вони складаються з двох елементів: «трансформованого в морфологічний іменник вихідного предикатного слова з семантикою дії, процесу, стану, якості тощо і аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями» [3, с. 269]. Вторинні предикатні синтаксеми поділяються на атрибутивні, модальні й адвербіальні синтаксеми. Адвербіальні синтаксеми формуються з темпоральних, причинових, цільових, допустових та умовних. Частиномовна специфіка цих видів синтаксем полягає в тому, що основний їх вияв реалізується через прийменниково-відмінкові форми.

У формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному планах прийменник, як і сполучник, не займає самостійної позиції в реченні,

тобто не виконує формально-синтаксичної ролі члена речення і семантико-синтаксичної функції синтаксеми. Тільки разом із предикатним субстантивом він створює позицію члена речення і позицію вторинної предикатної синтаксеми [2, с. 137].

Дослідженню адвербіальних синтаксем присвячено праці І.Р.Вихованця [1–3], К. Ф. Шульжука [7].

Прийменниково-відмінкові форми з адвербіальною семантикою функціонують у текстах різних стилів. Вони широко вживаються також в українських прислів'ях і приказках.

Оскільки функціонування прийменників у прислів'ях і приказках з адвербіальною семантикою ще не було предметом дослідження, вважаємо, що обрана нами тема є досить актуальною.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі функціонування прийменників у прислів'ях і приказках з адвербіальною семантикою.

Завдання дослідження виявляються в тому, щоб 1) виявити, яких різновидів адвербіальної семантики надають прийменники змістовому навантаженню прислів'їв і приказок; 2) визначити їх значеннєву поширеність.

Прийменники не можуть самостійно утворювати речення, бути членом речення, але можуть входити до складу додатка, підмета, неузгодженого означення і обставини [4, с. 269]. Прийменники як аналітичні службові елементи відіграють дедалі більшу роль у граматичній сфері сучасної української літературної мови, виступаючи разом із синтаксичними релятивними морфемами найпоказовішими виразниками синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень [1, с. 3].

Визначити і розмежувати окремі функції полісемантичних прийменників буває не легко, тому стосовно цього явища й досі актуальними залишаються слова О. М. Пешковського: «Встановити кількість значень однієї й тієї самої форми і далі розподіляти ці значення – справа надзвичайно важка і виконується звичайно різними лінгвістами по-різному» [5, с. 56–57]. Первинні прийменники найбагатозначніші у плані вираження адвербіальної семантики. Найбільше граматичних значень цього типу відображають прийменники *на, в(у), з, за, від, до*, інші – *без, крізь* уживаються з небагатьма значеннями.

В українських прислів'ях і приказках прийменники доповнюють адвербіальну семантику речення.

Прийменник *без*. Пов'язується тільки з формою родового відмінка і вказує на

– умову – *Нема диму без вогню; Без підпалу і дрова не горять; Без тазди які жінці гаразди?; Без знання і постолу не пошиєш; Без лічби і грошей нема;*

– допустовість – *Хворий лежить та без пам'яті хліб їсть; Хвали чуже, своє і без похвалок добре.*

Прийменник *в(у)*. Вживається з іменниками у формах родового (раритетна конструкція), знахідного і місцевого відмінків.

Кожна з цих конструкцій має властиве їй коло значень, а саме:

– часу – *Хто в Петрівку сіна не косить, той зимою і в собак їсти просить; В лютім Дорота заповідає сніги і болота; Забавив у Петрівку печеної криги;*

– умови – *І в погоду часом грім ударить; В гостях і жук м'ясо; Не вір козлу в капусті, а вовкові між вівцями;*

– мети – *Вола кличуть у гості не мед пити, а воду возити;*

– допустовості – *В очі лисом стелиться, а позаочі собакою бреше; В очі світить, позаочі лає.*

Прийменник *від (од)*. Сполучається тільки з іменниками у формі родового відмінка. Для нього властиві такі адвербіальні значення:

– умови – *Від вогню і камінь трісне; Од ціпа у спині сіпа; Шилом моря не нагрієш, від тяжкої роботи не розбагатієш; Від лихого боржника і полова гроші;*

– мети – *Від дощу – не у воду, від вогню – не в полум'я; Ти його борони від собак, а він тобі покаже кулак;*

– причини – *І великий дуб від малої сокири падає; Захворів Іванко, аж опух від спанку; Від чарки більше людей помирає, ніж у морі потонає; Від грошей усе лихо на світі; Заздрісний від чужого щастя сохне;*

– допустовості – *Від солодких слів кислиці не посолодшають.*

Прийменник *для*. Сфера його вживання обмежується родовим відмінком. Поєднуючись з іменником у цій відмінковій формі, він означає

– мету – *Не для пса ковбаса, а для kota сало; Для того коваль кліщі держить, щоб у руки не пекло; Птиця створена для польоту, а чоловік – для роботи; Одежу бережи для холоду, а гроші – для голоду.*

Прийменник *до*. Його вживання обмежується родовим відмінком, у якому він разом з іменником засвідчує такі значення:

– часу – *До першого грому земля не розмерзається; Доспівалась пташка до зими, прийшлося під стріхою ночувати; І комарі кусають тільки до пори; Не забуду до гробової дошки; Балакала покійниця до самої смерті та все казна-що;*

– мети – *До завірюхи треба кожуха; На Бориса і Гліба берися до хліба; Кукурудзу посієш до дощу – матимеш сало до борщу; Слово до ради, руки – до звади.*

Прийменник *з*. Цей прийменник вживається з родовим, знахідним і орудним відмінком, означаючи

– час – *З сорока святих сорок морозів буде; З Юрія хороводи, з Дмитрія – вечорниці; З Федора-студита стає холодно й сердито; З самого початку думай, який буде кінець;*

– умову – *Добре вогонь класти; З чужого похмілля голова не болить; З газдами газда, з панами пан, а з свиньми свиня;*

– допустовість – *З великої хмари малий дощ; З свинячою мордою та в бубличний ряд; З жарту й правду сказав.*

Прийменник *за*. Прийменник використовується з іменниками у формі родового, знахідного і орудного відмінка і вказує на

– умову – *За одним разом дуба не зрубаєш; І за доброї години очитай лихої днини; За думками і ніч мала, а за хіднею – день; За невміння деруть реміння; За однією чаркою і наймит не закушує; За чай і раки нема дяки;*

– мету – *Не женися за двома зайцями, бо й одного не піймаєш; Не ходи у воду за птицею, а у ліс за рибою; Зійшов сніжок – берись за плужок; Набалакала, наговорила, взяла мисницю, за медом пішла; За золото не один лізе в болото;*

– причину – *Оце тобі, чайко, плата, що в тебе голівка чубата; Люблю Сивка за звичай: хоч крекче, та везе; Він би вийняв око за шматок хліба; За «тепер» дякує, а за «ще» просить;*

– час – *Не вилітала ворона замолоду у вирій, то й не полетить на старість; На вівторок зібралося бік сорок; На новий рік прибавилось дня на заячий скік;*

– допустовість – *За твоє добро – кадук тобі в ребро!*

Прийменник *крізь*. У сучасній літературній мові цей прийменник поєднується тільки з формою знахідного відмінка і в прислів'ях вказує на

– допустовість – *Буває і сміх крізь сльози.*

Прийменник *на*. Має надзвичайно широке коло застосування. Серед усіх прийменників саме він засвідчує найбільшу багатозначність [5, с. 487].

Він сполучається з іменниками у формах двох відмінків: знахідного і місцевого, відтворюючи таку адвербіальну семантику:

– умови – *На дощі змокнеш і в плащі; На своїм подвір'ї і собака пан; На ласкаве слово не кидайся, а за грубе не гнівайся; Гроші ховай на чорний день та лиху годину як поміч єдину;*

– мети – *На вогонь дров не набереишся, а на піт – сорочок; А весняночка на весну каже: «Кидай сани, бери віз, та поїдем на рогіз!»; На жито орали, та й гречки не мали;*

– способу дії – *Мороз і залізо рве і на льоту птицю б'є;*

– часу – *Коли на Петра проса з ложку, то буде і в ложці; На Іллі до обіду літо, а після обіду осінь; В кожному році два Миколи: на першого Миколи не буває холодно ніколи, а на другого Миколи не буває тепла ніколи; Зайде на хвилину, а обмовить на милю;*

– допустовості – *І на жалку кропиву морозь буває; На словах милості просить, а за халявою ніж носить; І на хитру курку капкан знайдеться.*

Прийменник *над*. Використовується у формі знахідного й орудного відмінка. У прислів'ях виступає з адвербіальною семантикою

– причини – *Скупий і над копійкою труситься.*

Прийменник *перед* поєднується з іменниками у формі знахідного й орудного відмінка й надає значення

– часу – *Сидів хробак ціле життя у хроні, а перед смертю уліз моркву та й уздрів, що там ліпше; Розходилась, як квочка перед бурею.*

Прийменник *під*. Сполучається з іменниками в орудному і знахідному відмінках із адвербіальним значенням

– мети – *Під попелом жару не знати;*

– умови – *Під лежачий камінь і вода не біжить;*

– допустовості – *Підлеслива людина – гадюка під квітками.*

Прийменник *після*. Уживається з родовим відмінком. У прислів'ях служить вказівкою на

– час – *Після Івана Купала не треба жупана; До Іллі сіно і під кущем сушать, а після Іллі і на куці не сохне; До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра ще хитріша; Вимети сміття перш зі своєї хати, а опісля заглядай на чужу;*

– умову – *Чим більша любов, тим більша рана після зради.*

Прийменник *по*. Сферою його вживання є знахідний відмінок. У цих формах він може означати

– час – *По бурі приходить гарна погода; По Покрові – по теплові; Курчат рахують по осені; По гіркім труді солодкий обід; По дощі гриби ростуть, а по празнику – поговори; По сміху плач часто наступає;*

– мету – *Пішов вовк по вовну та й сам остався стриженем; У неділю по шавлію, в понеділок по барвінок, а в вівторок – снопів сорок, а в середу – по череду, а в четвер – по щавель, у п'ятницю – по дяглицю, у суботу – на роботу;*

– допустовість – *І по заячому сліду інколи знаходять ведмедя;*

– спосіб дії – *Котюзі по заслuzі; По роботі пізнати майстра; Розкажи другу – піде по кругу; По парі пізнати, чим серце кипить.*

Прийменник *при*. Сполучається тільки з місцевим відмінком. У прислів'ях і приказках вказує на

– умову – *Вітер добрий при стозі, а злий при морозі; При соловію і горобець співак; При роботі швидко час минає; При тобі не густо і без тебе не пусто;*

– спосіб дії – *Сій зерно при зерні, будеш мати на стерні.*

Прийменник *про*. Поєднується зі знахідним відмінком і має такі адвербіальні значення:

– мета – *Минув Спас – держи кожух про запас; Про свято держав, а у будень сказав;*

– умова – *Ще про цибулю голоду не було.*

Прийменник *через*. Знаходить застосування в знахідному відмінку. Має адвербіальні значення

– часу – *Через день – то й неділя, через хату – то й весілля;*

– причини – *Через бабині телята не можна вовкові в город подивитись.*

В українських прислів'ях і приказках використовується ціла низка первинних прийменників. Найчастіше, поєднуючись з іменниками, вони реалізують значення часу. Не менш широко вони виступають у функції мети й умови. Дещо рідше прийменниково-відмінкові форми мають причинову семантику і значення способу дії. У поодиноких випадках завдяки їм репрезентується допустова семантика. Найбільшу кількість адвербіальних значень мають прийменниково-відмінкові форми з *в, від, за, на*. Найменшу

адвербіальну семантику засвідчують форми з прийменниками *без, для, до, крізь, при, про, через*. Дослідження прийменників з адвербіальною семантикою можна проводити на матеріалі різних стилів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови / Вихованець І. Р. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови / Вихованець І. Р.; АН України. Ін-т української мови; відп. ред. К. Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / Вихованець І. Р. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. **Горпинич В. О.** Морфологія української мови: [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / Горпинич В. О. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
5. **Пешковский А. А.** Русский синтаксис в научном освещении / Пешковский А. А. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
6. **Сучасна українська літературна мова. Морфологія** / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 584 с.
7. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови: [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / Шульжук К. Ф. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 408 с.

ДЖЕРЕЛА

Українські прислів'я і приказки / [упоряд. С. Мишанича та М.Пазяка; передм. М. Пазяка; іл. худож. А. Василенка]. – К.: Дніпро, 1984. – 390 с.: іл. – (Б-ка укр. усної народної творчості).

Надійшла до редколегії 17.02.2010

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФІНІТИВА В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ

У статті йдеться про синтаксичні функції інфінітива, аналізуються випадки його вживання у функції головних і другорядних членів речення, називаються його найуживаніші вияви в українських прислів'ях і приказках.

Ключові слова: інфінітив, просте речення, члени речення.

В статье говорится о синтаксических функциях инфинитива, анализируются все случаи его использования в функции главных и второстепенных членов предложения, называются его самые частые проявления в украинских пословицах и поговорках.

Ключевые слова: инфинитив, простое предложение, члены предложения.

The article deals with the adverbial syntactical functions of infinitive. All case of it use in the function of all part of sentence is analysed. The most typical representations of infinitive in Ukrainian sayings and proverbs are analysed.

Key words: infinitive, simple sentence, part of sentence.

Традиційно інфінітив кваліфікується як дієслівне утворення [6, с. 423]. Це мало б означати, що в ньому наявні типові для дієслова граматичні категорії, які забезпечують виконання ним власне-дієслівних функцій.

Але ця «загадка за своїм сучасним значенням категорія дієслова», як характеризує її О. М. Пешковський [5, с. 128], і досі одержує неоднозначну інтерпретацію, служить джерелом протилежних суджень у висвітленні фундаментальних питань граматики,

що стосуються, наприклад, опису частиномовних ресурсів, синтаксису складного і простого речення. Тому інфінітив і досі перебуває в центрі наукових зацікавлень лінгвістів. Вивчення інфінітива знаходимо в дослідженнях І. Р. Вихованця, В.М.Брицина, К. Г. Городенської, О. К. Безпояско та інших лінгвістів.

Форми інфінітива у функції різних членів речення широко представлені в українських прислів'ях і приказках. Оскільки функціонування інфінітива в цьому виді усної народної творчості й досі не знайшло свого лінгвістичного висвітлення, вважаємо, що обрана нами тема дослідження є актуальною.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі функціонування інфінітива в українських прислів'ях і приказках.

Завдання роботи: 1) проаналізувати випадки вживання інфінітива в ролі головних і другорядних членів речення; 2) виявити семантичну специфіку його функціонування.

Через закладений у ньому елемент субстантивності інфінітив може вільно виступати у функції підмета. Будучи незмінною формою, він не може відобразити іменникову парадигму за допомогою системи закінчень, які є показником роду, числа і відмінка, тому його іменникове функціонування порівняно обмежене, хоча він має позиційні характеристики іменника.

Відмінкова парадигма іменника в субстантивному інфінітиві передається синтаксично, пор.: *Він навчився (чого?) плавання і Він навчився (чого?) плавати.* Не можна забувати, що й невідмінювані іменники виражають свою парадигму також синтаксично.

Функціонуючи як підмет, інфінітив зберігає властиве йому значення дії чи стану, що не має відношення до суб'єкта і не виражає категорії часу, тому вказує на незалежну ознаку (дію), характеристика якої перебуває у присудкові. Інфінітивний підмет граматично незалежний через незмінність інфінітивної словоформи.

В інфінітивно-підметових реченнях репрезентуються різноманітні форми іменного складеного присудка, які характеризуються деякими загальними рисами. Наприклад, усім формам присудка властиве оцінне значення. У присудку при інфінітиві-підметі може вживатися інфінітив, іменник, слова категорії стану, словосполучення. У реченневих структурах такого типу значна роль припадає на такі синтаксичні засоби, як порядок слів та інтонація, зміцнюється роль аналітичних синтаксичних морфем, що засвідчують граматичну природу присудка. Основні різновиди

інфінітивно-підметових речень поділяються на конструкції: *інфінітив* – *інфінітив*, *інфінітив* – *іменник*, *інфінітив* – *словосполучення*, *інфінітив* – *категорія стану*.

Конструкція *інфінітив* – *інфінітив* представлена у прислів'ях і приказках найбільше. Їй належить особливе місце серед інфінітивно-підметових речень як за граматичними значеннями, так і за формальними засобами, бо вона має повну тотожність структурної основи, у якій два головні члени реалізуються через форму інфінітива, наприклад: *Красти – не прясти, спина не болить; З вовками жити – по вовчому вити; Ніч ночувати – не вік горювати; Без праці жити – тільки небо коптити; Діти, діти, добре з вами в літі, а зимувати – то горювати; Глибше орати – більше хліба мати; Море перепливати – не поле перейти; З ремеслом дружити – в житті не тужити; Оженитися – не дощик переждати; Оженитися – не лапті сплести.*

Значно рідше у прислів'ях і приказках представлена конструкція *інфінітив* – *категорія стану*. Вона відрізняється тим, що категорія стану пояснює дію, названу інфінітивом, і виражає ознаку, характеристику, оцінку, наприклад: *Чекати погано, а доганяти ще гірше.*

Інфінітив може виконувати в реченнєвій структурі синтаксичну роль додатка і позначати об'єкт дії або стану. Додаток, виражений інфінітивом, позначає дію як об'єкт, на який спрямована інша дія. Суб'єктний інфінітив може вживатися в функції додатка. Розрізняють суб'єктний і об'єктний інфінітив.

Якщо інфінітив означає дію тієї ж особи, що й особове дієслово, він називається суб'єктним, наприклад: *Він любить чужі борщі пробувати.* Суб'єкт, виражений словами *любить і пробувати* – той самий. Інфінітив уважають об'єктним, якщо названий ним суб'єкт дії не тотожний з суб'єктом дії, репрезентованої відмінюваним дієсловом, наприклад: *Не давай зайцеві моркву берегти, а лисиці курей стерегти – хтось має не дати, а заєць має моркву берегти, а лисиця курей стерегти.*

У сучасній українській літературній мові виділяється кілька груп дієслів, з якими сполучається додаток у формі інфінітива [6, с.198]. Це, зокрема, дієслова, що означають:

1) бажання, прагнення суб'єкта виконати дію (*хотіти, прагнути, братися, збиратися, готуватися, силкуватися, відва-*

житися), наприклад: *Хто навесні не хоче орати, той взимку буде голодний спати; Доходять до нас вісті, що хочять нам дати їсти; Кого щастя згубити хоче, тому перше розум відбере; Воліє кішка тріснути, як має страва скиснути;*

2) домовленість, зобов'язання, намір виконати дію (*погодитися, домовитися, обіцяти, поклястися, загрожувати, думати, сподіватися, мріяти*), наприклад: *Обіцяв пан кожух дати, та слово його тепле;*

3) сприяння або перешкоду у виконанні дії (*дозволити, допомогти, дати, заборонити, навчити*), наприклад: *Ніч-мати не дасть погібати; Не научиш вовка орати; Як дасть обійняти, то дасть і поцілувати; Навчився горобцям дулі давати;*

4) небажання виконувати дію або уникнення її (*відмовлятися, боятися, соромитися*), наприклад: *Не бійся з розумним згубити, бійся з дурним знайти; Не бійся рано встати, молодо женитися, купити хату укриту, а сукню ушиту; Не кайся рано встати – більше зробиш, рано оженишся – скоріше помочи діждеш.*

Інфінітив уходить до будови аналітичної форми майбутнього часу, і в такому вияві функціонує у прислів'ях і приказках досить часто, наприклад: *Доведеться й свині на небо глянути, коли будуть смалити; Аби озеро, а жаба знайдеться, що буде квакати; Лякали щуку, що в озері її топити будуть; Не буду я жати в полі, бо жабрій руки коле; Весна – наші батько й мати, хто не посіє, не буде збирати; Як будеш чесно працювати, то прийде сама доля до хати; Хто шанується, того і люди шанувати будуть.*

Інфінітив виступає необхідним компонентом структури дієслівного складеного присудка. З усіх властивостей слід виділити найголовніші ознаки присудка: а) належить до структурної схеми речення; б) виступає носієм предикативних параметрів речення; в) при прямому порядку слів є носієм «нового» (реми) при актуальному членуванні речення; г) спеціалізованою формою вираження виступає дієслівно-відмінювана форма; г) постає основним виразником предиката в семантико-синтаксичному аспекті; д) перебуває у двобічному зв'язку з підметом (предикативний зв'язок); е) при прямому порядку слів займає позицію підмета; є) поєднується з підметом координацією як основною формою предикативного зв'язку [3, с. 76]. В основній частині зосереджується лексико-семантичний зміст присудка, на допоміжну частину припадають вираження модально-часових значень і модифікація

основної частини [2, с. 68]. Дієслівний складений присудок відрізняється від простого дієслівного своєю складеною структурою, становлячи сполучення суб'єктного інфінітива з допоміжним дієсловом в особовій формі. Це означає, що граматична традиція зараховує до сукупності форм дієслівного складеного присудка не кожне поєднання дієвідмінюваних форм з інфінітивом. В інфінітивному складеному присудку інфінітив має означати дію, процес чи стан тієї самої істоти чи предмета в позиції підмета, що й дієвідмінювана форма дієслова [3, с. 78].

При інфінітиві в дієслівному складеному присудку використовуються фазові дієслова, наприклад: *Соловей тоді починає співати, як нап'ється води з березового листя; Коли почав орати, то в сопілку кинь ґрати*. Допоміжні фазові дієслова у сполученні з інфінітивом призначені виражати дієслівні категорії часу і способу. Вони також «сигналізують» про початок, продовження та закінчення дії або стану.

У прислів'ях та приказках інфінітив уживається й в односкладних конструкціях. Їх формує головний член речення, утворений аналітичною сполукою інфінітива з модальним модифікаційним елементом. Основне лексичне значення припадає на інфінітив, тоді як модальні предикативи модифікують лексичне значення інфінітива. Виразна модальність предикативів позначає стан людини з відтінками можливості чи неможливості реалізації дії чи стану, доцільності, необхідності, доконечності, неминучості, повинності та ін. Модальні модифікатори типу *можна, не можна, неможливо, необхідно, доцільно, потрібно, не потрібно, треба, не треба, варто, не варто, не сила* знижують ранг інфінітивного предиката дії і зближують його з предикатами стану [1, с. 127], наприклад: *Любові не можна ні купити, ні продати; Треба і брехні толк дати; Не треба з тим жартувати, що болить; Треба годить своїй лихій годині*.

У дієслівному функціонуванні інфінітиву властиво вживатися у функції теперішнього часу, наприклад: *Люди – орать, а ми – руками махать, Люди жать, а ми на межі лежать*.

Інфінітив бере участь у формуванні умовного способу, наприклад: *Убити б день, а ночі не побачу*. Інфінітив виступає в ролі умовного способу з експресивними відтінками бажання. Умовний спосіб виражається інфінітивами в поєднанні з аналітичною

синтаксичною морфемою *б* (*би*), яка сигналізує про використання інфінітива в нетиповій для неї функції [1, с. 124].

Мовленнєві односкладні конструкції з інфінітивом мають значне коло модальних відтінків:

1) значення неможливості дії: *Не сподівайся з жука меду їсти; Солом'яним волом не орати, сінним конем не їздити; Не грати горобцеві з соколом;*

2) значення можливості дії: *Свині тільки рило просунути, а там і вся пролізе; Пізнати по личеньку, що не спала цілу ніченьку;*

3) значення недоцільності дії: *Йому говорити, що горохом об стіну кидати;*

4) значення неминучості дії: *В землі черви, а у воді чорти, в лісі – сучки, в суді – крючки – куди втекти?*

5) значення характеристики особи: *Йому тільки байдики бити.*

6) значення сприяння реалізації якоїсь дії: *Пізнати дерево по його плоду; Лисого легко голити.*

Інфінітивне вираження атрибутивних відношень має свої особливості. Якщо атрибутивне вживання іменників і прислівників породжене компресією, то аналогічне вживання інфінітива є наслідком семантичної компресії компонентів складних речень, зокрема підрядних. [4, с. 197]. Заміщення інфінітивом позиції атрибута на рівні поверхневої структури мало сприймається як вияв семантичного ущільнення. Уживання іменників і прислівників у цій позиції, навпаки, є прямим безпосереднім виявом змін у поверхневій структурі, зумовлених згортанням присудка. Інфінітивний тип атрибутів, порівняно з іменниковим і прислівниковим, нерегулярний щодо морфологічного вираження, нерегламентований щодо лексико-семантичного наповнення, а інфінітивне вираження атрибутивних відношень не має умов для категоріального прикметникового оформлення [Там само].

Інфінітив у функції означення не має здатності флексійного узгодження, але своєю синтаксичною функцією наближається до тих означень, які втратили здатність узгоджуватися. Синтаксичну функцію означення інфінітиви можуть виконувати при порівняно обмеженій групі іменників, якщо не входять до складу присудка і здатні передавати ознаку поняття, наприклад: *На роботу йти для нього кара: заважає то сонце, то хмара; Не штука стріляти, а вцілити; Майстер читати, писати й з горщиків хватати; Не штука встрілити крука, як сидить, але штука, як летить.*

В українських прислів'ях і приказках наявна значна кількість інфінітивів, ужитих у ролі обставини. Інфінітив виконує цю функцію тоді, коли поєднується з дієсловами з певним просторовим значенням. Це дієслова, що виступають джерелом руху, його стимулюванням, призначенням, рідше стану. Вони виконують самостійну функцію обставини. Залежний компонент поєднується лише з дієсловами, що виражають рух у певному напрямку, наприклад: *Поставили козла город стерегти; Не тоді псів годувати, коли на полювання йти; Пішов кіт спати, а миші танцювати; Поїхав у поле орать, та й забув плуга узять; Пішов його плуг орати; Поки люди ідуть спати, а він уже два рази перевернувся.*

З погляду семантики конструкції з інфінітивом, що виражає значення мети, теж є згорнутими реченнями – він співвідноситься з підрядними реченнями мети, наприклад: *Прийде коза до воза сіна просити – прийде коза до воза, щоб сіна просити.* Відношення, що виникають між компонентами, запрограмовуються самим значенням інфінітивної лексеми: відповідна семантика передбачає сполучуваність із певним колом лексем – поняття руху вимагає визначення його мети.

Інфінітив у функції обставини мети, як правило, перебуває у постпозиції щодо дієслів з лексичним значенням руху, здійснення цілеспрямованої дії. Залежний член, позицію якого займає інфінітив або інфінітивний зворот, виступає у синтаксичній функції обставини мети. Вона є основною і єдиною ознакою інфінітива в досліджуваних конструкціях. Якщо ж дієслова (*гуляти, танцювати, крутитися та ін.*) означають рух взагалі, без певного просторового напрямку, то вони, як правило, не сполучаються з інфінітивами.

В українських прислів'ях і приказках інфінітив функціонує у ролі всіх членів речення. Найширше його застосування спостерігається у позиції підмета і присудка. Дещо рідше він знаходить свій вияв у функції додатка. У незначній кількості інфінітив реалізує означальну і обставинну функцію.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Частина мови в семантико-граматичному аспекті / Вихованець І. Р. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

2. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови / [АН України. Ін-т української мови; відп. ред. К.Г. Городенська] / Вихованець І. Р. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / Вихованець І. Р. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. **Пешковский А. А.** Русский синтаксис в научном освещении / Пешковский А. А. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
5. **Сучасна українська літературна мова. Морфологія** / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
6. **Сучасна українська літературна мова. Синтаксис** / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.

ДЖЕРЕЛА

Українські прислів'я і приказки / [упоряд. С. Мишанича та М. Пазяка; передм. М. Пазяка; іл. худож. А. Василенка]. – К.: Дніпро, 1984. – 390 с.: іл. – (Б-ка укр. усної народної творчості).

Надійшла до редколегії 17.02.2010

УДК 811.161.2'373.7

С. А. Ганжа

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ І СТИЛІСТИЧНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕМ

У статті розглядаються теоретичні та методологічні питання фразеології, а саме: аналізуються способи трансформації структури й семантики фразеологізмів, виявляються відмінності між константними фразеологізмами та їх реалізацією в листах українських письменників.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, структурно-семантична трансформація, семантична трансформація.

В статье рассматриваются теоретические и методологические вопросы фразеологии, а именно: анализируются приемы трансформации структуры и семантики

фразеологізмів, определяються различия между константными фразеологізмами и их реализацией в письмах украинских писателей.

Ключевые слова: фразеологическая единица, структурно-семантическая трансформация, семантическая трансформация.

The article deals with the theoretical and methodological aspects of phraseology the methods of transformation, structures and semantics of phraseological units are analyzed; the differences between constant phraseologism and there realization in letters of the Ukrainian writers are identified.

Key words: phraseological unit, structural and semantic transformation, semantic transformation.

Дослідження мови майстрів художнього слова не можна вважати всебічним, якщо залишити поза увагою таку своєрідну мовну діяльність, як приватне листування. У листах українських письменників, зокрема М. Старицького, М. Кропивницького, Т. Шевченка, Лесі Українки, Марка Вовчка, А. Кримського, Панаса Мирного, знайшли відображення й оцінку як факти художньо-естетичного порядку, так і питання, що розкривають світогляд письменників, їхні погляди на явища тогочасної дійсності. Особливо важливо вивчати в епістолярних текстах специфічні мовні засоби – фразеологічні одиниці (далі – ФО).

Потенційні можливості фразем виявляються лише в контексті, оскільки фразеологізми є нарізнооформленими структурами, а це значно розширює можливості стилістичного використання їх шляхом різноманітних змін і модифікацій їх форми. У приватних листах автори по-різному використовують один і той самий фразеологізм, по-своєму змінюючи структуру і семантику.

Саме тому наукова стаття є актуальною. Її метою є проаналізувати прийоми та способи трансформації структури й семантики ФО, з'ясувати відмінності між фраземами константними та їх реалізацією (варіантами) у листах українських письменників-класиків XIX – початку XX ст.

Однією з особливостей функціонування фразеологічних одиниць в епістолярних матеріалах є їх трансформація. Унаслідок трансформації значною мірою руйнується структурно-семантична монолітність тієї чи іншої фразеологічної одиниці і створюється якісно новий її варіант. У лінгвістиці є спроби висвітлення проблеми трансформації фразем у зв'язку з певними стилістичними завданнями письменника (В. Білоноженко, С. Гнатюк, А. Кочетков, Ф. Медведєв).

Головна причина трансформацій полягає в тому, що значна кількість фразем через часте використання втрачає свою попередню свіжість і перетворюється на мовні штампи, через що й виникає потреба в їх оновленні. Одні з таких перетворень не виходять за межі індивідуального стилю автора, інші ж стають широковідомими.

Вивчення трансформації ФО вже має свою історію. У сучасному мовознавстві подібні дослідження створили передумови для подальшої розробки цієї проблеми на матеріалі української мови (І. Білодід, В. Білоноженко, І. Гнатюк, А. Коваль, В. Коптілов, А. Мамалига, Б. Пришва, В. Ужченко, В. Чабаненко).

Вивчаючи трансформацію фразеологізмів, науковці підкреслюють, що стабільність структури багатьох фразеологізмів не є абсолютною. «Стійкість фразеологічних одиниць, – наголошує В. Вакуров, – не абсолютна, а відносна їх ознака. У системі мови, поза текстом, ФО характеризується найбільшим ступенем стійкості. У конкретних же текстах ФО притаманна відносна постійність семантики і структури. При цьому важливо підкреслити таке: у будь-якому випадку перетворення ФО зберігає співвіднесеність із номінативним вихідним фразеологізмом» [3, с. 103].

Деякі мовознавці зазначають, що не всі ФО однаково підлягають трансформації. Так, А. Федоров стверджує, що фразеологічні зрощення, які втратили внутрішню форму, у своїй семантиці не підлягають перетворенням [15, с. 44]. Зрощення в мовознавстві характеризується нерухомістю окремих компонентів і відсутністю зв'язків з вільним словосполученням. Відновити фразеологічний образ, закладений у фразеологічному зрощенні, не щастить, але його компонентний склад може бути перетворений. Навіть фразеологізми з архаїчними компонентами в епістолярних матеріалах письменників підлягають структурним перетворенням. Ні лексичні, ні граматичні архаїзми в компонентному складі зрощень, переконує Р. М. Попов, не перешкоджають лексичним замінам [12, с. 175–176].

Дослідження, присвячені проблемам трансформації, відзначаються певними особливостями. Але слід зазначити, що всі класифікації способів перетворень ФО (І. Абрамович, О. Бойко, В.Вомперський, В. Ковальов, М. Шадрін) створені на основі єдиного принципу врахування змін у структурі й семантиці ФО.

Першою та основною ознакою, за якою класифікуються всі різновиди трансформацій ФО, є відсутність чи наявність відхилення від традиційного складу фразеологічного звороту. За цією ознакою всі способи перетворення ФО поділяються на два типи: структурно-семантичний і семантичний.

До різновидів структурно-семантичної трансформації ФО належать:

- лексична заміна компонентів ФО словами вільного вжитку;
- поширення фразеологізму;
- фразеологічний натяк;
- контамінація фразеологічних одиниць;
- еліipsis фразеологізму;
- розгорнута метафора.

До різновидів семантичної трансформації ФО належать:

- власне семантична трансформація ФО;
- подвійна актуалізація ФО.

Дослідження епістолярних матеріалів засвідчує, що лексична заміна компонентів фразеологічних одиниць – найпоширеніший різновид трансформації, яким послуговуються українські митці слова. В епістолярній мові вибір компонентів-замінників залежить не від обмеженого мовною системою обсягу слів, а виключно від семантичних і стилістичних намірів мовця.

Різноманітні види заміни компонентів у складі фразем використовуються в листуванні письменників з такою стилістичною метою: пристосувати ФО до конкретної ситуації, оживити та змінити фразеологічний образ, створити очікуваний ефект, передати авторське ставлення до зображуваного.

Леся Українка в листі до М. Коцюбинського від 5 січня 1893 року шляхом субституції компонентів ФО *дати серцю (ногам, рукам, сльозам) волю* утворює ФО *дати перу простір*. Авторка робить заміну компонентів, що формально виконують роль додатків, тематично близькими в семантичному полі слів. Трансформований фразеологізм у тексті авторки набуває значення «вільно писати, не

обмежуючись нічим, не боячись цензури; писати багато». Звернімося до тексту: *...числа стали наповнюватись писаннями дуже стислими за об'ємом, а мало цікавими за змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу* [7, с. 192].

Поширення ФО полягає у включенні до традиційної структури фрази таких слів чи словосполучень вільного вжитку, які надають ФО суттєвої конкретності. Природно виникає питання: чи руйнується фразеологізм при цьому різновиді перетворення його структури? Ця проблема вирішується лінгвістами по-різному: І. В. Дубинський, полемізуючи з В. П. Жуковим, Р. А. Будаговим, Л. Ф. Єршовою-Білецькою, які вважають, що уточнення компоненту ФО призводить до її розпаду, руйнування, справедливо підкреслює, що тут ідіома не розпадається, а набуває додаткового значення [4, с. 6]. Такої думки дотримується мовознавець В. М. Мокієнко, уважаючи, що поширення компонентного складу ФО, який є засобом підвищення експресивності, зберігає загальне фразеологічне значення [9, с. 117].

Як правило, виділяється три види поширення компонентного складу ФО: атрибутивне, об'єктне та обставинне. Слід зазначити, якщо при атрибутивному поширенні фразем нарощується лише один компонент (той, що визначає), то при об'єктному і обставинному поширюється фразеологізм у цілому іншими словами. Поширенням ФО адресанти інтенсифікують образно-метафоричне та емоційно-оцінне значення фразем, а також звужують їхню узагальнену семантику, конкретизують її стосовно змісту листа.

Наприклад, І. Франко в одному з епістолярних текстів уживає трансформований фразеологізм *розкусити другий, такий же непочатий горіх*, у якому залишився смисл ФО *розкусити горіх* – «з великими труднощами впоратися з чим-небудь, розв'язати якесь складне завдання» [16, с. 752]. Збереглися внутрішній образ, емоційно-експресивне забарвлення і стилістична характеристика. Однак, на відміну від традиційної ФО, трансформована передає більш конкретне значення – «розв'язати якесь складне завдання, аналогічне якому було вже розв'язане» – у листі: *А потім прийдеться розкусити другий, такий же непочатий горіх – цілий комплекс корсунської легенди* [17, с. 206].

Автори нерідко вживають такий вид структурних перетворень ФО, як скорочення їхнього компонентного складу. «Опускаються у ФО ті компоненти, які в даних умовах не є семантично стрижневими...» [1, с. 132]. Головною причиною еліпсису більшість

авторів уважають прагнення до економії мовних засобів, до лаконізації мовлення.

У створенні і сприйнятті фразеологічного образу, побудованого на основі скорочення ФО, надто важливу (а іноді й вирішальну) роль відіграє контекст. Наприклад, у листі І. Франка емоційно-експресивні якості відомого фразеологізму *розкусити твердий горіх*, співвідносного з дієсловом, зросли, коли сталий зворот унаслідок редукації набув субстантивної семантики – «досить складна справа». Автор пише: *Зате... то вже твердіший горіх* [17, с. 206].

Крайня межа скорочення ФО – семантичне стиснення фразеологізму в одне слово. У цьому випадку слово-компонент використовується ізольовано, самотійно, концентруючи в собі денотативне, образно-метафоричне, емоційно-оцінне та експресивне значення ФО.

Оригінальним матеріалом є рядки листа М. Коцюбинського до М. Чернишевського, де автор, редукуючи фразеологізм *їсти живцем* (кого), залишає слово-компонент *їсти* (кого), де збереглася семантика ФО *їсти живцем* (кого) та її внутрішній образ. Однак, на відміну від ФО, слово-компонент, подібне за звучанням до одного з компонентів фраземи, більш лаконічне, стисле, значно увиразнює думку автора. В епістолярному тексті читаємо: *А тим часом автори, що давали матеріал до нашого альманаху, розумієте, їдять мене* [6, с. 35].

Найхарактернішим різновидом структурно-семантичної трансформації ФО в епістолярних текстах вважаємо розгорнуту метафору. Лінгвістичною особливістю цього виду трансформації ФО є те, що поряд із традиційною фразеєю в епістолярних текстах повторюються окремі її компоненти, які мають здатність набувати значення цілого фразеологізму.

Фразеолог І. Гнатюк наголошує: «Компонентам фразеологізму не повертаються їхні прямі номінативні значення, навпаки, ступінь переосмислення у фразеологізмі посилюється, образ, на якому він будується, розгортається, стає глибшим, метафоричним» [1, с. 129]. Оригінальними майстрами розгорнутої метафори є Леся Українка, М.Кропивницький, М. Коцюбинський. Таке використання ФО можна вважати характерною ознакою їхнього індивідуального стилю. Наприклад: ФО *як на вулкані* в листі М. Коцюбинського до І. Франка вживається без змін у структурі й семантиці. Але далі в контексті відбувається розгортання метафоричного образу, закладеного у ФО.

Слово *вулкан* у наступному контексті використовується не в прямому номінативному значенні, а набуває такого, що мотивується семантикою цього фразеологізму: *Ми живемо як на вулкані, або ми самі той вулкан, джерело якого сліпий уряд хоче засипати трісками і тим спинити вибух* [6, с. 47].

Фразеологічний натяк як стилістична фігура не є частиною фразеологізму, «це згадка про якусь фразеологічну одиницю, іноді її назва одним словом, натяк на відомий носіям мови фразеологізм» [14, с. 116].

Основними різновидами фразеологічного натяку є:

- використання слів (одного або кількох), співзвучних із компонентами ФО;
- використання однорідних з одним із компонентів фразеологічної одиниці слів;
- використання конструкцій, логічна структура яких нагадує ту чи іншу традиційну фразу.

Варто звернути увагу на рядки з листа І. Нечуя-Левицького до Б.Грінченка від 16 листопада 1905 року, де автор використовує натяк на ФО *дорога вкрита тернами*, що влучніше, точніше виражає значення – «труднощі», ніж подається у Фразеологічному словнику [16, с. 263], образно змальовуючи нові відтінки категоричності, душевного неспокою, страждання, надаючи поняттю відповідної оцінки й характеристики: *Як напечатаете мою «Бабу Палажку» старим правописом, то це буде ще один терен на моїй стежці...* [11, с. 457].

До різновидів структурно-семантичних трансформацій належить фразеологічна контамінація – процес схрещування в одному виразі двох або кількох ФО. На матеріалі української мови контамінація фразем знайшла відбиття в публікаціях Л. Скрипник, В. Ужченка, А.Коваль, І. Гнатюк. Схрещування фразеологізмів здійснюється на основі семантичної близькості, за формальною схожістю, а також без будь-якої близькості.

Особливо виразно виділяються трансформовані ФО *сидіти тихо і не рипатись* і *сидіти грибом і нікуди не рипатись*. Такі фразеологізми Леся Українка утворила способом контамінації, схрестивши в одному виразі:

1. ФО *сидіти і не рипатися* [16, с. 801] і ФО *сидіти тихо* [16, с.802].

2. ФО *сидіти грибом* [16, с. 801] і ФО *сидіти і не рипатися*, поширивши лексемою вільного вжитку *нікуди*.

Така контамінація зумовлена наявністю у складі фразеологізмів спільного компонента *сидіти*. У листах авторки індивідуальні ФО виконують стилістичну та узагальнюючу функції, відзначаються неабиякою конотативною насиченістю і увиразнюють поняття *нічим не займатися*. Звернімося до листа: *Коли не vis major, як це було досі, а моє власне рішення примусить мене сидіти тихо і не рипатись* [8, с. 65], *А поки що я сиджу грибом і нікуди не рипаюсь* [8, с. 305].

Проблема семантичної трансформації ФО не знайшла ще цілком прийняттого розв'язання в лінгвістиці. Спостереження над функціонуванням фразеологізмів у епістолярних матеріалах дають підставу вважати, що семантична стійкість ФО не є абсолютною, як і структура зазнає постійного розвитку, оновлення, переосмислення. Дослідники (Я. Баран, Л. Болдирева, О. Кочетков та ін.) явище семантичної трансформації зводять до подвійної актуалізації, вважають, що основою, яка дозволяє здійснювати цей різновид модифікації фразеологічних одиниць, є бінарність у лексичному значенні мовного знака. Інші пояснюють семантичну трансформацію так: «Значення ФО розуміється ширше, або підкреслюються якісь особливі відтінки цього значення, або просто одне значення підмінюється іншими» [10, с. 95].

Одним із цікавих досліджень у цьому напрямі, на наш погляд, є наукова праця І. Гнатюк, де наголошується, що семантична трансформація – це зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, внаслідок чого узуальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість чи то окремих компонентів ФО, чи словосполучення в цілому [1, с. 84].

У межах семантичних перетворень ФО розрізняються: власне семантична трансформація та подвійна актуалізація фразеологізмів.

Власне семантична трансформація ФО відбувається, коли узуальне фразеологічне значення досягає додаткових відтінків або ФО набуває індивідуального значення (не традиційного).

Власне семантична трансформація здійснюється з різних причин. «Такими причинами, перш за все, є розвиток сполучуваних можливостей ФО і занесення ФО до синонімічних рядів» [1, с. 5]. Наприклад, Г. Квітка-Основ'яненко в епістолярному тексті до

Т.Шевченка послуговується ФО *пальці знати* [16, с. 341]. Автор використовує індивідуальний підхід до загальноновживаного звороту, надаючи фраземі семантики, не зафіксованої в жодному із словників, а саме: «добре, якісно». Така ФО в листі автора набуває оригінальності, виконує узагальнюючу функцію щодо наступної частини речення: *Коли проситиме Вас об сім, то, будьте ласкаві, учешіть наших так, щоб пальці знати було, щоб наші на славу пішли; як знаєте, так з ним і скомпонуйте* [5, с. 302].

Різновидом семантичної трансформації ФО є подвійна актуалізація, у назві якої є вказівка на паралельне сприйняття значення фразеологізму й співзвучного з ним вільного словосполучення, тобто подвійна актуалізація являє собою реалізацію поряд з традиційним значенням ФО потенційних лексичних значень усіх або окремих його компонентів [2].

Компоненти більшості фразем спочатку вживалися як вільні словосполучення, потім вони метафоризувалися та набули фразеологічної семантики. Залежно від контекстуального оточення на перший план виступає пряме або фразеологічне значення.

В епістолярних текстах стикаємося із своєрідним контекстом, який відтворює актуалізацію не тільки одного, але нерідко і двох значень одиниці. Саме контекстуальне оточення допомагає автору відновити фразеологічний образ, освіжити метафоричність, емоційність і експресивність ФО. Наприклад, у листах І. Нечуя-Левицького експресивність усього вислову підвищується завдяки подвійній актуалізації: *... але коли б часом громадянство не стало гопки та не витріщило очей, як корова на нові ворота, що через цю новину не впізнала хазяйського двору* [11, с. 393]; *Візьме та й закрутить чоловік таку веремію, що тільки очі витріщиши, як корова на нові ворота, бо не впізнає хазяйської оселі* [11, с. 368].

Трансформація ФО в листах авторів – це стилістичний засіб, що полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації структури традиційних ФО. Це пошуки нових шляхів передачі думки, оновлення закладеного у фразеологізмі образу, це свідчення невичерпності виражальних можливостей мови. У результаті трансформації традиційний фразеологізм (відомий усім вираз) перетворюється на особливий, несподіваний, такий, що концентрує на собі увагу адресата.

Отже, трансформація ФО в листах письменників-класиків використовується з такою метою: розгорнути дію в потрібному

напрямі; індивідуалізувати персонаж; увиразнити мовну характеристику; відсвіжити традиційний образ; евфемізувати зображуване; інтимізувати виклад; створити колорит гумору, адже «синекдохічна нестандартність оживлює притерту образність ФО, а сміх, іронія, сатира, сарказм постають як результат реалізації невиправданого сподівання» [13].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Білоноженко В. М.** Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 155 с.
2. **Болдырева Л. М.** Стилистические особенности функционирования фразеологизмов: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук / Л. М. Болдырева. – М., 1967. – 27 с.
3. **Вакуров В. Н.** Основы стилистики фразеологических единиц / Вакуров В. Н. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 175 с.
4. **Дубинский И. В.** Уточнение фразеологического компонента как стилистический прием / И. В. Дубинский // Вопросы стилистики: [межвуз. сб.]. – Саратов, 1973. – Вып. 6. – С. 3–22.
5. **Квітка-Основ'яненко Г.** Зібрання творів: У 7 т. / Квітка-Основ'яненко Г. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 7: Листи. – С. 163–567.
6. **Коцюбинський М.** Зібрання творів: У 7 т. / Коцюбинський М. – К.: Наук. думка, 1974–1975. – Т. 6: Листи.
7. **Українка Леся.** Зібрання творів: У 12 т. / Леся Українка. – К.: Наук. думка, 1978–1979. – Т. 10: Листи.
8. **Українка Леся.** Зібрання творів: У 12 т. / Леся Українка. – К.: Наук. думка, 1978–1979. – Т. 12: Листи.
9. **Мокиенко В. М.** Славянская фразеология: [учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов] / Мокиенко В. М. – М.: Высш. шк., 1980. – 207 с.
10. **Молотков А. И.** Основы фразеологии русского языка / Молотков А. И. – Л.: Наука, 1977. – 284 с.
11. **Нечуй-Левицький І.** Зібрання творів: У 10 т. / Нечуй-Левицький І. – К.: Наук. думка, 1968. – Т. 10: Листи. – С. 255–587.

12. **Попов Р. Н.** Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями слов / Попов Р. Н. – М.: Высш. шк., 1976. – 200 с.
13. **Потебня А. А.** Эстетика и поэтика / Потебня А. А. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
14. **Ройзензон Л. И.** Лекции по общей и русской фразеологии / Ройзензон Л. И. – Самарканд: Самарканд. ун-т им. А. Навои, 1973. – 223 с.
15. **Федоров А. И.** Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в. / Федоров А. И. – Новосибирск: Наука, 1973. – 171 с.
16. **Фразеологічний** словник української мови: У 2-х т. / [уклад. В.М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993.
17. **Франко І.** Зібрання творів: У 50 т. / Франко І. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 50: Листи.

Надійшла до редколегії 13.03.2010

УДК 811.163.41 (075.8)

Ю. В. Датченко

СЕРБСЬКИЙ МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ

У статті досліджено синтаксичну природу та стилістичні особливості конструкцій мовленнєвого етикету в сербській мові, простежено явища фразеологізації й еліптизації структури етикетних висловлень.

Ключові слова: мовна картина світу, мовленнєвий етикет, етикетне висловлення, комунікативна реалізація, предикативність.

В статье исследуется синтаксическая природа и стилистические особенности конструкций речевого этикета сербского языка. Рассмотрены явления фразеологизации и эллиптизации структуры этикетных высказываний.

Ключевые слова: языковая картина мира, речевой этикет, этикетные высказывания, коммуникативная реализация, предикативность.

The nature of syntactic structures and stylistic peculiarities of speech etiquette in the Serbian language are observed in the article. The phenomenon of phraseology and ellipsis of structure etiquette statements are characterised.

Key words: language reflection of the world, speech etiquette, etiquette of expression, communication realization, predication.

За визначенням І. Голубовської, національна мовна картина світу – це виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння етносу, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі [2, с. 29]. Чинники, що детермінують онтологію національних мовних картин світу – реальний світ, що сприймається етносом й колективна свідомість, яка успадковує досвід попередніх поколінь. Поєднання універсального й національного в мовній субстанції створює своєрідність менталітету, що реалізується в мовних формах. Представники будь-якого суспільства володіють правилами поведінки, зокрема мовленнєвої, яка є складником моральних норм конкретного соціуму.

Мовознавці оперують поняттями *мовленнєвий етикет* або *мовний етикет* [8; 12; 14]. Порівнюючи дефініції, спостерігаємо подібність. «Мовленнєвий етикет – це мікросистема національно-специфічних стереотипних стійких формул спілкування, прийнятих суспільством для встановлення контакту співрозмовників, дотримання або ж припинення спілкування» [10, с. 84]. «Мовний етикет – система прийнятих у певному суспільстві формул спілкування, зокрема стійких висловів, для встановлення контакту та підтримання бесіди» [3, с. 94].

У своїй роботі послуговуватимемося визначенням, запропонованим О. Мельничук, а саме: мовленнєвий етикет – «це система спеціально призначених формул ввічливості, яка склалася у процесі історичного розвитку народу, відображає особливості мовної свідомості, основні риси менталітету, зокрема такі, як

доброзичливість, толерантність, щирість, прихильність, люб'язність» [6, с. 16].

Для носіїв мови мовленнєвий етикет вміщено в певних стереотипах, у стійких виразах, формулах спілкування, які зберігаються у мовній свідомості особистості. Для мовленнєвого етикету характерні такі ознаки: наявність адресата і адресанта у певний момент контакту, можливість використання засобів зв'язку, усвідомлення соціально визначеної форми етикетної поведінки, наявність мотиву-потреби і мети спілкування в певній тональності.

Суспільство виробляє ритуальні форми мовленнєвої поведінки при встановленні, підтримці, завершенні контакту зі співбесідником і вимагає від носіїв мови дотримання цих правил. Цікавими для вивчення виявилися етикетні висловлення сербської мови.

Мета статті – дослідити синтаксичну природу та семантико-функціональні особливості конструкцій мовленнєвого етикету в сербській мові. Матеріалом для дослідження стала вибірка конструкцій сербського мовленнєвого етикету зі словників, підручників, посібників і художньої літератури.

У системі формул ввічливості визначено 10 семантико-функціональних різновидів етикетних висловлень, а саме: привітання, подяки, люб'язності, прощання, запрошення, побажання, благословення, віншування (поздоровлення), прихильності. Етикетні висловлення в сербській мові можуть становити окремі комунікативні одиниці, побудовані за схемою дієслівних та іменних речень, двоскладних та односкладних, повних і неповних.

Етикетна формула **привітання** здебільшого виражена фразеологізованими структурами, наприклад: *Добро јутро!* [9, с. 15] (укр. добрий ранок), *Добар дан!* [9, с. 15] (укр. добрий день), *Добро вече!* [9, с. 15] (укр. добрий вечір), *помози Бог!* [13, с. 35] (укр. Боже поможи), *Хвала Богу* [5, с. 577] (укр. слава Богу), *Срећан Бадњи дан!* (укр. щасливого Святвечора), *слава Богу, Мир вам* [11, с. 196]. Форми дійсного способу теперішнього часу першої особи однини також можуть формувати предикати: *Поздрављам се* [13, с. 398] (укр. здрастуйте), *Поздрављам те*, *Зоро јутарња, секо наша раноранко! Поздрав ти и хвала!* [7, с. 21].

Дієслівні й іменні спонукально-побажальні етикетні конструкції з предикатом у формі наказового способу використовуються у формулах:

– **вибачення**, наприклад: *извини, извините!* [13, с. 165] (укр. вибач, вибачте), *опрости, опростите!* [5, с. 506] (укр. прости, простіть), *грешите* [1, с. 140] (укр. помиляєтесь), *пазите* [1, с. 140] (укр. будьте уважні);

– **люб'язності**: *изволите* [13, с. 165] (укр. будь ласка), *дозволите* [13, с. 93] (укр. дозвольте), *помозите* [5, с. 450] (укр. допоможіть), *не брините!* [5, с. 599] (укр. будьте спокійні), *дозволите да прођем* [5, с. 530] (укр. дозвольте пройти), *дозволите да Вас замолим* [1, с. 115] (укр. дозвольте Вас попросити), *прођите напред, молим Вас!* [1, с. 146] (укр. пройдіть уперед, прошу), *Позајмите нам, молим Вас, Ваш програм* [4, с. 237] (укр. позичте, прошу Вас, програмку), *будите љубазни* [5, с. 262] (укр. будьте люб'язні), *будите добри* [5, с. 135] (укр. будьте добрі), *учините љубазност* [5, с. 262] (укр. зробіть ласку), *будите без бриге* [13, с. 39] (укр. не хвилюйтеся), *не бери бриге* [13, с. 38] (укр. не хвилюйся);

– **прощання**: *Остајте здраво!* [5, с. 188] (укр. бувайте здорові), *Будите будни!* [13, с. 42] (укр. будьте обережні), *Задржите нас у доброј успомени* [5, с. 450] (укр. залишайте про нас добру згадку), *Не остављај нас, господару оче и учитељу!* [11, с. 87], *Остајте нам здраво* [4, с. 291] (укр. залишайтеся здорові);

– **запрошення**: *дођи* (укр. прийди), *узми* (укр. візьми), *пролазите* (укр. проходьте), *поручите* (укр. замовляйте), *ручајте* (укр. обідайте), *свраћајте* (укр. заходьте), *вечерајте* (укр. вечеряйте), *мезети* (укр. закушуй), *да иђемо заједно* [4, с. 200] (укр. ходімо разом), *дођите код нас у госте!* [4, с. 200] (укр. приходьте до нас в гості), *навратите у други пут* [4, с. 211] (укр. заходьте наступного разу);

– **поздоровлення-побажання**: *Честитајте му!* [4, с. 199] (укр. вітайте його), *добро прођи на испиту* [1, с. 153] (укр. нехай щастить на екзамені), *живели* [4, с. 223] (укр. будьте здорові), *божичујмо* [13, с. 36] (укр. святкуймо Різдво);

– **благословення**: *Благослови Вас Бог* (укр. благослови Бог), *Дај Боже* (укр. дай Боже), *Воља господња да буде!* [11, с. 87] (укр. нехай буде воля Господня); *На многа лета да буде* [11, с. 88] (укр. нехай буде на багато років).

Форми дійсного способу теперішнього часу першої особи однини чи множини досить часто виражають предикативність у конструкціях мовленнєвого етикету сербської мови. Поширені вони при вираженні

а) **люб'язності**: *молим!* [13, с. 262] (укр. прошу), *захваљујем!* [13, с. 597] (укр. дякую); *уверавам вас* [13, с. 134] (укр. переконаю вас); *благодарим* [13, с. 33] (укр. дякую), *молим!* [13, с. 262] (укр. прошу), *молим лепо!* [13, с. 262] (укр. дуже прошу), *молим за услугу* [13, с. 262] (укр. прошу про послугу), *молим за дозволу* [5, с. 505] (прошу дозволу), *тражимо помоћи* [5, с. 505] (укр. прошу про допомогу), *тражимо савета* [5, с. 505] (укр. прошу поради);

б) **запрошення**: *Зовем!* [13, с. 152] (укр. запрошую), *позивам за сто* [5, с. 505] (укр. прошу до столу), *изволите да седете* [5, с. 196] (укр. прошу, сідайте);

в) **поздоровлення**: *честитам рођедан* [13, с. 664] (укр. вітаю з Днем народження!), *честитам Нову годину* [13, с. 664] (укр. вітаю з Новим роком!), *честитам празник* [4, с. 220] (укр. вітаю зі святом); *славимо Славу* [13, с. 549] (святкуємо славу (свято Слави на честь святого, покровителя сім'ї));

г) **вибачення**: *молим за опрощење* [13, с. 262] (укр. прошу вибачення), *молим за извињење* [13, с. 165] (укр. прошу вибачення) *богорадим* [13, с. 35] (укр. молю);

г) **побажання**: *желам добра* [5, с. 134] (укр. бажаю добра), *молим за ваше здравље* [4, с. 223] (укр. за ваше здоров'я);

д) **благословення**: *благословим* [13, с. 34] (укр. благословляю).

У сербській мові досить поширеними є «комуніканти ввічливості», зазвичай «непоширені, однослівні, сполученнєві, фразеологізовані побудови з послабленою семантикою» [6, с. 13]. Це можуть бути такі етикетні висловлення: *здраво* [13, с. 154] (укр. привіт, пока), *збогом* [13, с. 151] (укр. прощайте), *у здравље!* [5, с. 511] (укр. прощайте), *до виђења* [5, с. 134] (укр. до побачення), *хвала!* [7, с. 31] (укр. дякую), *наздравље!* [1, с. 115] (укр. за здоров'я), *побогу!* [13, с. 382] (укр. Бог з тобою), *богзна* [13, с. 35] (укр. бог знає), *лаку ноћ* [5, с. 600] (укр. добраніч), *срећан пут* [13, с. 565] (укр. щасливої дороги).

В окрему групу етикетних конструкцій можна виділити висловлення, що є компонентами мовленнєвих структур, які виражають суб'єктивну модальність люб'язності, шанобливості, ввічливості, ласкавості й займають синтаксичну позицію вставних компонентів: *хвала ти* [13, с. 648] (укр. дякувати тобі), *хвала лепо* [5, с. 597] (укр. дуже дякую), *хвала на помоћи* [5, с. 597] (укр. дякувати за допомогу), *да сте ми здраво* [5, с. 188] (укр. будьте здорові), *лакнуће ми!* [1, 153] (укр. полегшало мені), *драго ми је* [13, с. 103] (укр. мені

приємно, добре, згода), *додуше* [13, с. 93] (укр. правду мовити, по совісті), *добро дошао! добро дошли!* [5, с. 134] (дорівнює укр. ласкаво просимо), *Добро си дошао, Богом послан...* [11, с. 137], *слава му!* [13, с. 549] (укр. вічна йому пам'ять), *падајући к ногама*, више се ја милим теби, господине оче [11, с. 97] (укр. припадаючи до ніг).

Серед вставних компонентів значна кількість структур із компонентом *Бог*, наприклад: *Сачувај Боже!* [5, с. 40] (укр. не дай Боже), *ни дао Бог!* [9, с. 20] (укр. не дай Бог), *нек буде воља Господња* [11, с. 107] (укр. нехай буде воля Божа), *Боже мој!* [1, с. 115], *Слава Богу!* [5, с. 40] (укр. слава Богу), *да би Бог дао!* [7, с. 100] (укр. дав би Бог!), *Христа ради*, реци нам [11, с. 83] (укр. Христа ради).

Функція етикетного висловлення по-різному виявляється у розмовному та художньому стилях. Комунікативно-прагматичні характеристики етикетних висловлень відображають давні традиції сербського етикету. Вони пов'язані з умовами, часом спілкування, учасниками спілкування. Так, сербський народ має давню християнську православну традицію, тому характерними для носіїв мови можуть бути такі конструкції: *Воља господња с нама*, ваше прошење нека испуни [11, с. 116] (укр. воля Господня з нами), *Божји мир и љубав светих отаца пустињских, велим, молитва и од мене грешног у Христу Исусу са свима вама!* [11, с. 86] (укр. Божого миру і любові святих отців, молитва і від мене грішного буде з усіма вами), *Божим вољом који хоће свима, па и нама, спасење* [11, с. 132] (укр. Божою волею, який хоче усім спасіння), *Благословен од Бога и дан кога си се родио* [11, с. 91] (Благословен від Бога той день, коли ти народився), *Ако ме удостоји Бог видети...* [11, с. 94] (укр. удостоїв Бог мене побачити), *Бог који нас је удостојио...* [11, с. 115] (укр. Бог, який нас удостоїв), *Благословен је тај човек Богом...* [11, с. 94] (укр. благословення та людина Богом), *Ако Богу временом буди по воли* [11, с. 97], *Богу слава за све!* [11, с. 97] (укр. Слава Богу за все!), *Ми овако говорасмо, желећи добра и теби као себи* [11, с. 124] (укр. ми говоримо, бажаючи тобі добра як собі) [11, с. 132].

Отже, переважна більшість етикетних висловлень виконують функцію етикетного спілкування. Їх можна вважати реченневими структурами чи еліптизованими реалізаціями реченневих структур.

Конструкції сербського мовленнєвого етикету становлять систему різноманітних синтаксичних побудов, які мають різну структуру, семантику, функціонують як окремі етикетні висловлення.

Здебільшого вони створені за зразком іменних та дієслівних речень і мають відповідну модальність. Ці конструкції можуть входити до складу більш складних синтаксичних структур.

Диференційними ознаками предиката ввічливого ставлення є використання форми наказового способу дієслова, а також вживання перформативів із відповідною семантикою, а саме: вітання, вибачення, подяка, побажання, прощання, запрошення, прихильність, люб'язність тощо.

Стилістична організація етикетного висловлення визначається цільовою настановою, емоційним станом, комунікативною компетенцією суб'єкта. Важливу роль відіграє інтелектуальна підготовка та психологічна настанова адресата до сприйняття висловленого.

Аналіз етикетних конструкцій сербської мови вказує на своєрідність відображення мовної картини світу. Синтаксична природа формул ввічливості, різноманітність їхньої структури та функціонування багато в чому подібна до інших слов'янських мов, але, разом з тим, неповторні фразеологізовані елементи, які відтворюються у готовому вигляді, не можна передати дослівно.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бондар І. П.** Сербська для початківців / Бондар І. П. – К.: КСУ, 2002. – 680 с.
2. **Голубовська І. О.** Етнічні особливості мовних картин світу / Голубовська І. О. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
3. **Єрмоленко С. Я.** Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г.Тодор; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
4. **Зенчук В. Н.** Учебник сербохорватського язика / В. Н. Зенчук, Е. Йоканович-Михайлова, М. П. Киршова, М. Маркович. – М.: Изд-во Московского университета, 1986. – 415 с.
5. **Иванович С.** Русско-сербохорватский словарь / С. Иванович, И.Петранович. – М.: Русский язык, 1976. – 712 с.
6. **Мельничук О. М.** Український мовленнєвий етикет: синтаксично-стилістичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. М. Мельничук. – Чернівці, 2005. – 20 с.
7. **Назор В.** Приче из дјетињства / Назор В. – Београд: Просвета, 1971. – 139 с.

8. **Пентилюк М. І.** Культура мови і стилістика / Пентилюк М. І. – К., 1994. – 345 с.
9. **Петрова З. Д.** Сербскохорватско-русский разговорник для туристов / З. Д. Петрова, И. В. Байкова. – М.: Русский язык, 1979. – 300 с.
10. **Словник-довідник** з української лінгводидактики: [навчальний посібник] / Кол. авторів за ред. М. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003. – 149 с.
11. **Старе српске биографије** / Избор Д. Богдановић. – Београд: Просвета, 1975. – 302 с.
12. **Стельмахович М. Г.** Мовленнєвий етикет / М. Г. Стельмахович // Культура слова. – Вип. 20. – К., 1981. – С. 36–49.
13. **Толстой И. И.** Сербскохорватско-русский словарь / Толстой И. И. – М.: Русский язык, 1976. – 735 с.
14. **Формановская Н. И.** Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты / Формановская Н. И. – М., 1982. – 267 с.

Надійшла до редколегії 29.02.2010

УДК 811.161.2'38:141.311

О. В. Довгань

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ФАКТОР ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЙОГО СТИЛЮ У ПРОЦЕСІ ПЕРЕКЛАДУ

У статті проаналізовано поняття концептуалізації та його місце у стилі твору, збереження і передача останнього у процесі інтерпретації оригіналу перекладачем.

Ключові слова: концептуалізація, переклад, художній переклад, стиль художнього перекладу.

В статье проанализировано понятие концептуализации и его место в стиле произведения, сохранение и передача последнего в процессе интерпретации оригинала переводчиком.

Ключевые слова: концептуализация, перевод, художественный перевод, стиль художественного перевода.

The article discusses the notion of conceptualization and its place in the style of work, save and transfer the latter in the process of interpreting the original by translator.

Key words: conceptualization, translation, literary translation, style of literary translation.

Сучасна когнітивно-комунікативна парадигма лінгвістичних досліджень акцентує увагу на антропоцентричних категоріях, що визначають специфіку реальних процесів людської взаємодії і обміну текстуально організованою смисловою інформацією. Характерним для неї є вивчення мови в контексті з людиною, її свідомістю, мисленням, духовною і практичною діяльністю [12].

Мозок отримує потік інформації від органів чуттів, інтерпретує її, пристосовуючи для себе. Фактично, інтерпретація в такому сенсі постає фактором *екстракції* інформаційного потоку, тобто у процесі її реалізації (декодуванні) мозок розставляє маркери-«маячки», що є опорними точками всієї мисленнєвої операції і важливою віхою централізації смислового ядра. Технічно нервові імпульси, які здійснюють, власне, процес передачі цієї інформації, є *вторинними* за значенням, головним є сам процес *інтерпретації*, що виникає у свідомості людини.

Як і будь-яке явище чи предмет мовної дійсності, поняття інтерпретації є глибоко диференційованим, а відтак можна говорити про його двоплановість: так само як фізичний світ відображається у свідомості індивіда, свідомість індивіда відображається у фізичному світі (віддзеркалення об'єктивного світу є, по суті, абсолютно суб'єктивним).

Питання інтерпретації фізичного світу нерозривно пов'язане з такими поняттями, як *категоризація*, *проекція* та *концептуалізація*: виступаючи об'єктом (фактично, сприймачем) впливу фізичного світу, як скло, що віддзеркалює світло сонця, індивід є одночасно і склом, і сонцем, яке світить на скло, тобто його свідомість упорядковує (*категоризує*) інформацію, перетворюючи семантичні блоки у *концепти*, і *проектую* мисленнєве утворення – результат усієї операції.

Концепт (від лат. *conceptus* – поняття) – інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомого й позасвідомого [7, с. 256]. Концептуалізація – один із процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкованості результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки у вигляді абстрактних утворень, що продукуються людською свідомістю. У такому розумінні концепт є силуетом, відбитком об'єкта у свідомості суб'єкта, ментально нестійким і глибоко індивідуалізованим.

Головними дискусійними проблемами сучасної лінгвоконцептології є: 1) розмежування концепту і поняття (їх ототожнюють, або відносять до різних сфер науки, або включають поняття як ядро його змісту); 2) залежність концепту від мовної вербалізації (одні дослідники вважають їх повністю вербалізованими (Р. Джекендофф, О. Бабушкін), інші – частково вербалізованими (О.Кубрякова, Ю. Апресян, Г. Гачев, мовоподібними чи картиноподібними (А. Пейвіо), зоровими образами, ментальними моделями та пропозиційними структурами (Ф. Джосон-Лерд), або повністю автономними від мови (А. Вежбицька); висловлюється думка щодо наявності вербалізованих (стійких) і невербалізованих (нестійких) концептів, зважаючи на автономність процесів мислення й вербалізації (О. Лурія); 3) кваліфікація концепту засобами його формування (різносубстантна структура свідомості, мисленнєве утворення, образна схема тощо); зв'язок концепту та значення (їх повна тотожність «під дахом» одного знака, відношення перетину значення й концепту або активація значення в концептуальній структурі залежно від контексту й ситуації); 4) наявність у концепті оцінно-емотивних, ціннісних і прагматичних компонентів; 5) відмінність концепту в індивідуальній свідомості або колективній (загальнонаціональній, груповій та регіональній); 6) обсяг концепту залежно від індивідуальної чи етнічно-колективної репрезентації, наукової чи наївної картини світу (за А. Вежбицькою, виокремлюється концепт-мінімум, максимум та енциклопедичний додаток); 7) типологія концептів; 8) структура концепту (польова модель (ядро/периферія, базовий шар/додаткові когнітивні ознаки),

сіткова структура, метафорична модель, ментально-психонетичний комплекс тощо); 10) методики його опису й аналізу тощо [7, с. 258].

Сучасна інтерпретація тексту відрізняється вираженням міждисциплінарним характером, вона синтезує досягнення цілі низки наук, серед яких герменевтика, семіотика, лінгвістика тексту, літературознавство, когнітивна теорія і прагматика, у яких природа тексту не залишається поза теорією комунікації, складовою якої є *художня комунікація* [6, с. 337].

Метою цієї статті є аналіз поняття концептуалізації художнього тексту та його зв'язку з стильовою домінантою останнього. Мета зумовлює низку завдань: виявити специфіку семантики художнього тексту; дослідити зв'язок стилю тексту з індивідуально-авторською концептуалізацією світу; аналіз суб'єктивно-ментальних структур тексту перекладачем та адекватність їхнього перенесення на інокультурний ґрунт.

Текст, власне, є семантичним комплексом, що продукує у своєму первинному змісті дуальні системи інтерпретацій, які потенційно можуть бути безкінечними у своїх поєднаннях, диференціях смислів. Концептуальність художнього тексту динамічна за своєю природою, вона виводиться з лінійної послідовності знакових ланцюжків у вигляді наскрізних повторюваних елементів, ускладнених смисловими нашаруваннями [13]. Художній текст – відкрита знакова система, пов'язана семантичними поєднаннями між своїми складовими компонентами. Важливим компонентом зв'язку між ними є *стиль* тексту, завдяки якому і досягається органічна єдність усієї структури, її *монолітність*. Аналіз художнього тексту дозволяє розглянути мову з точки зору відображення в ній культурних цінностей нації. У будь-якому художньому тексті закладено основи відношення художника і його мови – матеріалу, що є основою вербального мистецтва [12].

Стиль, на відміну від інших факторів, що забезпечують семантичну зв'язність тексту, є *універсальним* для всіх довільних інтерпретацій смислів тексту, а отже, пронизує його на всіх рівнях і контекстах культури. Оскільки інформація не відображає світ окремо, а тільки світ у його єдності з суб'єктом, то теоретично мета і смисл міжкультурної комунікації, яка полягає у максимально точній і однозначній передачі та розумінні тексту перекладачем, є недосяжним ідеалом. Складність інтерпретації художнього тексту перекладачем зумовлена цілком об'єктивними причинами: по-перше, інтеракція з

іномовним текстом здійснюється в інших умовах, ніж інтеракція з текстом рідною мовою (те, що розуміється носієм мови, як дане, таке, що не потребує експлікації, може залишатися поза кутом зору носія іномови та інокультури); по-друге, *не* носій мови знаходиться під впливом *власних* культурних стереотипів, що заважають сприйняттю літературного твору, написаного в канонах і поняттях іншої культури. Нарешті, конструювання інформаційного простору тексту не відбувається лінійно від речення до речення, а базується на ментальній репрезентації текстових структур [13], а відтак, залежить від індивідуальних особливостей психічної організації, інтерпретації та сприйняття перекладача. Кожна мовна особистість одночасно є і культурною особистістю, саме тому її мовні знаки здатні виконувати функцію «мови» культури, що виражається у здатності мови відображати культурно-національну ментальність її носіїв [12].

Будь-який текст є способом індивідуально-авторського сприйняття дійсності і позиціонується як складний багаторівневий процес, що дає можливість визначити механізми створення і функціонування одиниць номінації, а також виявити закономірності внутрішнього розвитку мови у їх співвідношенні з потребами мовного колективу [12]. Текст апелює до фонових знань індивідуума, його ментальності, чуттєвості, адекватного сприйняття навколишнього світу, а також здатності експресивного реагування на вербальні знаки і вироблення власної оцінності. Таким чином, і в творі, і в слові як його першоелементі закладені потенції до пізнання філософсько-культурного буття і самого процесу творчості, тобто можна говорити про *фрактальність* (подібність частини до цілого) художнього тексту.

Процес створення художнього тексту – насамперед когнітивний процес, що чітко ілюструє інтеграцію думки індивідуума в широкі сфери людської діяльності, читання ж і оцінка літературного тексту є набагато складнішою інтеркогнітивною дією виявлення його смислів [12]. Художній текст є осередком передачі і зберігання інформації, формою існування культури, продуктом певного історичного життя індивідуума. Це, перш за все, модель автора, показник рівня його інтелектуальних, моральних та інших якостей. У такому сенсі текст постає результатом якісного конвертування (трансформації) мовних знаків із боку їх когнітивної і аксіологічної вираженості. Концептуальний підхід до об'єктів навколишнього світу надає

можливість виявляти різні образні номінації, які створюють нові уявлення, характеристики, ознаки в описі предмету мовлення [12].

Мова включена в концептосферу культури і є невід'ємною від нього. Твори культури, особливо словесні, збагачують і розширюють концептуальний простір розвиненої національної мови [11]. Індивідуально-авторська картина світу формується на двох рівнях: концептуальному та індивідуально-мовному. Головним є концептуальний рівень, оскільки своєрідність поетичної картини світу полягає не стільки в мовних формах, скільки у вибіркового баченні світу художником. *Інваріантне моделювання* – головна ознака художнього тексту як твору мистецтва, оскільки текст є моделюючим утворенням: він не тільки відображає, але і творить свою реальність, створює певний можливий світ.

Індивідуально-авторська концепція світу складає вершину ієрархії семантичних компонентів змісту тексту, оскільки будь-який твір являє собою суб'єктивний образ об'єктивного світу дійсності. Концептуальний простір тексту міститься в рамках семантичного поля, репрезентуючись у полі знаків великою кількістю одиниць, різних за структурою [11]. У концептосфері художніх творів усі компоненти, що її формують, різною мірою лексично розроблені і концептуально вартісні, і естетично опорною в ній може виявлятися та чи інша зона. Структура концептосфери художнього тексту, ієрархія і взаємозв'язок її складових, у тому числі і концептів, виявляються шляхом концептуального аналізу.

Оптимальним для повноти концептуального аналізу художнього тексту І. Карелова вважає розуміння концепту як багатомірної інтегративної евристичної категорії, що існує в рамках індивідуально-авторської концепції світу, і виокремлення в його структурі трьох складових: *понятійної* (відображає його ознакову і дефінаційну природу), *образної* (фіксує когнітивні метафори, які підтримують концепт у мовній свідомості) та *значеннєвої* (визначається місцем, яке займає ім'я концепту в лексико-граматичній системі конкретного тексту або мови загалом, куди увійдуть етимологічні та асоціативні характеристики цього імені) [11]. На нашу думку, тринітарний підхід дослідника до концептуального аналізу дозволяє зробити його глибшим і ґрунтовнішим, що, у свою чергу, сприяє повнішому вивченню тексту.

Слід зазначити, що концепт художнього тексту (індивідуально-особистісний) відрізняється від лінгвокультурного (сукупно-

особистісного) змістом і обсягом поняття. Це комплекс понять, уявлень, почуттів, емоцій, інколи навіть вольових проявів, що виникають на основі художньої асоціативності; глибинний смисл, на початку максимально згорнутий у смислову структуру, глобальне лінгвоментальне і лінгвокультурне утворення, яке організує інтелектуальний і емоційний простір особистості поета чи письменника [11]. Художні концепти, знаходячись у відношеннях взаємозумовленості, складають у сукупності індивідуально-авторську картину світу – концептосферу твору. Фрактальність цієї концептосфери окреслена її структурою, тобто семантичні ядра художнього тексту, що групуються навколо смислового центру, мають лінгвоментальну природу фонових знань, які складають їхню структуру.

Головним у семантиці художнього концепту є асоціативний компонент у формі образно-метафоричних конотацій або прецедентних зв'язків. Утілюючи концепт у слові, образна складова у процесі становлення концепту може «сублімуватися» до символу. Символ – образ, який виражає смисл певного явища в предметній формі. У свою чергу, символ може перерости в *мономіф* (термін Дж.Кемпбелла) як специфічний елемент художньої концептосфери. Мономіф – когнітивна конструкція в концептуальному просторі художнього тексту, форма художнього витлумачення дійсності за посередництва чуттєво-наочних образів, що вважаються самостійними явищами реальності. На відміну від міфу як явища масової культури, мономіф є рефлексивним, тобто таким, що поєднує раціонально-критичний підхід з емоційно-асоціативним співзвуччям і творчим баченням. Мономіф створюється на основі міфу за посередництва такої властивості текстів культури, як *інтертекстуальність* [11]. Мономіф як когнітивний конструкт тексту можна віднести як до образної складової художнього концепту, так і до комунікативно значної інформації, що міститься в тексті, до її прагматичної частини. Уся комунікативно значеннева інформація – внутрішньосистемна, прагматична і етимологічна – складає значний компонент художнього концепту.

Концептуальна структура тексту експліфікується на лексичному, лексико-фразеологічному і композиційно-тематичному рівнях тексту. При цьому когнітивний, тезаурусний рівень у структурі мовної особистості міститься в тематизації тексту, у позначенні предметних

сфер як фрагментів досвіду, що зберігаються в довготривалій пам'яті і аналізованих у мовленнєвому акті з опорою на ключові слова тексту [11].

Важливим аспектом вивчення концептосфери тексту є його *макроструктурна модель*, яка реалізує потреби читача в орієнтуванні, націлює останнього на активне сприйняття, у якому розпізнавані авторські сигнали є ключем до тематичного поля і концепту тексту.

Потрібно зазначити, що, приписуючи макроструктуру, ми обираємо головну перспективу, яка утворює концептуальну мережу тексту. Завдячуючи макроструктурній реконструкції, закладена в тексті інформація функціонально організується і одночасно редукується [13]. Зміст тексту постає у вигляді глобальної дії, яка знімає конфлікт і отримує зовнішню та внутрішню оцінку. Ментальні репрезентації тексту утворюють послідовність ієрархічних узагальнень, через які виявляється його глобальний зміст. У результаті «послідовність пропозицій організується вже не тільки на локальному рівні за посередництва лінійних відношень зв'язності, але і на більш високому рівні концептуальних одиниць» [6, с. 43].

У працях зарубіжних філологів і методистів досі застосовується модель У. Лабова, розроблена три десятиліття тому. У її складі шість компонентів: *резюме, орієнтація, ускладнення, оцінка, розв'язання і код*. Одні компоненти облігаторні, інші факультативні. *Резюме*, факультативний компонент, містить ядро історії. *Орієнтація* ідентифікує час, місце, учасників дії і ситуацію. *Ускладнення* є, власне, оповіддю, яка коментується в *оцінці*. *Розв'язання* знімає ускладнення, а код завершує історію, яка була розказана [13]. Перевага моделі Дейка-Кінча, порівняно з моделлю У. Лабова, у цілісності охоплення змісту тексту. Як підкреслюють дослідники, інтерпретація певних одиниць повинна здійснюватись у термінах інтерпретацій їх складових частин [3, с. 42].

Макроструктурна модель Дейка-Кінча є продуктом усвідомленого розуміння тексту, вона будується на конвенціональних оповідних категоріях, яким приписується макроструктура. Базові категорії «вступ», «сцена», «подія» та «оцінка» узагальнюються в категоріях вищого характеру. Найвищу точку макроструктури утворює *тема*, тобто узагальнений зміст тексту. Дослідники вважають, що для кожного типу тексту можна виявити універсальну модель. На їхню думку, оповідні тексти будуються за

суперструктурною схемою, на яку накладається макроструктура, що є найкоротшим шляхом до теми тексту [13].

У художньому тексті здійснюється естетична концептуалізація світу. Кожний літературний твір утілює індивідуально-авторський спосіб сприйняття й організації світу, тобто особистісний варіант концептуалізації світу. Знання автора, що відображаються в індивідуально-художній формі, є системою уявлень, спрямованих на адресата. У цій системі поряд з універсальними загальнолюдськими знаннями існують унікальні, самобутні, інколи парадоксальні уявлення автора, які знаходять свій вияв у стильовій домініанті художнього твору. Таким чином, концептуалізація світу в художньому тексті, з одного боку, відображає універсальні закони світобудови, а з іншого, індивідуальні, навіть унікальні, уявлені ідеї. Стиль художнього тексту у цьому контексті є осередком таких ідей і поглядів, що репрезентують їх у формі культури. Індивідуально-авторська концепція світу, яка базується на концептосфері певної культури в цілому, може містити поряд з елементами, маркованими рідною культурою, інокультурні домішки або створені в рамках штучної оригінальної індивідуально-авторської концепції світу. Складність перекладу художніх текстів полягає в урахуванні найменших смислових відтінків оригіналу і збереженні його смислового центру, а також автентичній передачі останнього у своєму творчому доробку перекладачем. Подальше дослідження означеної проблеми видається перспективним як з погляду стилістики, так і лінгвокультурології, що сприятиме міжкультурній комунікації між діаметрально протилежними культурами, збагаченню мовно-культурного фонду української мови, а відтак – подальшому розвитку й поглибленню її ментальних структур.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аскольдов С. А.** Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: [антология]. – М., 1997. – С. 267–279.
2. **Голубовська І. О.** Етноспецифічні контексти мовної свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / І. О. Голубовська. – К., 2004. – 38 с.

3. **Дейк Т. А. ван.** Язык. Познание. Коммуникация / Дейк Т. А. ван. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
4. **Карасик В. И.** Культурные доминанты в языке / В. И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск, 1996. – С. 3–16.
5. **Карасик В. И.** Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: [сб. науч. трудов / под ред. И.А. Стернина]. – Воронеж, 2001. – С. 75–80.
6. **Почепцов Г. Г.** Теория коммуникации / Почепцов Г. Г. – М.: Рефл-бук, 2001. – 520 с.
7. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Селіванова О. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. **Слугина О. В.** Концептуализация квантитативных свойств метафоры в англоязычном поэтическом тексте / О. В. Слугина // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2007. – № 2. – С. 21–25.
9. **Юровский В. Ю.** Интерпретация как составная часть стилистического исследования художественного произведения / В.Ю. Юровский // Русская филология. Украинский вестник. – № 3 (19). – Х., 2001. – С. 47–50.
10. **Карелова И. И.** Национальная концептосфера и идиоконцептосфера (на материале произведений Л. Е. Улицкой) [Электронный ресурс] / Карелова И. И. – Режим доступа: <http://vspu.ru/dissovet/d-212-027.01/avtoreferaty/kandidatskie/10-02.19/karelova-i.i.-avtoreferat>. – Назва з титул. екрану.
11. **Концептуализация** мира в художественном тексте [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://planetadisser.com/see/dis_217292.html. – Назва з титул. екрану.
12. **Крючкова Н. В.** Языковая концептуализация натурфактов: элементы природного ландшафта [Электронный ресурс] / Крючкова Н. В. – Режим доступа: <http://www.sgu.ru/files/nodes/34218/15.pdf>. – Назва з титул. екрану.
13. **Фоменко Е. Г.** Макроструктурный уровень в обучении интерпретации текста [Электронный ресурс] / Фоменко Е. Г. – Режим доступа: <http://web.znu.edu.ua/herald/articles/2369.pdf>. – Назва з титул. екрану.
14. **Харитонова Е. А.** Концептуализация как стратегия перевода научного текста [Электронный ресурс] / Харитонова Е. А. – Режим

доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/189060.html>. – Назва з титул. екрану.

15. **Чакалова Э. П.** Языковая репрезентация национальной картины мира в художественном тексте (на материале английского и русского языков) [Электронный ресурс] / Чакалова Э. П. – Режим доступу: http://5ka.su/ref/yazikoznanie/0_object79507.html. – Назва з титул. екрану.

Надійшла до редколегії 09.02.2010

УДК 87.717.7

Г. П. Євсєєва

МОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ – ДЗЕРКАЛО СОЦІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КРАЇНИ

У статті розглядається питання культури мови сучасної молоді, впливу культури мови на загальну культуру і поведінку людини, а також приділяється увага вживанню інвективної лексики та фраземіки.

Ключові слова: культура людини, інвективна лексика, фраземіка, спілкувальна культура нації.

В статье рассматривается вопрос культуры речи современной молодежи, влияние культуры речи на общую культуру и поведение человека. Уделяется внимание употреблению инвективной лексики и фраземіки.

Ключевые слова: культура человека, инвективная лексика, фраземіка, культура общения.

The question of culture of speech of modern youth is examined in the article. Influence of culture of speech on a general culture and conduct of man. Attention the use of invektivnoy vocabulary and frazemіki is spared.

Key words: culture of man, invektivnaya vocabulary, frazemika, sociable culture of nation.

Культуру спілкування, культуру поведінки людина не отримує в спадок – її треба навчатися. Багато засвоюється вдома від батьків, у дитячому садку, у школі. Однак для дорослого життя, для спілкування в ділових колах, у стосунках вищого рівня цього не вистачає. Тому кожен, хто хоче бути корисним людям і самому собі, бути шанованим у суспільстві, мати імідж культурної людини, з якою приємно мати справи, повинен постійно працювати над собою, використовуючи різні джерела інформації, власні спостереження та досвід. Цій проблемі присвячено чимало наукових досліджень в українському мовознавстві (О. Корніяка, П. Моцюк, Я. Радевич-Винницький).

Норми культурного спілкування, етикетні правила часом доволі складні, їх чимало. Однак вони полегшують спілкування, стандартизують поведінку, роблять людину впевненою в собі, дають можливість передбачити поведінку партнерів по спілкуванню, створювати належну атмосферу спілкування, зосереджуватися на найважливішому. Але для цього потрібно мати стійкі базові знання, уміння й навички.

Культура людини – це сукупність її внутрішніх та зовнішніх проявів, якостей, і зокрема, уміння встановлювати зворотний зв'язок з людьми, партнерами, тобто мистецтво професійного спілкування, яке є запорукою повної реалізації власних інтересів.

Відсутність норм етикету в поведінці пояснюється лише бідністю культурного виховання та зневагою до оточуючих. Занадто часто в побуті ми знаходимо підтвердження правдивості того, що вміння правильно поводитися дозволяє гідно почувати себе в будь-якій ситуації. І те, що, на перший погляд, здається дрібницею, врешті-решт може стати тією «знаковою» ситуацією, яка дасть оточуючим змогу скласти про вас думку.

Люди, які мають бідну мислетворчу здатність, часто використовують у спілкуванні інвективи.

Інвективна лексика і фраземіка – це образливе слово, лайка, словесний випад. Вони є в усіх мовах, очевидно, за винятком штучних. Інвективи потрібні мовцям у стані афекту – короткочасного сильного переживання: гніву, люті, відчаю, раптової бурхливої радості тощо, коли в критичних умовах людина неспроможна знайти

вихід із ситуації. Лайка, за твердженням сучасних учених, допомагає людині психічно розвантажитися, уникнути стресу, що важливо з огляду на масову невротизацію населення. Інвективи, безперечно, менше зло, ніж фізична агресія. Та вони мають антигромадський характер, і тому за словесну образу честі й гідності карали, а в багатьох суспільствах і тепер карають майже як за фізичне насильство.

На превеликий жаль, сучасні мовці вживають інвективи не тільки й не стільки як психотерапевтичний засіб, а й як частину спілкування, вважають повноправною складовою повсякденної культури. Особливо спонукають до цього закриті приміщення: кабіна чи салон автомобіля, кімната з телевізором, зала засідань тощо. Лайливі, брутальні слова вживають без особливої на те причини, просто так – для заповнення пауз між словами, аби «прикрасити» мовлення. Це вже не субститут фізичної агресії, не засіб проти стресу, а звичка, чи, можливо, вимога душі, що нагадує потребу алкоголіка регулярно «дозаправитися» спиртним. Як стверджують психолінгвісти, поряд з алкогольною, нікотиною, наркотичною залежністю існує вульгарномовна залежність, яка виліковується надто складно, бо пов'язана з мислетворчим процесом. Мав глибоку рацію В. Гумбольдт, коли стверджував, що за станом мови у суспільстві можна робити висновки про стан культури [2]. Хіба сучасне українське мовлення не є підтвердженням правдивості цих слів німецького філософа? Бруднослів'я, масове вживання занесених «з чужого поля» матюків, гідка вульгарщина, безсоромне жонгливання нею на вулиці, у громадських місцях, навіть (на превеликий жаль) у деяких кабінетах – це прикмети не тільки мовного життя сучасного суспільства, а й морального та етичного. А поведінка, як відомо, у тому числі й спілкувальна, залежить від стану психіки. Отож, брудне мовлення є виявом запаскудженості душ, симптомом морального нездоров'я народу. Є люди, яких лихослів'я, словесні образи вражають не менше, ніж тілесні побої. За даними дослідників із Вашингтонського університету, жінки, які терплять словесну наругу, схильні до застуди, до шлункових та нервових захворювань. Очевидно, саме з цієї причини на Заході, укладаючи шлюбні контракти, жінки висувають серед безлічі умов одну з головних – не лаятися.

Відомий російський науковець А. Сідерський у роботі «Третье

открытие силы» зазначає: «Энергия бранных слов – липкая и вязкая. Она оседает внутри человека склизкими комьями, скапливается в его энергетической структуре и склеивает её элементы, лишая их присущей им подвижности. Говоря проще – когда человек произносит непристойные слова – он просто тупеет» (цитату подано мовою оригіналу – Г. Є.) [3, с.123].

В українському суспільстві також виникає здорове занепокоєння таким ненормальним становищем у спілкувальній культурі нації. Шукають виходи, пропонують різні заходи: від законодавчої заборони бруднослів'я з відповідними санкціями щодо порушників до заміни запозичених брутальних висловів рідномовними, які набагато сприйнятніші та лояльніші: *щоб тебе підняло та геннуло; щоб тебе грім побив; щоб тебе качка ковтнула; а щоб тобі ...; а щоб тобі добро було; щоб ти був здоровий; щоб тебе дощ намочив; щезни, собако* та подібне.

Але є й інші позиції в суспільстві: «Чи доцільно виховувати в молодій людині чистоту мови, якщо вона має низьку стипендію, зарплату, не має грошей на лікування?». Тут треба ствердно сказати – не існує альтернативи: або високий матеріальний добробут, або низька культура спілкування. Нашим батькам та прадідам не раз доводилося жити надголодь, але це не спонукало їх після кожного слова згадувати чиюсь матір! Може, і не знали вони слів апостола Павла: «Нехай жодне слово гниле не виходить із уст ваших» (Послання до ефесян, 4:29), але шанували свою гідність. Тому незрозумілим і обурливим видається сьогодні той факт, що деякі можновладці, не відчуваючи жодних матеріальних нестатків, послуговуються матірною мовою.

Фахівці з проблем спілкування стверджують, що лихослів'я, вульгарне ображення пов'язані з владністю, агресивністю, підкоренням, бажанням домінувати над іншими. Життя у словесному смороді – це негідне людини життя. Бруднослів'я – це суспільна хвороба. А будь-яку хворобу, у тому числі й спілкувальну, треба лікувати. У мовленнєво-моральному оздоровленні нашого суспільства якнайдіяльнішу участь мали б узяти не тільки викладачі-словесники, а й працівники деканатів, комітетів роботи з молоддю тощо. А починати потрібно кожному з себе. Послухаймо роздуми наших студентів.

«Культура – це не тільки все те, що створено руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поведіння, що

відтворюється в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови. Культура мови – це духовне обличчя людини. Вона свідчить про загальний розвиток особистості, про ступінь прилучення її до духовних багатств рідного народу й надбань усього людства.

Сьогодні всі ми бачимо і відчуваємо повсякденно, що культура спілкування в українському суспільстві вкрай низька. Адже ні для кого не секрет, що ми маємо майже катастрофічну ситуацію не тільки з культурою мови і спілкування молоді, а й з культурою взагалі. Адже досить часто доводиться спостерігати картину, коли молоді люди, студенти, не мають ані найменшого уявлення про правила поведінки в громадських місцях, норми культури мови, елементарний етикет», – з сумом зауважує першокурсниця.

Основою мовленнєвої культури кожної людини є грамотність, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Та цим поняття мовної культури не вичерпується. Мовлення має бути не тільки правильним, а й лексично багатим, синтаксично різноманітним. Щоб цього досягти, слід вслухатися в живе мовлення, користуватися словниками, вдумливо читати політичну, художню, наукову літературу, звертаючи при цьому увагу на вживання окремих слів, на особливо влучні висловлювання, на побудову речень. Потрібно активно розвивати своє мовлення: учитися усно і письмово викладати свої думки, виправляти себе, правильно будувати речення, шукати найкращі й найдоцільніші варіанти висловлення.

Важливу роль у вихованні спілкувальної культури серед студентства відіграє приклад педагога. Яке його мовлення? Як він спілкується з студентами? Чи є він прикладом для них?

Проблема мовлення сучасного студента, на нашу думку, у тому, що йому притаманні в більшості такі негативні для культури мови риси, як низька грамотність, лексична бідність, невміння вислухати співрозмовника, невисокий загальний рівень розвитку (коли людина не може підтримати розмову з тієї чи іншої теми, бо немає елементарних знань, не розрізняє понять: *генофонд і геноцид, ефектний і ефективний, будівельний і будівничий, визначний і визначальний, громадський і громадянський*; не відрізняє уяву від уявлення, *вірогідний від імовірного, орієнтовний від орієнтованого,*

поверхового від *поверхневого* і т. ін.). Бракує сучасному студентові ввічливості, чемності, уміння з гідністю вийти з важкої ситуації завдяки доброму слову, а не через лихослів'я або образливі слова.

Загальновідомо, що культура мови вимагає від мовця також і глибоких знань норм літературної мови. Чистота мовлення вимагає уникнення вульгарних і лайливих слів, які не відповідають нормам літературної мови і людської поведінки. Найнеприємніше чути такі слова у студентському колективі. На жаль, тепер їх уживають не тільки хлопці, але й дівчата, не соромлячись часом і викладачів, перехожих на вулиці, навіть батьків. Ця тенденція страшна тим, що такі «інтелігенти» понесуть свою культуру на виробництво у сфери обслуговування. Необхідно боротися та викорінювати таке явище в мовленні сучасного студентства.

Особливої уваги потребує вживання в мовному середовищі студентства слів-паразитів, сленгу та жаргонізмів. Окремо потрібно сказати про суржик, який став рідним не лише простим людям, а й для інтелігентних, проник на телебачення, до газет. І вже зовсім недопустимо культурній і вихованій людині вживати у спілкуванні нецензурні слова, лайку. На жаль, ми досить часто чуємо це в молодіжній аудиторії.

На основі вищезазначеного можна зробити такий висновок: культура людського спілкування – це частка загальної культури особистості, а її відсутність – свідчення бездуховності людини. Мистецтво спілкування завжди вважалося органічною складовою професіоналізму людини, керівника нового типу, який повинен мати нестандартний погляд на речі, відзначатися високою етикою у спілкуванні, гнучко розподіляти обов'язки, володіти Божим даром – харизматичним умінням подобатися людям, надихати їх, вести за собою не силою наказу, а силою аргументів, переконуючого слова, яке з давніх часів вважалося божественним даром.

Сьогодні проблема культури спілкування набуває більшого значення. Вона потребує своєчасного вирішення і залежить як від людей, так і від держави. Уважне ставлення держави до молодого покоління, точніше до його культури, а особливо до мовленнєвої – це запорука кращого майбутнього. Наша державна мова – українська. І це не лише наше минуле, це – наше майбутнє.

У культурі сучасного українського мовця спостерігаються стійкі негативні тенденції. З одного боку – це досить повільне культивування мовно-літературних норм освітніми закладами, через

невеликі за обсягом навчальні курси, а іноді брак таких курсів (наприклад, «Етика ділового спілкування», «Культура усної комунікації», «Культура професійного мовлення», «Мистецтво комунікації в електронних засобах спілкування» та інші), а з іншого – розхитування ЗМІ і так мало стійкої та незахищеної культури мови. Прикро чути з екрану телевізора чи читати в газеті далекі від норми слова: *прикольно, класно, ніфіга, обалденно, офігенно, сугубо, тіпа, короче* та ін.

Більше того, сучасна українська література втратила свою чистоту, про яку так зворушливо писав О. Гончар: «Слово – категорія моральна. Українська пісня свідчить про чистоту й цнотливість українського слова. Я виріс у хаті, де не було лихослів'я. Де навіть черкання (згадування чорта) вважалось гріхом» [1, с. 89]. Твори письменників-сучасників С. Жадана, Л. Подерев'янського, О.Ярового рясніють лайливою лексикою. Мова народу – це остання фортеця, втрата якої перетворить його в аморфну етнографічну масу. Тож лайлива лексика в літературі – державний злочин, який має бути покараній якщо не судом, то суспільним осудом. Інакше жодні виховні заходи щодо високої культури мови не матимуть сили. Натомість пропагування високохудожньої літератури, постійне звернення до джерел народних, національних є святим обов'язком для кожного з нас.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вінок** пам'яті Олесея Гончара. Спогади. Хроніка. – К.: Укр. письменник, 1997. – 198 с.
2. **Гумбольдт В.** Язык и философия культуры / В. Гумбольдт; пер. с нем. – М., 1985. – 245 с.
3. **Сидерский А.** Третье измерение силы / Сидерский А. – М., 1994. – 384 с.

Надійшла до редколегії 23.02.2010

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У статті розглянуто проблему мовлення студентської молоді, наведено приклади вживання росіянізмів, помилок у вимові.

Ключові слова: суржик, культура мови, мовлення, сленг, чистота мови, літературна вимова, літературна норма, русизм.

В статье рассматривается проблема речи студенческой молодёжи, приведены примеры употребления руссизмов, ошибки в произношении.

Ключевые слова: суржик, культура речи, сленг, чистота речи, литературное произношение, литературная норма, руссизм.

In the article there are problems of students' speech, the examples of the mixed Russian and Ukrainian languages, mistakes in pronunciation.

Key words: culture of speech, culture of language, cleanliness of language, literary language, literary norm, slang, mixed Russian and Ukrainian.

Україна, ставши незалежною державою, мусить турбуватися не лише про економіку, виробничу галузь, політичну сферу, а й, у першу чергу, про культуру мови своїх громадян. Оскільки мова – це показник мислення, інструмент вирішення економічних і виробничих питань. Саме від чистоти мови залежить, наскільки точно вашу думку зрозуміє опонент. Вироблення культури мови починається ще з дитинства. Як зазначає І. Вихованець, з раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивисує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наш учитель – мова.

Питаннями культури мови, звичайно, переймаються мовознавці. В останні роки з'явилися нові спроби теоретичних досліджень суржику в статтях В. Радчука, О. Рудої, В. Труби, М. Феллера, М.Флаєра, О. Шарварка, Т. Кузнецової та ін. Проте, незважаючи на спроби науковців дослідити культуру мови нашого суспільства, усе ж залишається проблемним питання чистоти мови сучасної молоді. Працюючи зі студентами, спостерігаючи за їхнім мовленням, манерою висловлюватися, вдалося зібрати чималий матеріал, що ілюструє суржикове мовлення.

Найпоширенішими помилками у вимові, що порушують чистоту мови, є неправильний наголос (*р'облю, пішу, підємо* замість *роблю, пишу, підемо*) невинуватене «акання» (*галасувати* замість *голосувати*, хоча слова мають абсолютно різні значення, галасувати – здійснювати галас, сильно кричати [2, с. 158], голосувати – віддавати голос за якесь рішення, за кого-небудь [2, с. 180]; *накупка, галитися*) та впливи інших мов, переважно російської. Порушують чистоту мови лексичні засоби, а саме: діалектні, просторічні, суржикові, жаргонні слова, канцеляризми і професіоналізми, лайливі й вульгарні слова.

Суржик – це неграмотне використання української мови, це мовлення, надзвичайно засмічене іншомовними (переважно російськими) словами, зворотами. Визначення суржику в українській мові дав свого часу Б. Антоненко-Давидович у праці «Як ми говоримо». «Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик» [1, с. 12]. Але зазначена праця довго знаходилася під заборноюю.

Українсько-російський суржик поширений у побутовому спілкуванні жителів багатьох регіонів України, а також місцевостей на території Росії, де проживає українське населення. Це слова на зразок *самольот, больниця, кукла, магазін, утюг, сільодка, січас, строїти, пригати, ремонтірувать, кидатися в очі, написав об'яву, займатися в школі, ззаду тебе, від нього всього можна ожитидать*. Суржик – це збіднена мова, позбавлена національного колориту,

краси й виразності. З побутового мовлення він потрапляє на сторінки газет і журналів, книжок і брошур. У художній мові суржик – стилістичний засіб типізації та індивідуалізації персонажів, створення комічного, іронічного ефекту, наприклад, у творах Г. Квітки-Основ'яненка, М. Старицького, Остапа Вишні, С. Олійника, О.Чорногуза, П. Глазового та інших.

Наша естрада теж не цурається використання суржикового слова. Пригадаймо двомовний дует гумористів Тарапуньки і Штепселя. Штепсель у своєму мовленні використовував банальні репліки «міською» російською мовою, а Тарапунька у свою чергу відповідав дотепним «народним» суржиком. А сучасний образ Верки Сердючки, яку грає український актор Андрій Данилко, декого примушує сміятися, а багатьох плакати, бо його суржиковий сленг став еталоном безкультур'я.

Серед сучасних українських письменників суржик посідає помітне місце у творах Богдана Жолдака, Леся Подерев'янського, Ірени Карпи.

Суржик існує у різноманітних формах. Наведемо деякі характерні приклади суржику (у порівнянні з нормативною українською мовою):

– уживання росіянізмів замість нормативних російських відповідників: рисунок, вилка, кровать, бутылка, почтальйон, председатель, предохранитель, циплята, больница, язык, ракушка, взятка, очки, бумага, рядом, вроді, будто, іменно, вродє, вместо, между, допустім, наприклад, навірно, канєшно, чуть-чуть, нікогда, всігда, січас, елє, када, нет, да, даже;

– «українізовані» форми російських дієслів: зделав, длівся, унаслідував, получав, щитав, отдав, отключив, ремонтував, старався, стірав, копірував, вспоминая, рулювати, красити, строїти, марширувать, ждати;

– «українізовані» форми російських числівників: первый, перва, второй, втора, сєм, пятый, восьм, чьотири, шесть, девять;

– змішування українських і російських форм невизначених займенників: хто-то, шо-то, як-то, які-то, який-то, яка-то, чого-то, кой-шо, кой-які, шось;

– порушення дієслівного керування, уживання прийменників і відмінків за російським зразком: *по вулицям* замість *по вулицях*, *на російській мові* замість *російською мовою*, *по всіх правилах* замість *за всіма правилами*, *по заявках* замість *відповідно до заявок*, *по*

технічним причинам замість **через технічні причини**, *йти на охорону* замість **йти в охорону**, *бувний у користуванні* замість **уживаний**, *по двом законам* замість **за двома законами**;

– утворення ступенів порівняння прикметників і прислівників за зразком російської мови: **самий** головний, **саме** важне, **сама** красивіша, **самі** чисті, **самий** здоровий, **сама** вкусна, **саме** главне, **самі** солнічні;

– утворення від українських дієслів активних дієприкметників за російським зразком: **відробивший**, **прийшовший**, **зробивший**, **заплативший**, **намалювавший**, **приліпивший**;

– слова і вирази, кальковані з російської: **міроприємство**, **прийняти міри**, **прийняти участь**, **до цих пір**, **так як**, **бувний у користуванні**, **поставка**, **письмо**, **в сім годин**, **пара годин**, **предложення**, **смысл слова**, **законослухняні**, **співгромадянин**;

– плутанина з родом і числом іменників: *білий папуга* замість **біла папуга**, *вічні льди* замість **вічний лід**, *гостра біль* замість **гострий біль**, *велика собака* замість **великий собака**;

– ослаблення звучання голосних у ненаголошеному складі, оглушення дзвінких приголосних, заміна [дж] і [дз] на [ж] і [з], відсутність чергування [к/ц], [о/і] або [е/і], зсув наголосу за російським зразком: *када*, *розгаварювать*, *рописуватися*, *звонять*, *нахожуся*, *звонюк*, *у восьмирічкі*, *у руці*, *говорять*, *корова/коров* замість **корів**, *голова/голов* замість **голів**;

– активне використання «є» в позиції після приголосної, особливо в російських запозиченнях: **первий**, **делать**, **свет**, **архітектор**, **меч**, **свечка**, **балет**, **манера**, **колечко**, **Вера**, **опера**.

Явища, подібні до суржика, існують і в інших мовах. Так, у Білорусії – це «трасянка», у канадському варіанті французької мови – «жуаль».

На жаль, суржик – це реальність нашого суспільства. Звичайно, що всі ми бажаємо, щоб наша молодь говорила літературною мовою, хоча б максимально наближеною до неї. Тому не можна допустити, щоб суржик претендував у майбутньому на мову світового спілкування. Бо мова – це єдність народу. А суржик – це розкол навіть одного народу на окремі складові. Тому необхідно більше працювати над удосконаленням індивідуального мовлення. Це насамперед читання якісної художньої літератури, підвищення ступеня відповідності мови нормам літературної вимови, вивчення

правил літературної вимови. У програмовий матеріал шкіл та вишів потрібно вводити спецкурси з вивчення культури мови, адже рівень мовної культури сприяє вихованню всебічно розвиненої особистості, громадянина незалежної України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Антоненко-Давидович Б. Д.** Як ми говоримо / Антоненко-Давидович Б. Д. – К., 1991.
2. **Тлумачний** словник сучасної української мови [за ред. проф. В.С.Калашника]. – Х., 2009. – 959 с.

Надійшла до редколегії 24.02.2010

УДК 81'373.612.2

В. В. Зайцева

ПЕРИФРАСТИЧНІ ОДИНИЦІ ТА МЕТОНІМІЧНІ ПЕРЕНЕСЕННЯ В ГАЗЕТНОМУ ТЕКСТІ

У статті досліджується перифрастичний зворот як результат метонімічного перенесення в інформаційному тексті газети.

Ключові слова: перифрастичний зворот, метонімія, інформаційний текст газети, компресія, стандарт, експресія.

В статье рассматривается перифрастический оборот как результат метонимического переосмысления в информационном тексте газеты.

Ключевые слова: перифрастический оборот, метонимия, информационный газетный текст, компрессия, стандарт, экспрессия.

The article deals with an analysis of periphrastic locution as a result of metonymy reinterpretation of titles in a newspaper information wording.

Key words: periphrastic locution, methonymy, newspaper information wording, compression, standard, expression.

Проблема лінгвістичної природи, категоріальних ознак перифраз, стильова специфіка цих одиниць та інші аспекти теоретичного аналізу висвітлено в роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних мовознавців (О. Потебня, Л. Булаховський, М. Бакіна, Д.Вовчок, А. Григор'єва, Г. Євсєєва, І. Кобилянський, О. Кожин, М.Коломієць, О. Макарова, Г. Моложай, О. Некрасова, Ю. Орлов, Є.Регушевський, Л. Синельникова, А. Свашенко, Н. Сологуб, В.Уткіна, Л. Шубіна, О. Юрченко та інші).

Одним із аспектів функціонально-стилістичного підходу до аналізу перифрази є визначення її місця й ролі в газетному тексті як одного з найважливіших засобів експресивного вираження думки, оновлення та збагачення образних ресурсів газети, що відкривають широкі можливості творчого використання описових зворотів мови.

Вивчення особливостей функціонування перифрази в газетному тексті проводилося одночасно з висвітленням інших, дотичних, лінгвістичних питань (В. Костомаров, М. Пилинський, Г. Солганик, М. Жовтобрюх, М. Коломієць) на вузькому фактичному матеріалі чи на матеріалі російськомовних газет (Д. Вовчок, В.Григор'єв, Л. Демиденко, Я. Макарова, І. Соколова, Г. Томіліна, Л.Шубіна та інші), тоді як функціональні особливості перифрази в мові україномовних газет останніх десятиліть ХХ ст. до сьогодні не були предметом серйозного аналізу (за винятком дисертаційної роботи Г. Євсєєвої «Перифрази в мові сучасних газет (на матеріалі українських газет 80–90-х років ХХ століття)». На нашу думку, актуальність такого дослідження зумовлюється досить високою частотністю вживання перифрастичних зворотів у газетному тексті, певною специфікою їхньої структури, емоційного забарвлення.

Досліджуючи функціонування метонімічних одиниць у газетному тексті, ми звернули увагу на ті метонімічні перенесення, які були зафіксовані у структурі перифрастичних одиниць і стали своєрідним надбанням інформаційного стилю, його ознакою.

Мета дослідження – проаналізувати специфіку перифрастичних зворотів у структурі метонімічних перенесень українськомовного газетного тексту.

Історично вчення про перифразу зазнавало суттєвих змін, варіюючи від класичного визначення перифрастичного звороту як неоднослівної одиниці метафоричного характеру до більш широкої інтерпретації цього явища. Деякі мовознавці трактують перифразу як штамп, не позначений ні образністю, ні експресивністю, однак така точка зору видається нам не зовсім умотивованою.

Недостатня чіткість у трактуванні сутності перифрастичних одиниць зумовлена тим, що деякі мовознавці не диференціюють при аналізі поняття «перифрастичність мови» і «перифраза», тобто не проводять межі між здатністю мови виражати те саме чи схоже значення різними засобами, з одного боку, і конкретними мовними одиницями, що функціонують у текстах і мають відповідну логіко-психологічну основу, образну семантику і відповідну структуру, – з іншого.

Можна помітити два основні напрями вивчення цього явища, що формуються відповідно до трактування перифрази як стилістичної фігури чи як одиниці номінації.

Узагальнено представники цих двох напрямів, які визначаємо як стилістичний і ономазіологічний, зараховують до категоріальних ознак перифрази, по-перше, описовість (перифраза завжди є аналітичним неоднослівним виразом); по-друге, співвіднесеність з іншим словом чи виразом, що виступає звичайною назвою явища, предмета, об'єкта дійсності (*чорне золото* – вугілля, *крила армії* – авіація); й, по-третє, вказівка на існування ознаки чи характерної риси названого об'єкта (*Великий Кобзар* – Т. Г. Шевченко).

Для розуміння категоріальної сутності перифрастичних одиниць важливим аспектом є розрізнення підходів до їх вивчення, оскільки виділення первинних ознак мовного явища як стилістичного прийому чи як номінативного засобу визначають подальше формулювання загальної концепції.

Як зазначалося вище, мовознавці по-різному трактують статус перифрастичних одиниць, зокрема, ще Аристотель визнавав перифразу стилістичним прийомом, О. Потебня визначав перифразу як розгорнуту форму повторення думки, І. Базарська [1] трактує його як факт вторинної номінації. Думка про те, що в сучасній науковій літературі поняття перифрази надто розширене за рахунок охоплення ним інших видів метафор, зворотів, словосполучень, алегоричних висловів тощо, видається слушною.

Таким чином, мовознавці визначають перифразу як стійку сполуку слів, яка є вторинним описовим найменуванням того, що вже має власне найменування, і розглядають цю номінацію як стилістичний прийом. При цьому в перифрастичному звороті на перший план виступає певна якість об'єкта чи описуваного поняття, і ця якість суттєва в певному контексті чи ситуації. Отже, «основне призначення перифрази як стилістичного прийому – посилити виразність тексту, дієвість вислову» [4, с. 12].

Виразність, як правило, досягається завдяки конотативному компоненту, що доповнює основний зміст описового виразу – перифрази.

Наприклад: *На сьогодні у більше, ніж 30 школах діти вивчають азбуку доріг* (дорожні знаки) (ОУ, 2003, № 79), *Сьогодні все у країні вирішують володарі чорного золота* (нафта) (ГУ, 2005, № 31); *Підсумки дослідження довели, що сьогодні «біла смерть» переслідує в основному молодь* (наркоманія) (ГУ, 2003, № 61).

Дослідники наголошують на зв'язку перифрази з іншими тропами: «будучи особливим видом тропа, суттєвими ознаками якого є описовість та інакомовлення, поєднані з конотативним компонентом, в основі якого лежить перенесення значення, перифраза може виникати на базі інших тропів: метафори (*храм душі людської – Успенська церква, зелені погляди – молоді*); метонімії (*вусатий вождь – Сталін*); синекдохи (*коридори влади – уряд, тюрма народів – царська Росія*) тощо. Зазначені тропи в такому випадку використовуються як інструмент, як необхідна складова частина більш широкої стилістичної фігури – перифрази, яка, на відміну від них, завжди має однослівний еквівалент (*головний центр українського козацтва – Запоріжжя; отруйне зілля – наркотики*). Перифраза в системі тропів займає певне підпорядковане місце стосовно такого поняття, як езопівська мова, яке являє собою сукупність прийомів інакомовлення, а також виступає в основі таких фігур, як евфемізм і табуїзм» [3, с. 501].

Перифраза – досить частотний і виразний засіб досягнення експресії в текстах інформаційного стилю, оскільки дозволяє увиразнити предмет, явище через найбільш істотну, яскраву його рису. Крім того, однією з найважливіших функцій перифрази у публіцистичному стилі є евфемістична, пов'язана з емоційно-експресивною.

Перифрастичні звороти, широко використовувані в українській сучасній пресі, стосуються певних тематичних блоків, до яких належать:

1. Назви історичних осіб:

а) політичних і громадських діячів: *Князь Володимир Великий – володар миру на Русі* (УК, 05.03.07);

б) письменників: *Очима Кобзаря на дії суцix* (ДУ, 19.01.07);

в) діячів освіти та культури: *Віктор Тетерін – людина-оркестр* (ВП, 18.01.07).

2. Назви країн: *Країна пораних геніїв* (ЛУ, 02.02.07) – Україна.

3. Назви міст, інші географічні назви та поняття: *Іменини міста на Дніпрі* (ВП, 12.09.06).

4. Назви професій і видів діяльності людей: *Свято тих, хто шанує землю* (ВП, 21.11.06) – День працівників сільського господарства.

5. Назви установ, організацій тощо: *Служба підвищеного ризику* (УМ, 09.02.07) – Управління державної охорони України.

6. Назви абстрактних понять: *Липнева лихоманка... В дніпропетровських вузах тривають вступні іспити* (ВП, 20.07.06).

7. Назви політичних понять: *Страшна трагедія в історії людства* (ВП, 28.11.06); *Події, що вимагають переосмислення* (ВП, 14.11.06) – голодомор та репресії 1932–1933 років.

8. Назви військової справи: *Герої неоголошеної війни* (ВП, 15.02.07) – воїни-інтернаціоналісти.

9. Назви релігійних понять: *Велике свято* (ВП, 04.01.07) – Великдень, Пасха.

10. Назви понять культури і мистецтва: *Олександр Пономарьов: «Чайники» теж хочуть танцювати. Сьогодні в прямому ефірі «1+1» – 8 зірок і 8 професійних «бальників»* (УМ, 12.03.07) – «чайники» – непрофесіонали (у цьому випадку непрофесіональні танцівники), зірки – відомі співаки, телеведучі, «бальники» – ті, які займаються бальними танцями.

11. Назви спортивних понять (видів спорту, спортивних знарядь та місць, де відбуваються спортивні змагання): *Джерело життя і запорука довголіття* (ВП, 07.09.06) – фізичне виховання і спорт.

12. Назви понять соціального зла: *Кришталева горілка виграла всліпу* (ВП, 23.11.06) – горілка фірми SV (Союз-Віктан).

13. Назви конкретних предметів, машин і механізмів: *Електровоз нового покоління* (ВП, 23.11.06) – новий вантажо-пасажирський електровоз змінного струму типу ДСЗ.

14. Назви представників фауни та флори: *Під контролем легені області – дніпропетровські ліси* (ВП, 31.01.06).

15. Назви корисних копалин, хімічних речовин, мінералів: *Блакитний вогонь життя* (ВП, 07.09.06) – газ.

Перелічені тематичні групи перифрастичних зворотів засвідчують актуальні тематичні сфери, у яких відбувається перефразування, зокрема, найбільше перифраз виникає у соціально-політичній сфері діяльності людини, активно функціонують перифрази на позначення географічних реалій та денотатів, що стосуються флори та фауни.

Як влучні вислови публіцистичного звучання, образні номінації не тільки називають певні поняття, предмети, явища, а й виділяють їхні характерні ознаки, які потрапляють у поле зору журналістів.

За останні роки помітні дві тенденції щодо вживання перифрази: актуалізація наявних у словниковому фонді перифрастичних одиниць і новоутворення.

Показово, що перифраза набуває особливої виразності й образності тоді, коли до її складу вводяться слова-компоненти, що мають різне стильове забарвлення і належать до різних сфер спілкування людей. Чим віддаленіші, контрастніші ці сфери, тим яскравіший, експресивніший зворот, тому що стилістичний ефект часто досягається завдяки порушенню законів логіки. За цим принципом організовані перифрази типу: *живі пам'ятники* – дерева, *«мисливець» за голами* – Андрій Шевченко.

Виразна стилістична маркованість властива перифразам-оксюморонам: *Широковідомі у вузькому колі* (ЛЮ, 27.02.07), *Кольоровий черно-білий екран* (ЛЮ, 16.01.07).

Наближаючись до розгорнутих метафор або метонімії, перифраза завжди несе певну оцінку явищ, виконує також виразну текстотвірну функцію. Основне значення перифрази може поширюватися й поглиблюватися, варіювати досить численними відгалуженнями й відтінками. При цьому перифраза фіксує називання найдрібніших фактів інтелектуального й емоційного світу. Показово, що порівняно з художнім стилем у мові газети майже не трапляються перифрази, які вказують на психічний стан людини.

Читач сприймає інформаційно-публіцистичний текст як факт, тому можливість прояву суб'єктів творчої фантазії у мові газет обмежена окремими деталями. Це звужує діапазон стилістичних засобів журналіста.

Досліджуючи метонімічні перенесення у структурі перифрастичних одиниць, спостерігаємо темпоральне перенесення, що має дві відносно симетричні окремі групи «час» → «об'єкт» і «об'єкт» → «час»: *Зелене свято – у травах іде* (ОУ, 2004, № 41) – перифраз оснований на перенесенні природних ознак, пов'язаних із часом настання свята на Трійцю; *Пролунали дзвони єднання* (ВП, 23.01.07) – перифраз називає День Соборності України.

Однак більш поширеним у структурі перифрастичних одиниць є атрибутивне перенесення, що базується на принципі перенесення назви за моделлю: «ознака» → «об'єкт» і «об'єкт» → «ознака»: *Видатний польський поет Адам Міцкевич неодноразово бував на сонячному півострові* (ОУ, 2004, № 46–47) – півострів Крим; *Саме перед пленумом молодий інспектор райкому встиг «настукати» першому про вчорашні сонячні ванни редактора «районки»* (ЛУ, 2004, № 50) – відбувається перенесення ознаки «сонячний» у поєднанні з іменником «ванни» на поняття «відпочинок»; *Такі «гарячі голови» як він завжди досягають своєї мети* – перифраз замінює слово «сміливці» (ГУ, 2003, № 60); *До таких майстрів художнього слова належать Іван Вишенський та Г. Сковорода* (ЛУ, 2004, № 41) – ця усталена перифраза традиційно називає письменників; *Однією з «білих плям» є питання управління Києвом як великим економічним і культурним центром* (ОУ, 2004, № 87) – ця усталена перифраза називає щось незвідане, невивчене; *«Винахідникам – зелену вулицю!»* (ОУ, 2004, №85) – перифраза означає свободу здійснення чогось, повну можливість дій; *Автотранспортні артерії області* (ВП, 28.12.06) – перифраза називає автомобільні дороги загального користування; *Як боротися з «конвертованими» зарплатами* (ЛУ, 13.02.07) – перифраза означає заробітну плату в конверті, з якої не сплачують податків; *Костюм Єви не пропонувати. Скарлетт Йоханссон відмовляється зніматись оголеною* (УМ, 01.04.07) – перифраза вживається у значенні «відсутність одягу»; *Найдзвінкіший місяць року* (ВП, 08.05.07) – перифраз вживається для називання травня; *Золота пора року* (ВП, 05.09.06) – цією традиційною перифразою називають осінь; *Ось так несподівано підкрався перший місяць осені* (ВП, 05.09.06) – вересень;

Останній день зими. І нова весна (ВП, 28.02.07) – 28 лютого; *Рукотворна пам'ять завжди волатиме до нас* (ВП, 17.04.06) – пам'ятники; *Ющенко закликав НСНУ очиститись від «мертвих душ»* (ВП, 24.10.06) – перифразою «мертві душі» названі фіктивні члени партії; *Жіноча пора року* (ВП, 06.03.07) – мається на увазі весна; *Хранителькам життя й домашнього вогнища* (ВП, 13.05.06); *Берегиня домашнього вогнища* (ВП, 13.05.06); – йдеться про матерів, загалом жінок; *Паростки наших надій* (ВП, 22.06.06) – діти; *Інтерв'ю із «смертником»* (ВП, 30.03.06) – йдеться про онкохворого; *«Кареніна» з дитиною* (УМ, 02.04.07) – у тексті так названо жінку, яка вирішила покінчити життя самогубством, не пожалівши навіть дворічного сина.

У газетних текстах засвідчено okazіональні перифрастичні одиниці, зокрема такі, що будуються за моделлю перенесення «назва частини» → «назва цілого»: *На Стрийському базарі взимку стоять самі «сині руки» та «червоні обличчя»* (ГУ, 2003, № 60) – автор вдається до створення okazіональних перифрастичних одиниць, які надають текстові іронічного звучання.

Перифрази належать до постійнодіючих і невичерпних засобів оновлення лексичного складу газети і збагачення її зображальних ресурсів. Як зазначають дослідники, «окрім основної образно-характеризувальної функції, перифраза виконує у газеті ще три важливі функції: стилетвірну, нормативно-стилістичну та функцію економного висловлювання» [2, с. 227]. Перша функція полягає в тому, що перифрази – це будівельний матеріал для створення протиставлення «стандарт – експресія». Друга – нормативно-стилістична – у можливості заміни номінативів перифразою. Це один із надійних шляхів уникнути повторення якоїсь номінації. І нарешті третя – експресивна – не допускає багатослівних описів там, де можна обійтися точним, влучним, семантично вагомим і стилістично маркованим визначенням.

У процесі текстової реалізації перифрази спостерігаємо синонімізацію метонімічних одиниць у межах одного контексту. Наприклад: *Учора в Брюсселі відбулася інвестиційна конференція з питань модернізації української газотранспортної системи. Позитивний сигнал конференції полягає в тому, що Європа визнала належність ГТС Україні і засвідчила намір узяти «трубу» під свою опіку* (УМ, № 053, 24.03.09), *Ключова тема перемовин – газ.*

Напередодні Юлія Тимошенко заявляла, що говоритиме про скорочення поставок газу, бо ж Україна у зв'язку з кризою вже не потребує стільки «**блакитного палива**», як раніше, а понижувати обсяги слід за згодою Москви (УМ, № 079, 30.04.09). Наведені контексти ілюструють синонімічні відношення між загальними назвами, зокрема, газотранспортна система – «**труба**», газ – «**блакитне паливо**» тощо. Таке вживання частотне в широких контекстах певної газетної статті.

Контекстуальними синонімами виступають оніми – власні назви людей, назви країн тощо, дозволяючи, по-перше, уникнути повтору важливих для контексту номінацій, а по-друге, надаючи йому бажаної експресії: *Завдяки Брюсселю **Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко** зустрілися-поговорили вже втретє за неповні п'ять днів, і це, зауважмо, після кількомісячного охолодження стосунків. По суті, попереднім перетином «**двох Ю**» за одним столом було відоме засідання Ради нацбезпеки з газових питань, яке закінчилося скандалом із взаємними образами (УМ, № 053, 24.03.09), **Японія** розглядає можливість надання Україні ієнового кредиту в еквіваленті 5 млрд. доларів США. Як повідомив міністр економіки Богдан Данилишин, ця тема, зокрема, була порушена під час переговорів у Країні **Східного Сонця** між прем'єр-міністрами України та Японії, Юлією Тимошенко і Таро Асо, міністром фінансів Японії Каору Йосано та керівництвом Японського банку міжнародного співробітництва (УМ, № 058, 31.03.09).*

Процес синонімізації охоплює й інші власні назви, зокрема, назви телевізійних каналів: *Зовсім недовго залишилося чекати на нову появу на телеекранах экс-ведучої каналу «**1+1**» Анни Безуглик – 19 березня прем'єра її оновленого суспільно-політичного шоу вийде на 5-му каналі [...] Нагадаємо, що програма «Я так думаю» з Анною Безуглик на «**плюсах**» зникла ще на початку літа минулого року (УМ, № 046, 13.03.09), Найбільший асортимент дитячого телепродукту в державного каналу «**Перший**». Хоча тут, на колишньому УТ-1, люблять ностальгувати за минулим, коли виходило по кілька програм для трьох вікових груп: молодшої, середньої і старшої [...] У неділю зранку на «**Першому**» найменших ведучі-ведмедики вчать дружити, ділитися, проводять конкурс малюнків, показують найпростіші фокуси і мультики у програмі «Допоки батьки ще сплять» [...]. Дещо окремо на **першій вітчизняній кнопці** тримається дитячий пісенний конкурс «Крок до зірок» співаючого ректора Поплавського. У*

Творчому об'єднанні програм для дітей та юнацтва «Першого» задрять грошовитості проекту, оскільки опікується ним благодійний фонд «Обдаровані діти України». Але стосовно «подивитися» — конкурс на рівні Михайла Михайловича: діти співають про сало, а вбрання ведучого може нагадувати домашній халат біля ялиночки (УМ, № 017, 30.01.09).

Використання синонімічних перифраз пов'язане з явищем евфемізації, своєрідної емоційної нейтралізації контексту, тобто уникнення лексем, що викликають негативні емоції: *Але «воскресіння» не було заключним щасливим акордом. Бо дуже оперативними виявилися штабісти – і мамі Валерія Січового уже встигли відправити «похоронку». Від такої звістки дві доби непритомною пролежала дружина, голосили всі рідні. Але коли прийшов черговий «чорний тюльпан» – **цинкової труни** Валерія Січового не виявилось (УМ, № 028, 14.02.09).*

Синонімізація перифрастичних одиниць на основі метонімічного перенесення забезпечує зв'язок інформаційного тексту, урізноманітнення викладу й емоційну насиченість тексту.

Отже, проведений аналіз засвідчив, що на закономірностях метонімічних перенесень будуються перифрастичні одиниці як конструктивні ознаки газетного тексту. Інформаційному газетному стилю властиві перифрази двох функціональних типів: перифрази-штампи зі стертою образною семантикою і перифрази-експресиви, які не тільки виконують текстотвірну роль, зокрема сприяють уникненню повторів у газетному тексті, а й додають повідомленню емоційно-експресивного забарвлення. Це, як правило, okazіональні перифрази, що з'явилися лише в певному тексті й зрозумілі читачам у конкретний історичний момент, коли асоціативні зв'язки між відомими подіями, явищами, поняттями досить актуальні та мають виразно соціальний характер.

Зафіксовані в досліджуваних газетних текстах перифрази характеризуються різною стилістичною маркованістю: вони належать або до піднесено-урочистого висловлювання, або надають текстові знижено-зневажливого звучання.

Словник газетних перифрастичних одиниць зазнає відчутного екстралінгвального впливу, тобто залежить від актуальних суспільних, політичних подій, настроїв соціальних груп та впливу на них засобів масової інформації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Базарская Н. И.** Вторичная номинация в системе языковых знаков: (на материале перифраз англ. и рус. яз.): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.15 «Общее языкознание» / Н. И. Базарская. – Саратов, 1988. – 16 с.
2. **Вовчок Д. П.** «Экономическая» функция газетных метафорических парафраз / Д. П. Вовчок // Исследования по стилистике. – Пермь, 1974. – № 4 (Ученые записки Пермского гос. ун-та им. А. М. Горького. № 302). – С. 225–234.
3. **Дацишин Х.** Антропоморфна метафора в сучасному українському політичному дискурсі (за матеріалами мас-медіа) / Х. Дацишин // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повід. 7-ої Всеукр. наук.-теор. конф., 17–18 трав. 2002 р., Львів. – Л., 2002. – С. 501–504.
4. **Євсєєва Г. П.** Перифрази в мові сучасних газет (на матеріалі українських газет 80–90 років ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. П. Євсєєва. – Д., 2002. – 20 с.

ДЖЕРЕЛА

УМ – газета «Україна молода»
ГУ – газета «Голос України»
ВП – газета «Вісті Придніпров'я»
ОУ – газета «Освіта України»
О – газета «Освіта»
УС – газета «Українське слово»
ЛУ – газета «Літературна Україна»

Надійшла до редколегії 25.02.2010

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО МОВЛЕННЯ

У статті розглядаються перетворення і зміни в сучасному офіційно-діловому стилі української мови, що проявляються на рівні понять і термінології, з'ясовується доцільність і перспективність використання окремих номінацій.

Ключові слова: ділове спілкування, лексикон, номінація, інтернаціоналізація, націоналізація, неосемантизм.

В статье рассматриваются преобразования и изменения в современном официально-деловом стиле украинского языка, проявляющиеся на уровне понятий и терминологии, определяется необходимость и перспективность использования отдельных номинаций.

Ключевые слова: деловое общение, лексикон, номинация, интернационализация, национализация, неосемантизм.

The transformations and changes displaying on the level of notions and terminology in contemporary official business style of Ukrainian language are considered in the article; the expedience and perspectives of the usage of certain nominations are clarified.

Key words: business speech, lexicon, nomination, internationalization, nationalization, neosemantisms.

За останні два десятиліття відбулися значні зміни в усіх сферах суспільного життя українців, зокрема й у діловій. Нові потреби життя, ситуації й умови ділового спілкування в державі, розширення стосунків із зарубіжними партнерами постійно потребують удосконалення усної і писемної форм офіційно-ділового стилю (далі – ОДС). У зв'язку з цим у лінгвістиці проявляється підвищений

інтерес до вивчення ділового спілкування, яке задовольняє ці потреби в державному, суспільному, господарському житті.

Науковці активно розглядають ОДС у теоретичній (праці В.Німчука, Л. Масенко, О. Сушко, І. Фаріон) та практичній (дослідження С. Караванського, С. Єрмоленко, Н. Бабич; посібники з ділової української мови С. Шевчук, М. Зубкова, Н. Ботвиної та багатьох інших; довідники і словники серії «Бібліотека державного службовця», а також А. Бурячка, С. Шевчук, С. Головащук та ін.; консультативні матеріали І. Вихованця, К. Городенської, Н. Сологуб, Г. Сюти у фахових і публіцистичних виданнях; перевидання знакових словників початку ХХ ст. – Б. Грінченка, О. Ізюмова, В.Підмогильного та Є. Плужника) площинах.

Беручи до уваги названі аспекти, вважаємо за доцільне докладніше розглянути сучасні тенденції (структурно-семантичні й комунікативні) у розвитку ОДС української мови. Це і є *метою* нашого дослідження, під час якого ми спиралися на сучасні нормативні словники [3; 5; 7].

Традиційно основними зовнішніми рисами ОДС вважають об'єктивність змісту, повноту інформації у стислій формі, логічність, послідовність, обґрунтованість, нейтральний тон. Сучасний офіційно-діловий стиль зазнає перетворень, змін перш за все на рівні понять. Удосконалюються уже відомі й з'являються нові форми документаційного забезпечення (**контракт, лист-рекомендація, оферта, прайс-лист, прес-реліз, резюме, рейтинг-лист, сертифікат, факс** тощо). Так, сьогодні службова анкета практично замінена таким документом, як **резюме** (короткий письмовий виклад біографічних даних, що характеризують освітню підготовку, професійну діяльність й особисті якості людини, яка претендує на певну роботу, посаду), написання якого є творчим процесом і який не має жорстких норм та єдиного стандарту. У юридичній, фінансовій, освітній сферах достатньо поширеним став **сертифікат** (документ, що засвідчує право на матеріальну або інтелектуальну власність; підтверджує певні властивості товару). Для називання різноманітних за змістом документів, що надходять до організацій, установ, підприємств і фірм безпосередньо за допомогою телекомунікативного зв'язку та принтера, використовується поняття **факс** [6].

Виникнення цілої низки документів продиктоване вимогою відповідності вітчизняної практики ділового спілкування світовим стандартам, у тому числі – на рівні термінології. Частина з них

дублюють уже звичні назви (питомі або запозичені) понять і явищ, наприклад, *оферта* = *комерційна пропозиція*, *прайс-лист* = *прейскурант*. Номінація *контракт* (договір, угода з обопільними зобов'язаннями для договірних сторін) успішно співіснує із термінами-синонімами цієї ж предметної ділянки *трудовий договір*, *трудова угода*, однак через свою багатозначність, універсальність (*контракт між працівником і роботодавцем*, *контракт між підприємствами*, *шлюбний контракт*) стає більш уживаною, розширює пізнавальний простір української мови.

Дія названої тенденції уже тривалий проміжок часу, поширення інновацій на інші стильові сфери, поступова втрата ними новизни, а також фіксація в нормативних словниках і довідниках з українського справочництва засвідчує їх усталеність у нашій мові.

Діловий характер документів підтримується за допомогою мовних засобів. Специфічною рисою мови ділових паперів є не стільки стилістична довершеність, музикальність вислову, скільки максимальна відповідність змісту, що вкладається в нього. Значною мірою це досягається за рахунок широкого використання термінології, поки що переважно запозиченої, на зразок *адміністрація, департамент, експоцентр, легітимний, менеджер, офіс, превентивний, презентація, пролонгація, реновація, реструктуризація, референт, ротація, субсидія, тендер* та багато ін., що пояснюється не лише процесами глобалізації, мовної інтернаціоналізації чи неусталеністю власних термінологічних традицій. Адже до багатьох поширених запозичень є питомі й давно запозичені синонімічні відповідники (навіть по кілька), як і до наведених вище: *установа, відділ, управління; виставка; законний, чинний; керівник, спеціаліст; контора, служба; запобіжний; представлення; продовження; поновлення; перебудова; помічник; оновлення; допомога; конкурс*. За найприблизнішими підрахунками вчених таких пар (відповідників) серед загальнонаукової та найпоширенішої спеціальної лексики налічується не менше тисячі [4, с. 26]. Використання запозичень у таких випадках пояснюється прагненням раціонально виразити уже відомі поняття, що є проявом закону економії мовних засобів.

Заслуговує також на увагу тенденція поповнення офіційно-ділового лексикону за рахунок розвитку семантики вже відомих слів, що призводить до появи новотворів-неосемантизмів. Так, із новими

значеннями вживаються слова *адресний* (конкретизований), *пакет* (сукупність документів, пропозицій), *покоління* (нові модифікації пристроїв, механізмів) та багато інших. Їх активізація виникла внаслідок зміни соціально значущих або соціально спричинених конотацій, зумовлених змінами в ідеологічних, суспільно-політичних парадигмах українського суспільства. Уживаючись в інших функціональних стилях, у певних повторюваних ситуаціях під час спілкування, таке системне угруповання дістає комунікативну підтримку.

В оновленні лексики всіх підстилів ОДС простежується й тенденція щодо зміни мовних смаків суспільства. Нерідко з'являються запозичення з новим означуванням, що сприяє активізації в лексиконі певних основ або формантів – нових (*Інтернет – Рунет, Лінет, Укрнет, Євронет*) або уже відомих (*міліціонер / міліціант, функціональний / функційний*). Між указаними номінаціями встановлюються варіантні або синонімічні зв'язки. Крім цього, наявність таких угруповань свідчить про підтримку їх мовною системою.

Іноді в об'єктах номінування починають розкриватися нові, додаткові аспекти, ознаки, визначальні для сучасної україномовної концептуалізації дійсності, пор.: *податківець* (працівник податкової служби), *податкоплатник* (той, хто сплачує податки) і *оподаткований* (особа, на яку накладаються податки).

З'являються нові слова, відмінні за формою, але тотожні вже наявним у мові за змістом і функціонально-стилістичними властивостями. Так, лексико-граматична особливість сучасної української мови щодо майже повної відсутності активних дієприкметників теперішнього часу призвела до пасивізації в ОДС номінацій типу *бажаючи, виконуючий, завідуючий, очолюючий, початкуючий*, а замість них активізуються *охочі / зацікавлені, виконувач, завідувач, очільник / зверхник, початківець*. На думку Є.Карпіловської, «конкурування номінацій відбиває діяльніший, активний аспект сучасної україномовної номінації. Водночас воно великою мірою спричинене і задане системою мови, наявними в ній моделями номінування та засобами їхнього оформлення (моделями морфологічного та семантичного словотворення, прийомами адаптування запозичень)» [2, с. 5–6].

Про активізацію інновацій свідчить також тенденція розширення їх дериваційних гнізд. Накопичення словотвірних неологізмів можемо продемонструвати на прикладах окремих із них:

– *контракт* – *контрактант* – *контракція* – *контрактний* – *контракувати*;

– *ліміт* – *лімітний* – *лімітувати* – *лімітування* – *лімітований*;

– *рейтинг* – *рейтинговий* – *рейтинговість* – *рейтингувати* – *рейтингування* – *антирейтинг*.

Проявом цієї тенденції можна вважати також активізацію похідних від слів, які відійшли до пасивного фонду мови. Наприклад, слова *піонер* і *рекрут* уже практично не вживаються, однак в офіційному мовленні побутують похідні від них: *піонерний* (передовий, основоположний); *рекрутувати* (брати до війська найманців за контрактом, вербувати) і *рекрутер* (людина, яка знаходить роботодавців, укладає угоди, шукає і вибирає кандидатів на вільні робочі місця, формує банк даних осіб, які шукають роботу).

Тенденція до націоналізації лексики сучасного ОДС виявляється ще й у тому, що частина номінацій переживає процес реактуалізації. У такий спосіб повернуто слова *віче* (народне зібрання), *містяни* (жителі міста), *опінія* (громадська думка), *речник* (помічник) та ін. З одного боку, повернення таких слів засвідчує демократизацію літературної мови, що у свою чергу є важливим стимулом її поступу. З іншого боку, намагання активізувати архаїчну ділову лексику прирікає на архаїзацію і саму мову, адже її інвентар регламентується синхронією і потребами функціонуючої системи. Підтримуючи загалом думку лексикологів про те, що багато чужих слів добре вписалися в українську мову, розширили її пізнавальний простір та синонімічні можливості [2; 4], не можемо не погодитися з точкою зору професора Ю. Карпенка, що в питомого більше шансів на збереження в системі мови, ніж у запозиченого, бо перше – загальнозрозуміле за рахунок легкого сприйняття семантики, прозорої внутрішньої форми і свідчить про естетичні якості нашої мови [1]. Звісно, це не означає, що беззаперечно повернуться в мову слова, наприклад, *офіра* (пожертва), *офіціаліст* (державний службовець), *первотвір* (оригінал документа), *сталий осідок* (постійне місце проживання), *супліка* (скарга). Однак, ми є свідками того, що саме завдяки ОДС останнім часом активізовано такі

застарілі лексеми, як *глава, губернатор, гуртовий, казначейство, кошторис, муніципальний, пан* та інші. Мовна практика засвідчує, що в таких слів не бракує книжності й офіційності, а творчий розвиток мови мусить бути сильнішим за особисті вподобання чи антипатії. Такі лексеми стають «знаковими словами доби». Їх використання характерне для мови службового і громадського життя, на відміну від відомчої ділової мови, де вживається велика кількість спеціальних термінів, у більшості своїй – інтернаціональних.

Із раціоналізацією й економністю мови загалом, і лексикону ОДС зокрема, пов'язують ще одне джерело появи значної кількості внутрішньосистемних національних новотворів – аббревіацію. Аббревіатури успішно й активно використовуються у діловій мові: *АМК* (антимонопольний комітет), *НПФ* (недержавний пенсійний фонд), *ОСББ* (об'єднання співвласників багатоквартирних будинків), *ПОСП* (приватно-орендне сільськогосподарське підприємство), *ТОВ* (товариство з обмеженою відповідальністю), *ЦВК* (центральна виборча комісія) та багато інших.

Вивчення особливостей функціонування сучасного офіційно-ділового стилю української мови допомагає у вирішенні проблем як загальної теорії мови, так і теорії стилів, сприяє вивченню багатьох конкретних питань лексикології, граматики, стилістики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Карпенко Ю. О.** Своє і чуже в українській мові / Ю. О. Карпенко // Іншомовні елементи в ономастиці України: [матеріали наук. сем.]. – К., 2001. – С. 86–89.
2. **Карпіловська Є.** Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій / Є. Карпіловська // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 3–15.
3. **Нові слова та значення: словник** / [укл. Л. В. Туровська, Л.М.Василькова]. – К.: Довіра, 2009. – 271 с. – (Словники України).
4. **Селігей П.** Що нам робити із запозиченнями? / П. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 16–32.
5. **Сучасний словник іншомовних слів** [уклад. О. І. Скопненко, Т.В.Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2006. – 789 с. – (Словники України).
6. **Універсальний довідник-практикум з ділових паперів** [С. П. Бибик та ін.]. – 2-е вид., доп. і випр. – К.: Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 1998. – 507 с. – (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).
7. **Шевчук С. В.** Російсько-український словник ділового мовлення / Шевчук С. В. – К.: Вища шк., 2001. – 287 с.

Надійшла до редколегії 19.02.2010

КУЛЬТУРА ЮРИДИЧНОЇ МОВИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

У статті з'ясовуються погляди юристів та лінгвістів на проблему мовного оформлення нормативно-законодавчих текстів та аналізуються окремі статті юридичних документів щодо відповідності їх нормам сучасної української літературної мови.

Ключові слова: юрислінгвістика, лінгвоюристика, правильність мови, нормативність мови, нормативно-законодавчий текст.

В статье излагаются взгляды юристов и лингвистов на проблему языкового оформления нормативно-законодательных текстов и анализируются отдельные статьи юридических документов на предмет их соответствия нормам современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: юрислингвистика, лингвоюристика, правильность языка, нормативность языка, нормативно-законодательный текст.

The views of lawyers and linguists on the issue of language design of regulatory-legislative texts and the separate articles on legal documents according to rules of the Ukrainian language are analyzed in this article.

Key words: juridical linguistics, correctness of language, regulatory-legislative text.

Проблема юридичного аспекту мови, зв'язків мовознавства з юриспруденцією актуальна, об'єктивно існує й є досить значимим предметом лінгвістичної науки, про що свідчать ґрунтовні дослідження мовознавців Н. В. Артикуци, Г. С. Онуфрієнко, А.С.Токарської, Т. В. Губаєвої, Ю. Ф. Прадіда, О. Ф. Юрчук. З іншого

боку, лінгвістичні аспекти права розробляє юриспруденція (А.А.Музика, Ю. М. Шемшученко, М. Й. Коржанський та ін.).

Саме необхідність широкої діалектичної взаємодії обох аспектів – лінгвістичного та юридичного – стала підставою для формування в наші дні похідних дисциплін – юрислінгвістики й лінгвоюристики.

Правомірність взаємодії лінгвістів і юристів у сфері законотворчості ґрунтується на тому, що «мова стосовно права виконує ніби дві взаємозалежні функції – відображальну (виражає зовні волю законодавця) та комунікативну (доводить цю волю до свідомості учасників суспільних відносин» [2, с. 8]; «закон (через мову!) повинен бути здатний впливати на волю й свідомість громадян (через вплив на розум і логіку), спонукуючи їх до поведінки в межах правових приписів. Це у свою чергу означає, що мова повинна бути зрозумілою всім «учасникам суспільних відносин», у тому числі непрофесіоналам» [2, с. 18–19, 26].

У лінгвістиці загальноновизнаним є положення про те, що юридична мова – один з підстилів літературної мови, тому лінгвістичний підхід до юридичної мови полягає в приведенні її до літературної нормативності.

Іншою точкою зору є та, що припускає наявність у юридичної мови, як феномену мовно-правової зони, специфічної якості, яка не виводиться повною мірою з літературного субстрату, тобто допускається порушення мовних норм (орфографії, морфології, стилістики, пунктуації), якщо вони, наприклад, не спотворюють текст судового рішення та не призводять до його неправильного сприймання.

Одна з найважливіших вимог, що висувається правниками до юридичної мови, – вона повинна бути ясною, зрозумілою. Саме максимум простоти й доступності стосується, насамперед, правових актів загального значення, розрахованих на засвоєння понять масовою свідомістю народу. Мова права повинна бути доступною для пересічного громадянина в такому ступені, щоб забезпечити її адекватне сприйняття й осмислення. Загальнодоступність закону досягається, перш за все, простотою словникового запасу, яким користується законодавець.

На нашу думку, стратегія спрощення юридичної мови для досягнення «соціальної гармонії» або професійної й повсякденної правової свідомості повинна мати межу: не порушувати сутності літературної мови, її правил та норм. Підвищення рівня

правосвідомості, юридичної освіченості громадян, фахівців у галузі права, досягнення розуміння ними глибинних закономірностей механізму й функціонування природної мови повинно здійснюватися шляхом гармонізації відносин природної й юридичної мови, покращання рівня лінгвістичної освіти, культури мови.

Метою наукової статті є аналіз окремих статей нормативних (Конституція України) і законодавчих актів (кодекси) та з'ясування наскільки відповідає в нашому суспільстві законодавча мова критеріям правильності, тобто суворій відповідності чинним правилам сучасної літературної мови, і нормативності, або таким її якостям як точність, ясність, чистота, що в поєднанні є одними з визначальних ознак культури мови.

Аналіз ідей, поглядів юристів та лінгвістів щодо мовного оформлення правових нормативно-законодавчих текстів засвідчує неоднаковість у трактуванні таких комунікативних одиниць культури мови як правильність та нормативність.

У процесі укладання норм права потрібно дотримуватися загальних правил організації нормативних виразів: коректності, стабільності мовних висловів, інформативності. Принцип коректності означає, що всі слова в складі нормативного правового тексту повинні відповідати лексичним, граматичним і стилістичним стандартам, тобто літературним нормам державної мови України.

Однак на практиці спостерігаємо порушення літературних норм, зокрема в тексті Конституції України не відповідають офіційно-діловому стилю вислови: підтримання мирного і взаємовигідного *співробітництва* (ст. 18) замість *співпраця*; держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне *благополуччя* (ст. 49) замість *добробут*; *при здійсненні* ними своїх повноважень (ст. ст. 56, 118, 129) замість *здійснюючи*; *одноособово* (ст. ст. 35, 129) замість *особисто*; територія України в межах *існуючого кордону* є цілісною і недоторканною (ст. 2) замість *сучасного (теперішнього, наявного)*.

Порушено граматичні норми української літературної мови в статтях Кримінального кодексу України (далі – ККУ), де зазначається, наприклад: «особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями» (ст. 307). Мовну неточність утворює словосполучення *статті передбачають*. Вислів слід було подати в такому варіанті: «особою, яка раніше вчинила один із

злочинів, що передбачений у статтях». Стаття 310 має назву «Посів або вирощування снотворного маку чи конопель». У словнику синонімів української мови зазначається, що *посів* – слово розмовне, синонім до *сходи* (перші паростки переважно посіяних рослин, що вийшли на поверхню ґрунту). Очевидно, що *посів* у ККУ – калька з російського слова *посев*, тому доречніше було б подати назву статті 310 ККУ як «Засіювання або вирощування снотворного маку чи конопель», де засіювати – кидати зерно, насіння в землю. За змістом цієї статті предметом злочину є не власне наркотики, готові до вживання, а лише рослини (чи їх частини), що містять наркотичні засоби – мак снотворний і коноплі. Окремі наркотичні види конопель у судово-експертній практиці не розмежовуються, то й у ККУ вжито *коноплі*, тобто рослини будь-якого сорту. Дослідник А. А. Музика зазначає, що, на думку експертів, олійного маку (без вмісту наркотичних речовин) не існує, а є лише мак снотворний (*Papaver somniferum L.*) – джерело опію, морфіну, кодеїну. З метою уникнення стилістичного забарвлення поняття *снотворний мак* потрібно вжити його як термін ботаніки з постпозицією узгодженого означення щодо іменника: *мак снотворний*.

У ККУ використовується поняття невеликі, великі й особливо великі *розміри* наркотичних засобів і психотропних речовин, а також великі і особливо великі *розміри* прекурсорів. У зв'язку з тим, що кількість наркотичних засобів є предметом доказування у справах про злочини, пов'язані з наркотиками, то в текстах ст. ст. 305–309, 311, 312 варто було б ужити не розмір, а *обсяг*, що означає «зміст чогонебудь з погляду величини, кількісного вираження».

Змістова та лексична точність у мові нормативно-законодавчих актів – одна з головних умов, що забезпечує практичну і правову цінність юридичного тексту. Недбало дібране слово, поняття, термін спотворює зміст статті кодексу, створює можливості для подвійного тлумачення закону й ускладнює його сприйняття.

Точність, наукова обґрунтованість і визначеність формулювань досягаються дотриманням вимог мови, її лексики, граматики, стилістики.

Однак чи не найбільшу кількість хиб мовного характеру (переважна більшість їх – кальки з російської мови) виявляємо у «старих», укладених ще в радянський час, але чинних у наші дні законодавчих актах. Наприклад, у Житловому кодексі України в ст. ст. 132–1, 132–2, 153, 155, 172, 173, 178 зазначаються словосполучення

жилі будинки (квартири), приміщення замість житловий(і); у ст. ст. 65–1, 146 подається вислів займані приміщення: Придбання громадянам займаних ними жилих приміщень у приватну власність замість житлових приміщень, у яких вони проживають.

Справедливо висловлює думку А. С. Токарська про те, що додаткового уточнення потребують окремі статті трудового законодавства України. У статті 21 Кодексу закону про працю України зазначається: «Трудовий договір є угода, за якою працівник зобов'язаний виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові», хоч йдеться про виконання правил внутрішнього розпорядку, отже, потрібно писати про *дотримання правил внутрішнього розпорядку*.

За правовою позицією, відображеною в рішенні Конституційного суду України від 14.12.99 № 10-рп/99, українська мова – державна мова і їй надано статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах життя.

До публічної сфери суспільного життя належить і діяльність судової влади. Офіційне застосування державної мови врегульовано в адміністративному, цивільному і кримінальному судочинстві: ст. 10 закону «Про судоустрій України», ст. 7 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК), ст. 19 Кримінального процесуального кодексу України. Положення про те, що українською мовою здійснюються ведення судового процесу, складання документів та інші процесуальні дії, визнано конституційними (рішення Конституційного Суду від 22.04.2008 № 8-рп/2008 у справі про мову судочинства).

Відповідно до ст. 7 ЦПК України суд має забезпечити при розгляді справи здійснення судочинства державною мовою, складання судових документів лише державною мовою, незалежно від клопотання учасників процесу.

У ЦПК зазначається: «Суд може з власної ініціативи або за заявою осіб, які беруть участь у справі, виправити допущені у судовому рішенні описки чи арифметичні помилки» (ст. 219). Юристи зазначеному подають такий коментар: «Не є описками граматичні помилки, які не спотворюють текст судового рішення та не призводять до його неправильного сприймання: неправильне розташування розділових знаків, невірні (?) відмінки слів, застосування русизмів, діалектизмів тощо» [1, с. 607–608]. Іншими словами, у

судових рішеннях допускається порушення нормативності та правильності літературної мови. Чи може судове рішення справді бути в такому випадку точним? Чи не є зазначене вище порушенням загально визнаного принципу юридичної техніки: мова актів застосування права не повинна відрізнятися від мови нормативних актів?

Вважаємо, що тут міститься протиріччя, пов'язане, з одного боку, із аксіомою: мовна культура є обов'язковим елементом культури судового процесу, з іншого – високий рейтинг багатьох юристів ще не визначається бездоганним володінням літературною мовою, умінням точно, ясно, правильно й логічно передати думку; формуючи й формулюючи правові норми, охороняючи їх у численних процесуальних актах, юрист не зобов'язаний бездоганно володіти нормами мови й охороняти їх.

Дохідливість, або доступність, судової мови не можна зводити до примітивності мови, ігнорування основних комунікативних одиниць культури мови, що можна спостерігати в окремих процесуальних документах (заявах, скаргах до суду, клопотаннях, позовних заявах).

Засобами досягнення точності мови законодавства є дотримання правил сучасної літературної мови.

Правильність тексту правового акта – це дотримання системи норм, пов'язаних із належним використанням мовних, стилістичних характеристик конкретних текстів.

Мова права – це мова, що концентрує особливості та позитивні якості стилю правових актів як духовної цінності; це карбовані, ясні і чіткі формулювання, у яких доступно і коротко, в узагальненій формі виражено зміст визначених положень. У зазначеному змісті мова права є одним з елементів високої духовної культури.

Таким чином, зважаючи на всю теоретичну й практичну значимість проблеми, пов'язаної із кваліфікацією специфічної природи юридичної мови, вона повинна стати окремим об'єктом дослідження в лінгвістичній науці.

Принципово необхідна взаємодія лінгвістів й юристів у сфері законотворчості й застосування. Проект будь-якого нормативного акта перед офіційним затвердженням обов'язково повинен проходити спеціальне мовне й стильове редагування; юристи й філологи повинні регулярно проводити науково-практичні заходи для обговорення актуальних питань. Сьогодні існує необхідність у

створенні науковообґрунтованих вимог щодо мовного оформлення правотворчих рішень, на підставі яких потрібно було б внести зміни до редакції чинних нормативно-законодавчих актів.

Мовна компетентність у будь-якій сфері юрисдикції позитивно впливає як на долю окремої людини, так і на правосвідомість та правову культуру суспільства взагалі.

Мовна культура юристів залишатиметься на невисокому рівні доти, поки мова законів не стане еталоном офіційно-ділової мови.

Статус права занадто високий і відповідальний, його мова є показником рівня культури юристів, показником їхньої поваги до закону, до громадян, права яких вони захищають. Тому, у своїй мові, як писемній, так і усній, юристи зобов'язані не порушувати норми рідної мови.

Моральний обов'язок юристів і філологів – у тісній співпраці шукати шляхи підвищення правової культури. Перші повинні стежити за тим, щоб правниче поняття відповідало своєму призначенню, другі – пильнувати, щоб воно відповідало своєю вимовою та формою правилам та нормам державної мови. Бо, як улучно зазначав відомий український культуролог І. Огієнко, мовне винародовлення завжди і конче призводить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Кравчук В. М.** Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / В. М. Кравчук, О. І. Угриновська. – К.: Істина, 2006. – 944 с.
2. **Язык закона** / Под ред. А. С. Пиголкина. – М.: Юрид. лит., 1990. – 192 с.

Надійшла до редколегії 25.02.2010

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ РАДІОТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглянуто історію виникнення української радіотехнічної термінології, визначено основні структурні типи термінів радіотехніки та проаналізовано найбільш продуктивні словотвірні моделі радіотехнічних термінів.

Ключові слова: радіотехнічні терміни, структурні типи, словотвірні моделі.

В статье рассмотрена история возникновения украинской радиотехнической терминологии, определены основные структурные типы терминов радиотехники и проанализированы наиболее продуктивные словообразовательные модели радиотехнических терминов.

Ключеві слова: радиотехнические термины, структурные типы, словотворческие модели.

The history of Ukrainian radio engineering terms is considered. The main structural types of radio engineering terms are characterized. The most productive derivative models of radio engineering terms are analyzed.

Key words: radiotechnical terms, structural types, the word-buildings models.

Зміни в суспільно-політичному житті країни сприяють, з одного боку, появі нових понять, а з іншого – вимагають вироблення усталеної, кодифікованої термінології тієї чи іншої галузі знань. Посилений інтерес до вивчення галузевих терміносистем припадає на кінець ХХ ст. Серед них: біологічна (Л. О. Симоненко), геологічна (М. П. Годована), друкарська (Е. О. Огар), психологічна (Л. М. Ве-

клинець), гідромеліоративна (Л. Д. Малевич), будівельна (В. С. Марченко), радіотехнічна (І. М. Кочан).

Мова та мовотворчі процеси тісно пов'язані з життям нації, з усіма аспектами її діяльності, з її сьогоденням. Ми є свідками розвитку нових інформаційних технологій, мобільного та супутникового зв'язку, комп'ютерних технологій, що є одними з компонентів радіотехніки, яка, безперечно, посідає важливе місце в житті кожної людини в сучасному світі. Радіотехніка, яка визначається як «наука про створення, перетворення, випромінювання, приймання і передавання електромагнітних коливань та радіохвиль», набула широкого застосування в сучасному житті. Для обслуговування кожної науки існує лексика спеціального призначення – термінологія, у нашому випадку термінологія радіотехніки. Вона активно входить у дискурс, має дуже різноманітну етимологію і різні аспекти функціонування. Стійкість і відтворюваність термінологічної одиниці залежить передусім не від мовних та функціональних якостей, а від стійкості відтворюваності пов'язаного з нею поняття [1, с. 172]. Стрімкий розвиток науки й техніки стає причиною швидкої зміни стійких понять та їх термінологічних позначень. Цим пояснюється велика мобільність термінологічних систем.

Мета нашої статті – розглянути основні структурні типи термінів радіотехніки, проаналізувати найбільш продуктивні словотвірні моделі радіотехнічної термінології.

Актуальність дослідження полягає в тому, що з'явилася необхідність проаналізувати великий шар лексичного складу мови, а саме термінології радіотехніки у зв'язку з появою нових термінів цієї галузі, переосмисленням давно вживаних нами слів, трансформацією семантичного значення запозичених та власних лексичних одиниць.

Витоки української радіотехнічної термінології сягають кінця XIX ст., періоду, коли німецький вчений Генріх Герц у 1886 році за допомогою свого вібратора робив перші спроби електрозв'язку. Саме відтоді радіотехніка почала проникати в усі сфери людського життя – науку, культуру, побут.

Уперше українські радіотехнічні терміни з'явилися у «Словнику з електротехніки», який видав Інститут української наукової мови при Всеукраїнській академії наук у 1928 році. Згодом у 1930 році маленький словничок радіотермінів склав інженер В. Тимковський. У

1931 році інженер Іван Шелудько видав перший «Українсько-російський словник з радіотехніки», який враховував усі зміни та поправки, подані до проекту електротехнічного словника [2, с. 7].

Однак від того часу аж до 60-х років минулого століття не було видано жодного словника з радіотехніки чи суміжних наук. Спостерігалася глибока криза української термінології. Лише в 1961 році вийшов «Російсько-український електрорадіотехнічний словник», який розробили працівники Львівського політехнічного інституту на чолі з професором Юрієм Величком. Цей словник відіграв позитивну роль у розвитку української науки й техніки.

У систематизації, нормалізації та стандартизації існуючих терміносистем значна роль належить галузевим словникам. У 1995 році з'явився перший «Російсько-український та українсько-російський словник з радіоелектроніки». Його розробили й уклали Б.Рицар, К. Семенистий, І. Кочан, усвідомлюючи вкрай занедбаний стан сучасної української науково-технічної термінології. Словник містить близько 40 тисяч термінів разом з елементами технічної лексики з усіх розділів радіоелектроніки та суміжних галузей: радіотехніки, макро- і мікроелектроніки, напівпровідникової, електровакуумної, телевізійної, аналогової, цифрової та мікропроцесорної (схемо)техніки, радіовимірювання, радіомовлення, техніки (радіо)зв'язку та мереж, кібернетики, автоматики, технології виготовлення елементів та конструювання радіоапаратури, автоматизованих систем керування (АСК) й автоматизованих систем проектування (АСП) тощо.

До складу досліджуваної лексики входять такі структурні типи термінів: непохідні слова – *клема* [2, с. 156]^{*}, *діод* (с. 99) *фаза* (с. 452), *шифр* (с. 480); похідні утворення, серед них – суфіксальні: *когерентність* (с. 157), *каскадування* (с. 150), *параболоїд* (с. 259), *синхронізація* (с. 388); префіксальні – *автодиск* (с. 26), *відеоімпульс* (с. 55), *моношар* (с. 203), *субкод* (с. 415); складні – *антенно-фідерний* (с. 36), *магніторушійний* (с. 183), *волоконно-оптичний* (с. 62), *діркоутворення* (с. 109), *знакосинтезувальний* (с. 125); юкстапозити – *вакуум-спектрограф* (с. 49), *чип-кристал* (с. 476), *куля-зонд* (с. 478), *ехо-сигнал* (с. 496); абрєвіатури: *ПЗІ* (*прилад з інжекцією заряду*) (с. 563), *ОКП* (*оптичний квантовий підсилювач*) (с. 555), *НВЧ* (*надвисокі частоти*) (с. 548), *ЧРК* (*частотне розділення каналів*) (с. 606); складені – *модулятор рухомої хвилі*

^{*} Далі в круглих дужках указуватиметься лише сторінка зазначеного видання.

(с. 202), *розподілена індуктивність* (с. 347), *чутливість до максимальної девіації частоти* (с. 477), *діапазон високої кореляції* (с. 97).

Переважає більшість сучасної термінології з радіотехніки – іменні дво- і багатокомпонентні номінації. Її основне структурне ядро формують двочленні терміни-словосполучення, що реалізуються словотвірними моделями: 1) прикметник + іменник (*наземна антена* (с. 208), *дуговий генератор* (с. 109), *когерентне випромінювання* (с. 157), *синхронне радіомовлення* (с. 389), *кроковий комутатор* (с. 478); 2) іменник + іменник (*ширина стрічки* (с. 479), *підсилення напруги* (с. 447), *відсікання зображення* (с. 255), *оболонка кабелю* (с. 233); 3) іменник + прийменник + іменник (*сигнал без шумів* (с. 383), *відстань між контактами* (с. 349), *перерва у радіопередачі* (с. 269).

Багатокомпонентні (три-, чотири-, п'яти-, шестичленні) одиниці відзначаються строкатістю структури. Термінологічність словосполук досягається шляхом уточнення чи конкретизації значення, вираженого стрижневим іменником.

У межах тричленних словосполучень виділяються словотвірні моделі: 1) прикметник + іменник + іменник (*автокореляційне оброблення сигналу* (с. 26), *дзеркальний канал приймача* (с. 124), *цифрове кодування зображень* (с. 472); 2) прикметник + прикметник + іменник (*абсолютна діелектрична проникність* (с. 25), *балансний аналоговий помножувач* (с. 42), *коаксіальний феритовий фазообертач* (с. 157), *плазмова індикаторна панель* (с. 275); 3) іменник + прикметник + іменник, у тому числі з прийменником (*аберація електронного пучка* (с. 25), *захищеність від зваженого шуму* (с. 122), *спостереження за рухомим об'єктом* (с. 205), *шар половинного послаблення* (с. 396); 4) іменник + іменник + іменник, у тому числі з прийменником (*автомат вироблення тривоги* (с. 26), *величина спотворення плями* (с. 51), *дерево розгалужень на виході* (с. 93), *перенапруга у мережі живлення* (с. 267); 5) прислівник + прикметник (дієприкметник) + іменник (*почергово прийнятий сигнал* (с. 295), *рекурсивно визначена послідовність* (с. 385), *синтаксично керований транслятор* (с. 387), *еліптично поляризоване світло* (с. 493).

Чотиричленні номінативні одиниці мають такі словотвірні моделі: 1) прикметник + іменник + прикметник (або дієприкметник) +

іменник, у тому числі з прийменником (*авроральні відбиття радіолокаційних сигналів* (с. 25), *автоколивний режим часової розгортки* (с. 26), *індикаторний пристрій з плоским екраном* (с. 137); 2) прикметник + прикметник + іменник + іменник (*бінауральна стереофонічна система звукопередачі* (с. 45), *допустима короткочасна потужність перевантаження* (с. 107); 3) іменник + прикметник + іменник + іменник, у тому числі з прийменником (*вакуумметр з магнітним відхиленням опору* (с. 49), *відновлення тактової синхронізації символів* (с. 64), *вхід окремого встановлення тригера* (с. 68); 4) прикметник + іменник + іменник + іменник, у тому числі з прийменником (*автоматичне регулювання зведення променів* (с. 27), *балансний змішувач з інвертуванням сигналу* (с. 42), *зовнішня лінія передавання даних* (с. 59); 5) іменник + прикметник + прикметник + іменник, у тому числі з прийменником (*атенюатор з плоскою фазочастотною характеристикою* (с. 40), *генератор з анодним резонансним контуром* (с. 77), *добротність послідовного коливного контура* (с. 104); 6) іменник + іменник + прикметник + іменник (*варіація показів вимірювального приладу* (с. 50), *антена у вигляді симетричного вібратора* (с. 35), *мовлення з використанням амплітудної модуляції* (с. 53); 7) прикметник + прикметник + прикметник + іменник (*блочний побутовий радіоелектронний апарат* (с. 47), *верхній напівсферичний світловий потік* (с. 52), *двійкове синхронне позначкове передавання* (с. 87); 8) прислівник + прикметник (дієприкметник) + іменник + іменник (*безмежно ділений розподіл ймовірностей* (с. 42), *двобічно кутова густина потоку* (с. 88); 9) іменник + іменник + іменник + іменник (*час готовності роботи радіопередавача* (с. 65), *передавач завад системам самонаведення* (с. 263), *радіопеленг з вилученням двозначності пеленга* (с. 334); 10) прислівник + прикметник (дієприкметник) + прикметник + іменник (*короткочасно допустимий наскрізний струм* (с. 172), *повністю збіднений напівпровідниковий детектор* (с. 289).

П'ятичленні термінологічні словосполучення утворюються за словотвірними моделями, що мають різний ступінь продуктивності: 1) прикметник + прикметник + іменник + іменник + іменник (*базова еталонна модель взаємозв'язку систем* (с. 41), *позитивне крайове спотворення сигналу даних* (с. 289); 2) прикметник (дієприкметник) + іменник + іменник + іменник іменник, у тому числі з прийменником (*автоматичне упорядкування передачі повідомлення по каналах* (с. 28), *буквені позначення діапазонів частот хвиль* (с. 48); 3)

прикметник + іменник + іменник + прикметник + іменник (*допоміжна система опрацювання радіолокаційної інформації* (с. 67), *декодувальний пристрій системи кольорового телебачення* (с. 91); 4) прикметник + іменник + прикметник + іменник + іменник, у тому числі з прийменником (*часове розділення цифрових сигналів даних* (с. 65); *запам'ятовувальна трубка з електричним сигналом на виході* (с. 119); 5) іменник + прикметник + іменник + іменник + іменник, у тому числі з прийменником (*настроювання змінною котушкою індуктивності з осердям* (с. 213), *відношення корисного сигналу до сигналу завади* (с. 253), *передавання диспетчерського контролю без застосування радіолокатора* (с. 263); 6) іменник + прикметник + іменник + прикметник + іменник, у тому числі з прийменником (*час прямого ходу кадрової розгортки* (с. 66), *діод з обмеженим нагромадженням об'ємного заряду* (с. 99); 7) іменник + іменник + іменник + прикметник + іменник, у тому числі з прийменником (*ввімкнення транзистора за схемою зі спільним емітером* (с. 57), *коефіцієнт придушення завади у дзеркальному каналі* (с. 171); 8) прикметник + іменник + прикметник + прикметник + іменник (*хвилеводний опромінювач параболічної дзеркальної антени* (с. 62), *тривимірне профілювання оптичних волоконних світловодів* (с. 436); 9) іменник + іменник + прикметник + прикметник + іменник (*інтегрована схема програмованого периферійного інтерфейса* (с. 139), *пермеаметр для вимірювання малої магнітної проникності* (с. 272), *елемент мішені передавальної телевізійної трубки* (с. 492).

Найбільш продуктивні такі словотвірні моделі шестичлених словосполучень: 1) прикметник + іменник + іменник + іменник + прикметник + іменник, у тому числі з прийменником (*активна система попередження зіткнення повітряних суден* (с. 31), *системний доступ до даних запам'ятовувача на феритових осердях* (с. 392); 2) прикметник + прикметник + іменник + прикметник + прикметник + іменник, у тому числі з прийменником (*мовне кабельне телебачення зі стереофонічним звуковим супроводом* (с. 53), *однорідне часове об'єднання цифрових сигналів даних* (с. 239); 3) прикметник + іменник + прикметник + іменник + прикметник + іменник (*аварійний ремонт технічних засобів обчислювальної техніки* (с. 25); *основний параметр імітовної завади обчислювальної машини* (с. 249); 4) іменник + прикметник + іменник + прикметник + іменник + іменник (*адаптер послідовного інтерфейсу асинхронного*

передавання даних (с. 29); 5) прислівник + прикметник (дієприкметник) + іменник + іменник + прикметник + іменник (*візуально спостережуване зменшення яскравості сфокусованої плями* (с. 56); 6) іменник + прикметник + прикметник + іменник + прикметник + іменник (*гістerezис динамічної вольтамперної характеристики дугового розряду* (с. 80), *ступінь сумарного стартстопного спотворення цифрового сигналу* (с. 412); 7) іменник + іменник + іменник + прикметник (дієприкметник) + іменник + іменник (*передавач запитувача системи радіолокаційного пізнавання цілі* (с. 263); 8) прикметник + іменник + іменник + числівник + іменник + іменник, у тому числі з прийменником (*заданий час затримки між двома імпульсами випромінювання* (с. 113); 9) прикметник + прикметник + іменник + іменник + іменник + іменник (*магістральний мультиплексорний стик пристроїв передавання сигналів* (с. 182); 10) іменник+іменник + іменник + прикметник + прикметник + іменник (*відхилення діаграми направленості параболічної дзеркальної антени* (с. 252), *спектрометр поглинання сигналу ядерного магнітного резонансу* (с. 406); 11) іменник + іменник + іменник + іменник + прикметник + іменник, у тому числі з прийменниками (*параметри транзистора у схемі ввімкнення зі спільним емітером* (с. 260), *пеленг цілі за міткою на індикаторі колового огляду* (с. 261); 12) прикметник + іменник + іменник + іменник + іменник + іменник (*робочий стик пристроїв передавання сигналу даних* (с. 329); 13) іменник + іменник + прикметник + іменник + іменник + іменник, у тому числі з прийменником (*станція керування повітряним рухом в районі аеропорту* (с. 411), *технологія нанесення скляного покриття на поверхню напівпровідника* (с. 429).

Поодинокі використовуються семичленні термінологічні словосполучення таких моделей: 1) прикметник + прикметник + іменник + іменник + іменник + іменник + іменник (*дискретний акустичний стик пристроїв передавання сигналу даних* (с. 100), *основний цифровий стик пристроїв передавання сигналу даних* (с. 249); 2) іменник + прикметник + іменник + іменник + прикметник + прикметник + іменник, у тому числі з прийменником (*запис телевізійних програм з екрана приймальної телевізійної трубки* (с. 118); 3) іменник + прикметник + іменник + іменник + іменник + іменник + іменник, у тому числі з прийменником (*детектор електромагнітного випромінювання на ефекті зміни опору контакту* (с. 95).

Були виявлені восьмичленні термінологічні сполучення, утворені за такими моделями: 1) іменник + іменник + іменник + прикметник + іменник + прикметник + прикметник + іменник, у тому числі з прийменником (*перетворювач з використанням явища упорядкованої прецесії магнітних резонансних моментів* (с. 306); 2) іменник + прикметник + іменник + іменник + іменник + прикметник + іменник + іменник (*ступінь крайової здатності виправлення приймача цифрового сигналу даних* (с. 412); 3) прикметник (дієприкметник) + прикметник + іменник + іменник + прикметник + іменник + прикметник + іменник (*скидувана протирадіолокаційна пастка для зриву автоматичного супроводу рухомої цілі* (с. 372).

Таким чином, терміни радіотехніки існують у формах різних частин мови, вони можуть бути неоднаково синтаксично зумовлені, оскільки є не тільки однослівні терміни, а й терміни-словосполучення. Велика кількість складених термінів свідчить про високий ступінь продуктивності синтаксичного способу термінотворення, а терміни-словосполучення виступають як один із найбільш поширених структурних типів термінологічних утворень радіотехніки. При цьому на тлі інших терміносистем термінологія радіотехніки закономірно має специфіку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Панько Т. І.** Українське термінознавство / Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. – Л.: Світ, 1994. – 216 с.
2. **Рицар Б.** Російсько-український та українсько-російський словник з радіоелектроніки / Б. Рицар, К. Семенистий, І. Кочан; за ред. Б. Рицаря. – Л.: Логос, 1995. – 608 с.

Надійшла до редколегії 13.03.2010

ІННОВАЦІЙНА ЛЕКСИКА В МОВІ ПРЕСИ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про основні тенденції в оновленні словникового складу сучасної української мови; проаналізовано найпродуктивніші способи творення нових слів на базі питомих та іншомовних афіксів.

Ключові слова: новотвір, інновація, okazіоналізм, лексичний новотвір, мовна норма.

В статье рассмотрены основные тенденции в обновлении словарного состава современного украинского языка; проанализированы наиболее продуктивные способы образования новых слов на базе исконных и заимствованных аффиксов.

Ключевые слова: новообразование, инновация, okazіонализм, лексическое новообразование, языковая норма.

The article deals with the principal tendencies in renovation of modern Ukrainian literary language vocabulary; the most productive ways of new word formation on the basis of native and borrowed affixes have been analyzed.

Key words: new word, innovation, okazіonalism, linguistic standard.

Розвиток мови є наслідком взаємодії зовнішніх (соціальних) та внутрішніх (системних, власне мовних) закономірностей. Відповідно, і чинники, що визначають розвиток мови, також поділяються на внутрішні й зовнішні. При цьому слід мати на увазі, що внутрішні чинники, які сприяють розвитку мови, теж визначені соціальною природою мови, тільки їм властива більша самостійність. Внутрішні чинники – це можливості, які мова має у своєму розпорядженні для

забезпечення нових потреб суспільства. Зовнішні чинники – це й «соціальне замовлення» на нові мовні одиниці, ті вимоги, які суспільство висуває перед мовою, й умови, у яких вона функціонує та розвивається. Потрібно зауважити, що ці вимоги завжди суперечливі: мова водночас повинна бути стійкою та змінюваною, стандартною та гнучкою, образною, економною у своїх засобах вираження, зручною у використанні й вичерпною в передаванні змісту повідомлюваного, прозорою й зрозумілою у своїх формах існування.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст., позначився значними суспільними змінами, економічними, соціальними та політичними катаклізмами, викликав появу величезної кількості нових реалій і понять, які потребують номінації. Так, у порівняно короткий часовий відрізок лексико-семантична система української мови поповнилася великою кількістю різноманітних інновацій, що зумовило справжній неологічний прорив. Інтенсифікація інноваційних процесів зумовила підвищення інтересу до проблем природи неологізмів, систематизації нових лексем.

Серед екстралінгвальних причин появи інновацій виділяють відкритість слов'янських країн і слов'янських мов у цілому та нової незалежної України й української мови зокрема, до контактів з іншими країнами та іншими мовами.

Дію внутрішніх чинників мовних змін регулюють загальноновизнані закони розвитку мови, такі, як закон системності, що виявляє себе на всіх мовних рівнях, наприклад, зростання синтаксичної сполучуваності слова призводить до розширення його семантики; закон традиції, який стримує появу та розвиток інновацій; закон аналогії, що є вагомим чинником мовної еволюції; закон мовної економії; закон суперечностей, протиставлень.

Новотвори як результат внутрішньомовних процесів мають у потоці нової лексики більшу питому вагу, ніж нові запозичення, особливо результати різних способів морфологічного словотворення: складання слів і основ, афіксація (суфіксація та префіксація), а також безафіксні деривати.

Інновація позначає явища, пов'язані з динамікою мовної системи. Поняття інновації в лінгвістиці родове, тобто охоплює зміни на всіх рівнях мовної системи, взагалі тенденції оновлення мови (зникнення певних одиниць, заміну, появу конкурентних пар і рядів одиниць тощо). На окремих мовних рівнях (морфемному, лексичному,

словотвірному, морфологічному, синтаксичному) поняття інновації тлумачиться широко, включаючи не тільки нові значення наявних слів, морфемо- та словосполуки, афікси тощо. З огляду на це інновацію розуміємо як слово, значення слова, поєднання слів або морфем у межах слова, що існують у певній мові в певний період її існування і не існували раніше в цій сфері цієї мови.

Виявом інноваційних процесів у лексиконі сучасної української мови є входження до його складу власне неологізмів, під якими розуміємо слова, що стали фактом мовної практики суспільства, але ще не зафіксовані в нормативних загальнономовних словниках і граматиках мови, а отже, ще не ввійшли до її активного словникового запасу.

Здатність збагачувати свій словниковий склад свідчить про властивий мові динамічний характер. Лексика найшвидше реагує на зовнішні, позамовні чинники і докладно відображає всі процеси, що властиві мовному розвитку. Лексичний склад мови, зафіксований словниками, є статичним і на час виходу в світ вже дещо застарілим. У ряді країн учені постійно працюють над виявленням, аналізом і фіксацією лексичних та семантичних інновацій. Результатом таких досліджень є словники нових слів і значень, додатки до наявних загальнономовних словників, різноманітні словникові матеріали тощо.

На сторінках преси можна виявити тенденції, що характерні для самого життя мови, відбивають її внутрішню динаміку. Це привертає до себе увагу багатьох лінгвістів, оскільки є багатющим джерелом для дослідження новітніх тенденцій не тільки як процес активного поповнення лексики української мови, а й як розширення меж сполучуваності слів, актуалізація лексем, що перебували на периферії тощо. «Зміни в лексичному складі української мови в другій половині 80–90-х років ХХ ст., – зауважує О. А. Стишов, – зумовлені передовсім суперечностями між можливостями відповідним чином структурованого словника і суспільно-політичними, економічними та науково-технічними умовами життя, зрослими культурно-мистецькими запитами українського народу, його прагненнями передати свої досягнення, думки й почуття адекватніше, якомога різнобічніше й логічніше. Водночас, еволюцію лексико-семантичної системи української мови спричиняють також особливі умови її функціонування, зрушення комунікативно-прагматичного характеру, за яких різко зростає психологічне несприйняття забюрократизованої мови недавнього тоталітарного минулого» [2, с. 45–46].

Неологізми, як відомо, – це слова, словосполучення, фразеологізми, окремі їхні значення, що з'явилися на певному етапі розвитку мови для позначення нових реалій і понять, актуалізація яких зумовлена соціальними і територіальними чинниками функціонування літературної мови, а також okazіоналізми (індивідуально-авторські новації), використані одноразово в мовній практиці певного автора, видання, редакції чи в конкретному тексті [1, с. 21–22].

У розвитку словникового складу сучасної української мови за останні кілька років помітні дві тенденції: актуалізація вже наявних у словниковому складі мови лексем і запозичення, зроблені за останні кілька років.

Надзвичайно потужним процесом, що спостерігається в мові сучасних засобів масової інформації, є також активізація значної кількості слів-термінів іншомовного походження, запозичених українською мовою досить давно, але обмежених сферою вживання.

У мові преси початку ХХІ ст. переважають інновації, з-поміж яких можна виокремити одиниці на позначення нових понять, явищ чи предметів (*прайслист, полтергейст*), слова, що по-новому передають ставлення мовців до відомих понять (*бутик, електорат, кілер*), новотвори, у яких поєднуються іншомовні морфеми (*працетерапія, політбомонд, необільшовик, фітонавороти, фольклороман, птахікардія, мультибрендовий, грантоподавання* і под.).

Початок ХХІ ст. характеризується також збільшенням кількості індивідуально-авторських okazіоналізмів у мові преси. Це зумовлено взаємодією позамовних і внутрішньомовних чинників. Функціонуючи в мові сучасної преси, okazіоналізми виконують номінативну, когнітивну, експресивно-оцінну функції. Серед диференційних ознак okazіоналізмів дослідники називають такі: регулярна відтворюваність/невідтворюваність, словотвірна похідність, некодифікованість, функціональна однозначність, експресивність, номінативна факультативність, синхронно-діахронна дифузність, індивідуальна належність.

Мова сучасної преси засвідчує найрізноманітніші функції okazіоналізмів. Більшість сучасних газет відображають політичну, ідеологічну, етнічну, конфесійну боротьбу, вони продукують нерідко так званий «чорний піар», у якому використовуються переважно okazіоналізми з негативно-оцінною експресією.

Мова преси зазнає також впливу процесів, що зумовлені соціально-економічними формаціями, масовою комунікацією, системою освіти, різною інтерпретацією явищ природи і суспільного життя, соціальними чинниками науково-пізнавального значення, ідеологічного змісту, естетичного характеру, соціальними чинниками. Хоч сила дії їх неоднакова, нинішній час для життя нашого народу є перехідним, переломним етапом, що і спричинює багатоваріантне осмислення явищ дійсності, появу великої кількості нової лексики, утвореної за допомогою як традиційних, так і нових способів словотвору.

Значну групу лексики новітнього походження становлять іменники з процесуальним значенням, семантика яких відображає соціально-економічний стан країни, зокрема, його негативні тенденції. У деяких словах знижена оцінка передається безпосередньо кореневою семою: *фальсифікування, тонізація, корупціонізація, махінація, нафтозлодій, відеопіратство, відтягайло, злосила, знедолення, лохсервіс, мотобанда, розчарувальник* тощо.

Періодичні видання намагаються адекватно відобразити хід політичних подій, оцінюючи певні явища масштабного поширення як позитивні. Тут використовуються переважно слова, утворені на базі іменників з негативно-оцінним значенням із додаванням префікса *де-*, який означає припинення, скасування цих процесів, наприклад: *дегуманізація, децентралізація, деактивація, дезінтеграція, депсихологізований* і под.

Інші слова мають знижене оцінне значення і вступають в антонімічні відношення з вищеназваною групою лексики, наприклад: *здецентралізований, здегуманізований, zdeактивований, здебілізувати, здегалізуват*, а саме в реченнях: *Здецентралізований соціум набув сили для подолання важливих проблем свого буття, та чи зможе він досягнути тих вершин, на які зазіхають наші можновладці?* [ЛУ, № 77, 2007], *Наш теперішній уряд був zdeактивований, але наслідків цього процесу ми й на сьогодні не спостерігаємо* [ЛУ, № 56, 2008].

Окрему групу лексики в мові преси формують слова, які оцінюють сучасний період за діяльністю політичної особи або історичної чи літературної постаті, діяння якої співмірні з теперішнім часом: *куйбідити, кучманізм, кучмоноїд, чорноволята, жириновчик, піночентизм, лукашенкізатор, костенківець, регіонівці-регіонали, путінківці-путінковісти, ющенківці, тимошенківці, маркесознавці,*

бютівці. Наприклад: *Фестиваль і конференція зібрали відомих у всьому світі маркесознавців із Китаю, Мексики, Іспанії, США, Росії та України* [ЛУ, № 41, 2008].

Ціла низка старих назв функціонує у мові преси як відображення проблем торгівлі, сфери обслуговування, промисловості, наприклад: *ринковик, податковик, податківець, податкоплатник, трастовик, автогумовик, трамадольник, травознай, продавчиня, спиртовик, стрип-підприємець, стрип-індустрія, теледіва*, зокрема в реченнях: *Податковики всієї країни подали до уряду пропозицію про допомогу підприємствам, функціонування яких зупинила криза* [ДТ, № 657, 2008], *Трастовики пред'явили депутатам Верховної Ради ультиматум* [ГУ, № 98, 2008].

З іншомовних суфіксів в абстрактних назвах поширений *-ізм/-изм*. Він позначає назви політичних течій, які також можуть бути похідними від назви особи політичного діяча: *ющенковізм, тимошенковізм, конституціоналізм, авторитаризм, дзюбізм, путінізм, льонінізм, бубабізм, бродськізм*, наприклад: *Після провалу переговорів про «широку коаліцію», Юлія Володимирівна почала впроваджувати нову політику, яку, крім як тимошенковізм, назвати не можна, але ми, члени Партії регіонів, обіцяємо, що виправимо цей недолік, і кожен буде мати змогу жити у вільній та незалежній країні* [ГУ, № 56, 2009], *Важливим є і те, що, попри зусилля окремих представників вітчизняної науки, конституціоналізм залишається тією сферою теоретичних знань і практичних навичок, яка потребує обґрунтувань концептуального характеру* [МУ, № 415, 2008].

Суфікси *-аці(я), -изаці(я)* поєднуються з питомими основами, при цьому деякі іменники з цими суфіксами не мають співвідносних дієслів, а утворені за відомою в мові моделлю, що говорить про їх активність: *сертифікація, індексація, монетаризація, доларизація, індустріалізація, урбанізація, девальвація, поліструктуризація, піночетизація, абортікуляція, абрегація*, наприклад, у реченнях: *Індексація проводиться, виходячи з розміру прожиткового мінімуму 669 грн. на місяць, починаючи з березня 2009 р.* [ГУ, № 56, 2009], *Ми проведемо абортікуляцію всіх тіньовиків, корупціонерів, шахраїв* [ДТ, № 14, 2009].

У прикметниках найбільш продуктивні суфікси *-н- (-ичн-/-ічн-, -альн-), -ивн-, -ічн-, -ант-, -ев-, -ое-, -ат-, -ськ-* та ін., що поєднуються з іменними та дієслівними основами. Поширена деривація

прикметників з двома суфіксами *-ат-*, *-йен-*, що спричинює варіанти слів з одним із названих суфіксів: *агросоюзівець, девідендний, ексклюзивний, менеджментний, тендерний, чартерний, відеокліповий, демпінговий, інофірмовий, лобістський, управлінський, бомжизація, шовінюга, псевдонімічний, акціант, одоробальний*, а саме: *Лобістський орган імпортерів представлятиме іноземцям у них їхні товари* [ДТ, № 75, 2008], *Компанія «ДК-Україна. Аудитори і Консультанти» пропонує консалтингові послуги з розробки та впровадження системи управлінського обліку* [УК, № 67, 2009].

Префіксальний спосіб творення нових слів особливо поширений серед іменників, що визначається характером сучасної епохи, появою різних течій, напрямів, процесів, хоча в цей спосіб завжди утворювалися переважно дієслова та прикметники. Активно функціонують українські префікси: *від-, перед-, над-, не-, до-* та іншомовні: *архі-, де-, екс-, анти-, ре-, супер-*: *деструктивний, відконструйований, зархійований, архімільйонер, супероптиміст, супертяж, антимерівський, деусуспільнений, деющенкізація, дотузлитися, завиробничений, заюльний, екс-указ*, зокрема в реченнях: *Вилучений документ був зархійований і переданий на збереження до державної установи* [ДТ, № 41, 2005], *У нашій країні скоро всі можновладці стануть не просто мільонерами, а архімільонерами* [ГУ, № 39, 2008].

Активно використовується спосіб осново- і словоскладання, наприклад: *вільноринковий, грошозбиральний, грошопровід, високоліквідність, підприємство-монополіст, лізингоотримувач, валютоотримач*.

Серед нових слів, утворених способом складання, найбільше іменників, які об'єднують два корені. Найчастіше вони є наслідком основоскладання, основоскладання із суфіксацією, аббревіації, активізувалися також іншомовні елементи кореневого походження: *авіа-, арт-, біо-, гео-, енерго-, кіно-, міні-, парто-, психо-, теле-, термо-, транс-, -кратія, -фобія* (*артпідготовка, біотичний, кінопоміи, міні-мініатюрист, партобоз, партобратія, телемило, телепилип, арт-кафе, арт-тусня, кінофілізм*).

Серед них є такі, що набули статусу пре- або постпозитивної частини складних слів: *веб-, відео-, еко-, евро-, нарко-, -шоу, -мен* (*відеоринок, відеопідприємець, психотелекінес, транссексуали, синглофобія, вебкарта, єврозлідні*), наприклад: *Мова йшла про сучасний стан розвитку українського кіновідеоринку та проблеми*

кіновідеорозповсюдження й охорони інтелектуальної власності в Україні. Як зазначалося під час зустрічі, на сьогодні в Україні діє три ринки дистрибуції кіновідеопродукції: кінотеатральний показ, домашнє відео і телебачення [УК, № 72, 2009], В Інтернеті набула широкої популярності вебкарта України, у якій можна побачити всі відомі місця нашого краю [УМ, № 123, 2008].

Отже, поява в сучасній українській мові значної кількості лексичних новотворів – цілком закономірне явище. Будь-який семантичний неологізм, як і неологізм узагалі, на момент свого виникнення є оказіональним, продуктом індивідуально-авторської мовотворчості, створеним на замовлення конкретної ситуації. Подальша доля неологізму залежить від прийняття/неприйняття його носіями мови. Сфера сучасних українських періодичних видань засвідчує: мова живе, еволюціонує, і завдання небайдужих до її долі журналістів дбати, щоб мова залишалася собою, зберігала свої генетико-типологічні риси.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Герман В. В.** Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії 60–90 рр. / Герман В. В. – К., 1999. – 22 с.
2. **Стишов О. А.** Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / Стишов О. А. – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с. – Бібліогр.: с. 289–331.

ДЖЕРЕЛА

ГУ – газета «Голос України»
ДТ – тижневик «Дзеркало тижня»
ЛУ – газета «Літературна Україна»
МУ – газета «Молодь України»
УК – газета «Урядовий кур'єр»

Надійшла до редколегії 28.02.2010

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті розглядаються проблеми формування умінь і навичок культури фахового мовлення студентів вищих технічних навчальних закладів.

Ключові слова: професійне мовлення, мовна норма, професійна сфера, фахова мова.

В статье рассматриваются проблемы формирования языковой культуры студентов высших технических учебных заведений.

Ключевые слова: профессиональная речь, языковая норма, профессиональная сфера, профессиональный язык.

The problems of formation of students' language culture in higher technical educational institutions are considered in this article.

Key words: professional speech, language norm, professional sphere, professional language.

Мова є універсальним засобом не тільки спілкування, а й плідної роботи фахівця, бо містить у собі досвід попередніх поколінь, комплекс соціально та історично вироблених категорій світопізнання і світорозуміння, систему морально-етичних понять і суспільних орієнтирів. Тому в умовах реформи національної вищої школи важливе місце посідає формування мовленнєвої культури в сучасного студента, який повинен стати носієм вихованості, освіченості та інтелігентності.

Актуальність проблеми зумовлена потребою формування культури професійного мовлення сьогоденного студента, який повинен стати високодуховною та висококультурною особистістю.

Метою нашої статті є визначення критеріїв, які б формували в майбутніх фахівців уміння й навички досконалого володіння українською літературною мовою у професійній сфері.

Культура мови фахівця – це багатство його словника, досконале володіння способами поєднання слів у речення, уміння розрізняти нейтральні й стилістично марковані мовні одиниці, навички використання професійної термінології тощо.

Проблемі формування навичок професійного мовлення студентів, які повинні стати висококваліфікованими фахівцями, присвячено низку публікацій вітчизняних авторів, зокрема праці Н. Артикуци, Н. Бабич, В. Дубічинського, Е. Огар, Г. Онуфрієнко, Л. Козловської та ін.

У процесі навчання не можна обмежуватися тільки накопиченням спеціальних знань. Сьогодні важливіше навчати майбутнього фахівця володіти своїми помислами, спрямовувати знання і результати матеріального виробництва на духовне вдосконалення своєї особистості та суспільства. У нашому суспільстві повільно, але все ж відбувається оновлення всіх сфер національного життя. Починаємо усвідомлювати, що піднесення культури мови – одна із складових нашого поступу до цінностей справді демократичного та європейського суспільства. Це закономірно, бо утвердження в суспільній свідомості естетичного світовідчуття засвідчує потребу не лише в матеріальному, а й у духовному.

Формування культури професійного мовлення інженера передбачає синтез фахових наукових знань зі світом людських цінностей, з якими він знайомиться на заняттях гуманітарного циклу, зокрема на «Українській мові (за професійним спрямуванням)», культурологічних дисциплін, риторики, історії, філософії, педагогіки та психології. Саме цей гуманітарний вектор освіти майбутнього інженера сприятиме широті професійного мислення, духовній культурі, формуванню фахівця з підвищеним почуттям етичної та соціальної відповідальності за результати своєї майбутньої професійної діяльності.

У лінгвістиці фахову мову розглядають як тематично обмежену сукупність спеціальних і загальних мовних засобів, що використовуються в певній сфері людської діяльності. Вправне володіння мовою спеціальності передбачає насамперед опанування

термінологією свого фаху, уміння використовувати у професійному мовленні її тематичні домінанти, оскільки саме термінологія становить специфіку тієї чи іншої підмови окремих наук.

Останнім часом викладання мови у вищій школі спрямоване на ознайомлення зі специфічними мовними ознаками у професійно-науковій комунікації, що дозволить сформувати належний конкурентоздатний рівень майбутнього інженера. Основним завданням курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» є формування та систематизація уявлень про термін, зв'язок з профільними дисциплінами навчального закладу, робота з науковими текстами, розвиток усного та писемного мовлення студентів, робота зі словниками, довідниками тощо.

Розглянемо один із аспектів формування професійного мовлення – вивчення термінології (фахової мови) та формування мовної компетенції студента.

Термін *фахова мова технічна* у широкому значенні визначимо як сукупність лексичних мікросистем, пов'язаних із технікою та виробництвом; у вузькому значенні – це термінолексика окремих галузей техніки, промисловості, тобто сукупність усіх мовних засобів, що використовуються у професійно обмеженій сфері комунікації для досягнення порозуміння між фахівцями, які працюють у технічній сфері.

При підготовці майбутніх фахівців до використання в повсякденній практиці наукової та науково-технічної літератури національною мовою є опрацювання на заняттях з української мови спеціальних навчальних текстів, розуміння яких починається з оволодіння мовним матеріалом. Синтез цього матеріалу розкривається у правилах граматики і в правилах застосування слів-понять до реальної дійсності.

Навчаючи студентів-нефілологів термінології, насамперед треба звертати увагу на місце і роль термінологічної лексики у процесі навчання. У цьому випадку при вивченні лексики обраного фаху студентами доцільно також використовувати можливості тезаурусу як ефективного методу описання лексико-семантичних груп термінологічної лексики, що зберігає всі регулярні зв'язки між термінами: і парадигматичні, і синтагматичні.

Семантична структура спеціальної лексики моделюється на матеріалі текстів лекцій, методичних розробок, довідкової та навчальної літератури, наукових журналів. У змісті словникової

статті містяться такі семантичні зв'язки, як рід – вид, частина – ціле, об'єкт – призначення, об'єкт – характеристика. Визначаючи семантичне поле лексичної одиниці, тезаурус встановлює зв'язок між дефініцією та класифікацією. Набір семантичних відношень для тезауруса за допомогою лінгвістичного моделювання типовий для кожного конкретного профілю лексики.

Розуміння тексту починається з оволодіння мовним матеріалом і термінологічною лексикою, яка є своєрідним барометром, що визначає рівень професійної освіти. Сучасна лексикографія зіткнулася з трудностю формулювання цих значень у тлумачних словниках.

Найважливішою умовою при вивченні термінографічного матеріалу є системність, яка дозволяє провести паралель між новою і вже відомою інформацією, а також створити умови для такої організації діяльності студентів, при якій певна частина інформації запам'ятовується підсвідомо.

Іншою важливою умовою при формуванні навичок культури мови є точність, яка виражається насамперед через термін і за допомогою терміна. Точним можна назвати таке мовлення, коли вжиті слова повністю відповідають їх мовним значенням. Це досягається передусім лексичними ресурсами мови, тобто виявляється на рівні слововживання, але без контексту точності важко досягти. Незнання синонімічних можливостей слова часто призводить до помилок у висловлюванні своїх думок, наприклад: *відносно – щодо, нервувати – нервуватися, попадати – потрапляти, появлятися – з'являтися, притаманний – властивий, протягом – на протязі* тощо. Нерідко при викладенні думок фахівцями спостерігається незнання паронімічних властивостей слова. Часто в реченнях уживають слова *винятково* замість *виключно*, *винахідливий* замість *винахідницький*, *дослідний* замість *дослідницький*, *ефективний* замість *ефектний*, *затверджувати* замість *утверджувати*, *показник* замість *показчик*, *базисний* замість *базовий* та низка інших.

Логічність як ознака культури мови формується на рівні мислення – мова – мовлення й перебуває в тісному зв'язку з точністю. Найчастіше причинами помилок у логіці можуть бути: а) поєднання несумісних слів (*трохи задовгий*); б) уведення у фразу зайвих слів (*моя власна думка*); в) порушення порядку слів у

простому реченні або порядку розташування компонентів складного речення (*Успіх забезпечив досвід чи Досвід забезпечив успіх*).

Мова народу – багата й різноманітна, тому й мовлення фахівця різноманітним. Джерелами різноманітності мовлення є лексичні, фразеологічні, словотворчі та стилістичні ресурси мови.

Лексичне і фразеологічне багатство мовлення твориться синонімічними рядами: чим повніший синонімічний ряд, тим більша можливість відбору відповідно до змісту й мети висловлювання, наприклад: *основний, головний, найважливіший, найактуальніший, першочерговий, пріоритетний; міркування, думка, зауваження, переконання, передбачення* та інші.

Урізноманітнюється мовлення й варіюванням сполучників: *і – та, але – та, щоб – аби, який – що – котрий, хоч – незважаючи на* та ін.

Усе в нашому мовленні залежить від знань. Об'єднуючим центром процесу мовлення – сприймання (автор – слухач) є система мови. Знання її мовцем і слухачем є найважливішим чинником ефективності сприйняття, яка зростатиме пропорційно до рівня знань, точніше, до збалансованості знань автора і слухача. Цицерон навчав, що найкращий оратор той, який своїм словом і навчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження.

Навряд чи можна спростувати твердження, що мовлення фахівця віддзеркалює професійний рівень, його культуру. Мовно-культурна освіченість інженера, його вміння спілкуватися з колегами, гарантують, за даними психологів, майже в 70 % успіх у професійно-ділових стосунках.

Формувати мовленнєву (фахову) культуру та культуру спілкування у вищих технічних навчальних закладах повинен комплекс гуманітарних дисциплін. Серед них особливе місце посідають такі, як «Науковий стиль», «Культурологічний курс» та «Українська мова (за професійним спрямуванням)».

На заняттях з курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» студентам пропонуються цікаві фахові тексти, які розширюють світогляд майбутніх інженерів. У методичних вказівках до виконання практичних робіт з теми «Терміни в професійному мовленні» значна увага приділяється етимологічним довідкам, цікавим вправам та завданням, що спонукають студентів працювати над усним професійним мовленням.

Не менш цікавим є й «Культурологічний курс», який пропонується студентам старших курсів як гуманітарних (економічного спрямування) дисциплін, так і технічних (екологія, теплогазопостачання та ін.). При вивченні теми «Виразність як ознака культури мовлення» студентам пропонуються такі вправи:

1. Виберіть з орфоепічного словника слова з дублетним наголосом.

2. Випишіть із словника 10 пар слів, у яких наголос виконує смислорозділювальну функцію.

3. Пригадайте правила наголошування складних слів з іншомовними постпозиційними компонентами і поставте наголос у словах: *вольтамперметр, гальванометр, манометр, одноциліндровий (двигун), радіовітромір, субмікроелемент* та інші.

Такі завдання значно поживляють процес засвоєння рідної мови і сприяють формуванню фахової культури мовлення та покращанню спілкування студентів негуманітарних навчальних закладів.

Мовлення повинно бути гнучким, динамічним і функціонально мобільним. Ознакою культури мовлення людини є також доречність висловлювання, коли враховується ситуація, склад слухачів, естетичні завдання. Висловлювання доречне, якщо внаслідок його використання досягається мета, яка висувалася мовцем, тобто коли потреби мовця реалізовані. Для досягнення мети висловлювання можна скористатися риторичним діалогом, повторенням попередньо висловленої думки з метою її підсилення, посилення на історичний факт, дослівне цитування або переказування цитати своїми словами тощо. У кожному стилі слово і фраза мають бути доречними.

Будь-який стиль має свою систему мовних засобів. Наприклад, у науковому стилі, який наявний здебільшого в писемній формі, використовуються складні конструкції, в усному ж мовленні доречніше висловлювання поділяти на частини, бо так воно краще виконає свої комунікативні функції. У пропонованих завданнях з цієї теми викладач орієнтує студентів на вміння добирати мовні засоби відповідно до задуму та форми висловлювання.

Розвиток культури мови особистості є складним процесом. Високої мовної довершеності досягає та людина, яка багато працює над своєю мовою, прагне правильно й логічно мислити та говорити. Чистота мовлення тісно пов'язана з правильністю та нормативністю,

бо якщо в мовленні немає лексичних, стилістичних, орфоепічних та інших порушень, воно вважається чистим.

Чистота мовлення виявляється у трьох аспектах: орфоепії, слововживанні та інтонаційному аспекті. Метою занять є формування стійких навичок літературної вимови, правильного слововживання, уміння розпізнавати позалітературні ненормативні елементи, що засмічують мову. У такому плані побудовано й вправи для вивчення цієї теми:

1. До поданих ненормативних слів та конструкцій (*оточуюче середовище, міроприємство, з другого боку, конкурентноспособний, приймати участь* та ін.) доберіть нормативні.

2. Підготуйте повідомлення на одну із тем рубрики «Правильно – неправильно» (посібник «Антисуржик» за ред. О. Сербенської).

Щодо нелітературного слововживання, то така небезпека для культури мови зберігається постійно, бо в мовленні студентів спостерігається часом захоплення жаргонізмами. Засвоєння літературної вимови на сьогодні становить певну трудність для студентів, що не досить часто спілкуються українською мовою. Втрата контролю над власним мовленням призводить до появи слів-паразитів: *так би мовити, як би, значить, ну, як кажуть* тощо.

Науково-педагогічні працівники гуманітарних кафедр вищих технічних навчальних закладів повинні всіляко залучати студентів технічних спеціальностей до вивчення української мови, фольклору, народних традицій, історії, життя та діяльності видатних особистостей науки, техніки та культури, використовуючи для цього твори класиків, сучасних українських письменників та мемуари як важливі чинники виховання українського менталітету, культури мови, естетичних смаків. Такий напрям виховної та навчальної роботи допоможе студентам-нефілологам усвідомити ту істину, що вважати себе гідними спадкоємцями культурних традицій, створених попередніми поколіннями, означає глибоко їх вивчати, добре знати, шанувати й продовжувати впроваджувати їх у життя, вбачаючи в цьому шлях до формування фахового мовлення. Практичному застосуванню народних традицій сприяє участь студентів у проведенні виховних заходів. У Криворізькому технічному університеті викладачі кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки щорічно проводять олімпіади з української мови, заходи до Дня слов'янської писемності та рідної мови, Педагогічні читання,

присвячені таким відомим педагогам як В. Сухомлинський та А.Макаренко тощо.

Отже, рівень розвитку культури мови фахівця відображає рівень розвитку його інтелекту, бо імідж спеціаліста передбачає обов'язкове володіння державною мовою на всіх мовних рівнях: орфоепічному, лексичному, орфографічному, граматичному та стилістичному.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Антисуржик.** Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити: [посібник] / за заг. ред. О. Сербенської. – Л.: Світ, 1994. – 152 с.
2. **Дубічинський В.** Гуманізація технічної освіти / В. Дубічинський, О. Бондар, Л. Терещенко // Українська термінологія і сучасність: [зб. наук. праць]. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 294–298.
3. **Козак Л.** Засади термінологічної культури інженера / Л. Козак, Г.Ракшанова // Українська термінологія і сучасність: [зб. наук. праць]. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 299–301.
4. **Козловська Л.** Мовний курс у вищій школі – ефективний інструмент сучасної особистісно-орієнтованої освіти / Л.Козловська // Українська термінологія і сучасність: [зб. наук. праць]. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 301–304.
5. **Культура** фахового мовлення: [навч. посіб.] / За ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – 496 с.
6. **Огар Е.** Термінознавчі дисципліни у навчальному процесі / Е. Огар // Українська термінологія і сучасність: [зб. наук. праць]. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 347–349.

Надійшла до редколегії 13.02.2010

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ
ФІТОКОЛЬОРАТИВУ «РОЖЕВИЙ»
У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

У статті розглядаються особливості функціонування лексико-семантичного поля фітокольоративу «рожевий» та його похідних, реалізації семантики кольору в мовній картині світу Олеся Гончара.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, фітокольоратив, мовна картина світу, номінативна група, фітокольоратив-комполит.

В статье рассматриваются особенности функционирования лексико-семантического поля фитокolorатива «розовый» и его производных, реализации семантики цвета в языковой картине мира Олеся Гончара.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, фитокolorатив, языковая картина мира, номинативная группа, фитокolorатив-комполит.

In the article the peculiarities of the phytocolor «pink» and its derivatives lexico-semantic field is studied realization of color semantics in Oles Honchar language picture of the world.

Key words: lexico-semantic field, phytocolor, language picture of the world, nomination group, phytocolor-composite.

Картина світу як цілісний його образ є результатом духовної активності людини. У кожної людини, кожної історичної епохи є власна картина світу, яка синтезує об'єктивне і суб'єктивне. На створення індивідуальної картини світу людини впливає її життєвий досвід, природні дані, духовний та інтелектуальний рівень,

особливості психіки. Це незавершена робота художника, твір, який він постійно домальовує і перемальовує, *екран* (виділення наше – С.К.), на якому зображується робота людського духу [12, с. 29].

Світогляд Олеся Гончара, його високі ідейні та моральні принципи реалізуються у творах, що відображають мовну картину світу автора, на яку впливають також національний фон і природне середовище. Мова Олеся Гончара – це той кут зору на світ, під яким письменник здійснює художнє осягнення дійсності [15, с. 6].

Автор вибагливо ставиться до мовних засобів, які вживає у творах, ще вибагливішим виявляє він себе у змалюванні кольорів, зокрема тих, що утворилися від назв рослин (фітоколюративів).

У фітоколюристиці Олеся Гончара виділяється «провідна барва», що передає червоний колір та його відтінки (більше 20 назв). Вихований бабусею на ґрунті народних звичаїв, традицій, Олесь Гончар користується мовними багатствами, як «тонкий знавець народної мови, майстер її індивідуальної обробки» [15, с. 24]. Можемо припустити, що частотність уживання червоної барви та її відтінків у творах письменника пов'язана з тим, що червоний колір є найдавнішим оберегом українців [8, с. 66], адже червоним кольором у народі передається те, що викликає найсильніші відчуття.

Мета статті – проаналізувати особливості функціонування фітоколюративу *рожевий* (як відтінку червоного, що є найуживанішим серед фітоколюративів у творах письменника) та його похідних на матеріалі художніх творів Олеся Гончара.

Основу статті складає аналіз семантико-стилістичної структури суфіксального відіменникового фітоколюративу *рожевий*, що імовірно етимологічно походить від назви квітки (рожа, ружа, мальва, троянда), тобто світло-червоний, що кольором подібний до рожі (ружі, мальви, троянди) [10, с. 103; 9, с. 949].

Отже, *рожевий* – це колюроназва, що має прозору семантико-морфологічну структуру, утворену за колюрною подібністю до рослини, і означає колюрну якість опосередковано.

У ході лінгвістичного аналізу виділено декілька номінативних груп слів, означенням до яких є фітоколюр *рожевий*: колюр сонця, відблиски його сходу (заходу); колюр квітів (їх частин, плодів); колюр тіла людини (його частин); колюр природного матеріалу; колюр одягу (окремих його деталей) тощо.

Проаналізуємо реалізацію семантики колюру в контексті.

1. Найпомітнішою є номінативна група на називання природного явища сходу/заходу сонця, де використано фітокольоратив *рожевий* для описів власне сонця та його відблисків від сходу чи заходу на небі (вранішня та вечірня зоря, тло небосхилу) і на воді. Тут Олесь Гончар подає частіше розгорнуті пейзажні описи, які лірично забарвлюють контекст.

Роль сонця у природі надзвичайна. Корені символічної пари «сонце – життя» лежать ще в міфології. За стародавніми уявленнями, – це найвеличніше творіння богині Лади і бога Сварога, що було дароване усьому живому; Сонце – святе і праведне, і призначив його Всебог освітлювати і зігрівати землю й давати йому родючість [3, с.497].

Із сонцем («центральним небесним світилом Сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло і тепло») [2, с. 1161] не можуть зрівнятися ніякі, навіть надпотужні, штучні освітлювачі: *Очевидно, цим «аве» хлопець співає хвалу чудовому літньому ранкові, річці і рожевому сонцю, небесному цьому рефлекторові, який дає таку повноту освітлення всього довколишнього – не зрівняти із тим, що дають твої ошарпані юпітери* [6, т. 4, с. 475].

Означенням до іменника *сонце* є фітоколір *рожевий*, а до іменника *юпітери* (у значенні «потужні електричні освітлювальні прилади, прожектори, призначені для кінознімання при штучному або комбінованому освітленні» [2, с. 1419] зневажливе *ошарпані* («мають занедбаний вигляд» [2, с. 656]). За допомогою прикладки (*сонце – небесний рефлектор*) та означень (*рожевий – обшарпаний*) автор підкреслює контрастність оцінки створеного природою і людиною.

У словнику асоціативних означень іменників в українській мові наводиться більше 100 означень до іменника «сонце», і серед них – фітокольоратив *рожевий* [1, с. 275].

Лексема «сонце», як зазначає Н. Сологуб, набуває в контексті творів Олеся Гончара узагальнено-символічного звучання, збагачує свій семантичний потенціал. Естетичні трансформації його є засобом виявлення емоційно-оцінного авторського плану [15, с. 56–57].

Точне змалювання кольору ранкового сонця в природі письменник передає через зоопорівняння (*Цей ранок рожевий, мов фламінго* [6, т. 4, с. 562]), що уяскравлює авторське бачення.

В українській міфології знаходимо персоніфікований опис ранкової зорі: *На сході живе чепурна панна з рожевими пальчиками* –

Зоря, і як тільки Сонечко просинається, вона вмиває і втирає його гарненько, через те воно завжди таке свіже, рум'яне [3, с. 497].

Своє захоплення красою ранкового сонця Олесь Гончар укладає в уста матері Миколи Баглая (роман «Собор»): *Немає нічого кращого в світі за схід сонця, і не надивився до останнього подиху [5, с. 32].*

Спогади-роздуми про нездійсненне майбутнє розгортаються у просторовій площині «небо – земля» (роман «Прапорonosці»). Образ рожевої вранішньої зорі тут виступає як символ початку життєвого шляху двох закоханих – Шури Ясногорської і Юрія Брянського: *Дзвінка березнева провесінь кришталево похрускуватиме під ногами, і **рожева** вранішня зоря палахкотитиме на півнеба, і так буде, і буде, і буде!.. [6, т. 1, с. 214–215].* Уживання фітокольоративу *рожевий*, що є неоднорідним означенням до словосполучення *вранішня зоря*, допомагає передати контраст між бажаним і реальним у відчуттях дівчини, у якої війна забрала коханого й майбутнє. Трагічність ситуації підсилюється вживанням повторюваного дієслова *буде*, що підкреслює невизначеність.

Опис вечірньої зорі передається через різноманіття кольорів з переважанням червоного та його відтінків. Червоний колір, що підсилюється прикметником *густий*, «з одного боку інтерпретується як ознака кольору, а з іншого боку дробиться шляхом указівки на його інтенсивність і збагачується іншими характеристиками» [11, с.39]. Саме це явище спостерігається в наведеному контексті: *Буває вечірня зоря золота, буває **рожева**, а ця ось багрянисто-туманна, червона, густа [6, т. 5, с. 17].*

Сонце, заходячи за обрій, забарвлює землю в червоне, що в контексті сконцентровано в предикативних центрах *захід палахкотів, озера зачервонилися, дорога ніби горіла, пилюга була червоно-бура*. Так за допомогою колірною сприйняття експресивно передається тривожне відчуття війни (*Увагу Маковея поглинула дорога. Вся вона рухалася, тряслася, димилася без кінця, немовби горіла. Захід палахкотів усе дужче, польові озера зачервонілися, ніби налиті ясною кров'ю. Валуюча понад шляхом пилюга ставала з одного боку зовсім червоно-буною. Далеко на обрії дорога вигиналася, зникаючи десь під самим сонцем. Там, на небосхилі, силует колони ледве синів, тягнучись по **рожевому** тлі, як нерухома смуга лісу. Можна було тільки здогадуватись, що й там, далеко, все, як і тут, гуркоче, рухається вперед [6, т. 1, с. 320]).* Автор змальовує в час заходу сонця

небосхил *рожевим*, а колону, що рухається на його тлі, *синьою*, тим самим створюючи контрастну пару. Угорі – світлі тони, унизу – темні. До зорових відчуттів додаються ще й уявні слухові.

Письменник вірний «своїм витокам, своїй вранішній зорі, своїм степам, своїй землі» [15, с. 3]. Він як справжній художник створює образні картини рідного краю: *Сонце сідає за повиті млою пагорби, за далекі димарі, дніпрова гладінь бузковіє, **рожевим** береться, хвиля, вигинаючись, колишеться під гаснучим промінням важкими переливами-оксамитами* [5, с. 62]. Цілісний опис природного явища заходу сонця, що віддзеркалюється у воді, подається через використання фітокольорів *бузковий* і *рожевий*, що є відтінками червоного, залученням дотикових відчуттів (віддієслівний іменник *гладінь*, прикладка *переливи-оксамити*), світлотіні.

В уривку «*Весна починалась на озері. Десятки разів на день воно мінило свої барви, свій настрій. То воно сліпучо мигтіло під сонцем; то, хмурачись, бралось сталлю, а вдалині вже переходило в ніжно-зелене і знову світле; то вкривалось **рожевим** тихим трепетом, коли високі відблиски заходу лягали на нього*» [6, т. 1, с.405] весняний настрій передається через мінливість барв. Фітокольоризм *рожевий*, що є неоднорідним означенням до словосполучення *тихим трепетом*, крім основного значення кольору, має ще й значеннєві відтінки *ніжний, недоторканний*.

Так уявити і відтворити розмаїття кольорів у словесних картинах може тільки митець, що має добре розвинене асоціативне мислення.

2. Своєрідно розгортається лексико-семантичне поле фітокольоративу *рожевий* у номінативній групі на позначення кольору квітів (їх частин, плодів).

Розмаїття в забарвленні мальв спостерігаємо в контексті: *Широкий шлях степовий, на десятки кілометрів обсаджений мальвами-рожами! Збожеволіти можна було від тієї краси! Від самого Ново-Троїцька й до Каховки квітують і квітують вони, цупкі та високі, – білим цвітом! **рожевим!** червоним! жовтим!* [6, т. 5, с.137], де відокремлені однорідні означення складають власне назви спектральних кольорів та їх відтінків, зокрема *рожевий* (червоний + білий). Щоб увиразнити колір квітів кожне однорідне означення виокремлене, крім порядку слів, окличною інтонацією.

Колір квітки (рожі) увиразнюється на тлі заходу сонця, яке ніби просвічується крізь пелюстки, реалізується в контексті як прозоро-

рожевий: *Деко́трі [чоловіки. – С. К.] просто сідають по краю клумби, спинами до високих розквітлих рож, що зараз так і світяться в призахіднім сонці своїми **рожевими** пелюстчастими чашками* [6, т. 5, с. 99]. «Письменник видобуває із слова ті значення чи їх відтінки, які найбільшою мірою дають можливість втілити своє бачення світу» [15, с. 27].

Рожевий колір макового цвіту влітається в загальну кольорову канву українського пейзажу, що розгортається у площині «земля – небо». Кольори землі (степу) – *густо-синій* (пасльони), *жовтогарячий* (соняшники, гарбузи), *рожевий* (маків цвіт) – подано у прямому називанні. Кольори неба названі опосередковано (*небесність неба, зоря світанкова*). Як бачимо, фітоколір *рожевий* виступає і у площині «кольори землі», і у площині «кольори неба» (*Все це в нас є – і пасльони густо-сині, і жовтогарячі соняшники та цвіт гарбузів по вгородах, і зоря світанкова, і маків **рожевий** цвіт, і неба небесність над цілим степом* [7, с. 225]). «Контекст розкриває не лише особливе відчуття всієї гами кольору, а й авторські концептуальні наповнення» [15, с. 70]. Безмежність поєднання кольорів у природі автор переносить на сторінки роману «Твоя зоря».

Змальовуючи в романі «Людина і зброя» тимчасовий перепочинок бійців на полі бою (*Бруствер, замаскований картоплинням, одгороджував їх [бійців. – С. К.] від противника. Земля була мокра, чорна, і **рожеві** пелюстки маку, вночі оббиті дощем, всюди поприлипали до неї. Прибравши на краю окопу місце, поставили казанок і заходились коло своєї саламахи* [6, т. 4, с. 105]), Олесь Гончар уводить у контекст пейзажну деталь, що передає і погодні умови, у яких перебували бійці, і їх внутрішній стан, і змальовує місцевість. Колірну контрастність тут складає контекстуальна пара *рожевий – чорний* (*Земля була мокра, чорна, і **рожеві** пелюстки маку, вночі оббиті дощем, всюди поприлипали до неї*). Колір макового цвіту асоціюються з краплинами крові студбатівців і досвідчених воїнів на чорному полі війни, що надає контексту емоційно-експресивного забарвлення.

Авторське тлумачення кольору *рожевий* відображено через опис квітки гладіолуса героїнею роману «Тронка»: *Тоня вже біля квітів, над кожною квіткою нахиляється, над кожною ойкає від захоплення.*

– *Ой, ця яка! А ця! А ось яка ніжно-ніжно **рожева!** Як небо при*

сході сонця! Зоря вранішня [6, т. 5, с. 134].

Колір квітки асоціюється з кольором вранішньої зорі. І тільки той зможе уявити його, відчутти, зрозуміти авторські асоціації, хто бачив небо щойно народженого дня. Авторське захоплення кольором квітки передається неповними ситуативними окличними реченнями та порівнянням. Точність у змалюванні досягається вживанням повторюваного прислівника *ніжно-ніжно*.

У складі метафори фітокольоризм *рожевий* характеризує незвичний колір рясно вкритих плодами дерев, що здалека мають кулясту форму: *Японські черешні розкотилися перед ним пишними рожевими клубками по всьому підгір'ю* [6, т. 1, с. 332].

Гармонійне сприйняття навколишньої дійсності – одна із основ світобачення Олесь Гончара, яке найповніше виявляється в образах світла, сонця, неба [15, с. 8]. Порівняння квітки з сонцем через зорове сприйняття спостерігаємо в контексті *Засміялася в напівсні Ярослава. Спалахнула враз, як образ самого сонця, велика рожева квітка з золотими обрійками* [6, т. 4, с. 493]. Символічне звучання лексично-образної пари «квітка – сонце» підсилюється кольороназвами *рожевий* та *золотий*.

Слова-символи «втягують» у свої семантичні поля інші слова й націлюють їх на втілення концептуальної картини світу письменника [15, с. 9].

3. Широко вживає Олесь Гончар фітокольоратив *рожевий* для відтворення кольору тіла людини (його частин – обличчя, щік, губ, плечей).

Так, у наведеному контексті він сприймається як свіжий, чистий, красивий, молодий, розпашілий: *У хаті жарко, тьотя Ліда вже одягнута – в гімнастерці зеленій, у спідниці, в чобітках... Розчесане волосся поблискує, лице після купання рожеве, свіже, ще гарніше, ніж було* [6, т. 5, с. 305].

У дорослих *рожевим* передано колір розігрітого тіла (*Пропускаючи роти через лазню, Шура ловила себе на тому, що неоднаково ставиться до всіх... Частіше, ніж до інших, забігала до них [мінометників. – С. К.] запитати, чи досить гарячої води та мила. І хлопці, рожеві від потилиць до п'ят, кричали дружним хором: – Досить! Досить!* [6, т. 1, с. 228]),

у немовлят – природний колір шкіри (*Дивом див було, що те пискляве, рожеве, безпомічне – то і є людина*) [5, с. 30]). Колір спаленого сонцем тіла відтворено за допомогою компаративної

конструкції: *Незвичні до сонця плечі його [директора. – С. К.] вже стали рожевими, як у немовляти* [6, т. 3, с. 486].

Фітоколір до іменника «пуп'янок», що є порівнянням у формі орудного відмінка до зменшувально-пестливого іменника *губки*, уживається письменником з метою уяскравлення портретної деталі: *До блиску відполірована голова, чорненькі вусята, губки рожевим пуп'янком – це і є товариш Пищик, або Малюпусінький, як його в сентиментальні хвилини голубливо називає Сергій* [6, т. 4, с. 475].

Іронічно-негативну оцінку письменник дає Спартакові Павлушенку, голові студентського штабу (роман «Людина і зброя»): *Спартак, по-начальницькому хмурачись і не знаючи, як це не пасує до його повних, по-дитячому рожевих щічок, довго шукає Богдана в списку і нарешті заявляє невдоволено:*

– *Тебе нема* [6, т. 4, с. 22].

Контраст між бажаним і реальним, дорослістю і дитячістю передано в описі зовнішності героя, де яскравою деталлю є *рожеві щічки*. Авторську оцінку підсилює вживання слів зі зменшувальною семантикою.

4. Поодинокі вживається фітоколір *рожевий*, щоб передати забарвлення природного матеріалу та одягу (окремих його деталей).

У контексті «Він [Ференц. – С. К.] вказував на колони монолітного мармуру... А Чернишеві ввижались інші моноліти – бескеття тих сірих скель, де зостався лежати Брянський.

– *Приймальний зал... Червоне дерево... Бронза... Рожевий мармур... Перед вами – високе мистецтво! Шедеври!»* [6, т. 1, с. 309] протиставлено кольори *рожевий* (мармур), що викликає відчуття кам'яного холоду, та *сірий* (скелі), що викликає болісні спогади про загибель рідної людини, найближчого друга.

Відтінки червоного (*багряний, рожевий*) як символи війни, вогню автор уживає в реченні: *Далеко за північ бійці Сагайди наблизились до одної з таких багряних сопок, і Черниш побачив, що нема ніякого скелястого острова з рожевого каміння, а є лише довжелезні скирти, стайні, комори, які горять з повільною страшною байдужістю* [6, т. 1, с. 70], де ключовими є слова на позначення кольорів, абстрактні назви *багряний – рожевий – байдужість*. Хоча слово «вогонь» не вжито, але прочитується між рядками.

Як елемент тогочасної моди введена в контекст газова косинка рожевого кольору, де він є актуалізуючою ланкою в ланцюжку спогадів про втрачене світле високе почуття: *Все ж Агнеса прийшла. В плащичку імпортному, в рожевій косинці, що так гарно тримала волосся* [6, т. 4, с. 470].

Фітокольоризм *рожевий* уживається також у складі фразеологізму *бути в рожевих окулярах* (не помічати вад, недоліків у чому-небудь; ідеалізувати щось, когось [14, с. 198]).

З рожевим може асоціюватися стан закоханості, що спостерігаємо в героя роману «Циклон» Сергія: *Наївняк, ще нічого не знаєш, ідеши в рожевих заміряних своїх окулярах, відроджений, повен буйної сили, і легко ступати тобі по землі, і відчуваєш за спиною крила оті, що їх колись класики описали* [6, т. 4, с. 487–488].

У діалозі між ідеальним і прагматичним письменник стверджує думку про чистоту, закладену в природу людини:

– Тільки диявольськими зусиллями вдається спотворити істинно людське в людській душі... чи навіть зламати її. Знівечити. Жалюгідний покруч, ляльку чи кар'єромана з неї зробити... Але ж при найменшій можливості вона знов воскресла! На те вона й душа!..

– Люба моя, ти знову витаєш в емпіреях, – зіронізував Дударевич. – Якщо ти в *рожевих окулярах*, скинь їх і озирнись: чи не посіріють твої ландшафти? [7, с. 286].

У контексті фітоколір *рожевий* асоціюється з морально-етичним, навіть дещо ідеалізованим, сприйняттям світу на противагу сірому, що передає прагматичну реальність. Ці два різнопланових кольори утворюють антонімічну пару *рожевий – сірий*.

Відтінки рожевого в художній прозі Олесь Гончара передаються за допомогою прикметників-комполітів з елементом *рожевий* у таких групах:

а) складні прикметники, у яких поєднуються основи двох назв кольорів іноді із значенням недостатньої колірної ознаки, що передана за допомогою суфікса *-ат-* (*золотаво-рожевий, біло-рожевий*): *Найчастіше відпочивальники приходять надвечір дивитись на висаджені тут троянди, помилуватись на цю розбуялу красу, де квіття грає всіма кольорами – від золотаво-рожевих та сніжно-білих до густо-червоних, аж темних* [4, с. 171];

б) складні прикметники, що мають у своєму складі нечітко виражений колір, уточнення відтінку якого передано за допомогою світлотіні (*світло-рожевий, темно-рожевий, ясно-рожевий*): *I*

величезна – через увесь Дніпро – бетонна гребінка «биків», і крани над греблею, і схожий на казковий палац будинок електростанції на правому березі, облицьований **темно-рожевим** вірменським туфом [4, с. 214];

в) складні прикметники, у яких поєднується назва кольору і колірною ознакою предметів та явищ об'єктивної дійсності (*перлисто-рожевий, тілесно-рожевий*): *Довго можна дивитись, як плавко лиже вода кострубату брилу, як на мить огортає прозорою текучою плівкою уламок сходів отих, що, зцементовані, перекособочені, світять з-під шару тонкої води плитами білого, подекуди аж **тілесно-рожевого** каменя* [6, т. 4, с. 315].

Складні фітокольоративи, що означаються відтінки рожевого, є:

1) ознаками і до непрямих фітономінантів (*дерево, суцвіття*), і до видових назв (*черешня*): *В садах опинились, серед розквітлх персиків, де ніжні, **біло-рожеві** суцвіття аж торкалися наших облич!* [4, с. 100];

2) ознаками, що передають назву кольору квітів (*троянди, гладіолуси*): – *А ця, **перлисто-рожева**? – тамує гордість Ліна. – Мені вона чомусь найбільше подобається... «Аріозо» зветься цей сорт. Сніг і вранішня зоря... Хоча й це не точно. Такі тонкі барви, мабуть, тільки музикою можна передати* [6, т. 5, с. 134];

3) ознаками, що передають назву кольору матеріалу – конкретного (*черепашиник, вірменський туф*) чи абстрактно названого (*камінь*): *Одні товпляться до каси кінотеатру, інші цілими косяками ходять по хрускотливих, мовби оновлених алеях, недавно посипаних свіжим **світло-рожевим** черепашиником* [6, т. 3, с. 497].

На мовному матеріалі виявлено, що в художніх творах Олеся Гончара переважає вживання прикметників-комполітів з елементом *рожевий* для прямого називання кольору, що має позитивно-оцінне значення (*І всі дерева навкруги, які вночі були чорні та царанкі, мовби виплетені з колючого дроту, тепер стояли **біло-рожеві**, м'які, святкові* [6, т. 1, с. 331–332]), і метафорично (*Десь аж уранці, при світлі могутньої ранкової зорі, що на півнеба розкине **ясно-рожеві** свої вітрила, дніпровські рибалки випадково натраплять на цей безвесельний, блукаючий човен-стародуб* [5, с. 272]).

Вияв семантичної динаміки фітокольоративів-комполітів зі складовою частиною *рожевий* передає градаційний ряд:

- *біло-рожевий* (світло-червоний з відтінком білого, кольором подібний до рожі (ружі, мальви, троянди);
- *світло-рожевий* (менш насичений порівняно з основним кольором [2, с. 1108], із більшим додаванням білої барви, ніж у рожевому);
- *ясно-рожевий* (світло-червоний, ніби освітлений яскравим світлом);
- *перлисто-рожевий* (червоно-жовтий із відтінком блискучо-білого);
- *золотаво-рожевий* (світло-червоний, кольором схожий на золото, із додаванням рожевої барви);
- *тілесно-рожевий* (світло-червоний, із додаванням жовтої барви, що близький до кольору тіла людини);
- *темно-рожевий* (світло-червоний, але більш насичений, ніж звичайно [2, с. 1238], з сіруватим відтінком).

Більшість фітоколюративів-комползитів наведеного ряду не зафіксована словником і є надбанням письменника. Ця група є незамкненою і може поповнюватися новими лексемами, залежно від індивідуальних авторських оцінок.

Таким чином, кольористика, що є частиною мовної картини творів Олеся Гончара, допомагає точніше передати письменницьке бачення навколишнього світу. Найчастіше серед фітоколюративів на позначення червоного письменник уживає лексему *рожевий*, що походить від назви квітки за колірною подібністю.

Рожева барва вживається для увиразнення описів українського пейзажу, де колір може передаватися також через компаративні конструкції, зокрема зоопорівняння.

З метою уяскравлення портретних деталей – з позитивною та іронічно-негативною оцінкою – фітоколюр *рожевий* уживається як означення до зменшувально-пестливих конструкцій.

Фітоколюратив *рожевий* у контексті асоціюється зі станом закоханості і водночас із втраченим коханням, з ідеалістичним сприйняттям світу на противагу прагматичному, із радісним життям у передвоєнний період та нездійсненими мріями, зламаними війною, із краплями крові бійців на полі бою, з пожежами війни.

Колірне значення рожевого може підсилюватися вживанням інших прикметників на позначення кольору, залученням зорових і дотикових відчуттів, у контексті актуалізуються контрастні пари *рожевий* – *синій*, *рожевий* – *чорний*, *рожевий* – *сірий*, лексично-

образна пара *сонце – квітка* підсилюється кольороназвами *рожевий – золотий*.

У художній прозі Олеся Гончара елемент *рожевий* є складовою прикметників-комполітів, що виступають ознаками до непрямих фітономінантів та до видових назв, а також ознаками, які передають назву кольору квітів, матеріалу (названого конкретно чи абстрактно).

Переважно фітокольоризм *рожевий* уживається в контексті з позитивно-оцінним значенням, передаючи ледь помітні нюанси, тони у змалюванні предметів, явищ, пейзажних елементів, деталей портретних характеристик персонажів тощо.

У лексико-семантичному полі фітокольоративу *рожевий* назва кольору не лише реалізується у прямому значенні, а й збагачується в контексті новими семантичними відтінками.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бутенко Н. П.** Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Бутенко Н. П. – Л.: Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об'єдн. «Вища школа», 1989. – 324 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. **Войтович В. М.** Українська міфологія / Войтович В. М. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
4. **Гончар О. Т.** Далекі вогнища / Гончар О. Т. – К.: Рад. письменник, 1987. – 287 с.
5. **Гончар О. Т.** Собор / Гончар О. Т. – К.: Веселка, 1993. – 287 с.
6. **Гончар О. Т.** Твори: У 6 т. / Гончар О. Т. – К.: Дніпро, 1978–1979.
7. **Гончар О. Т.** Твоя зоря / Гончар О. Т. – К.: Дніпро, 1985. – 368 с.
8. **Дмитренко М.** Українські символи / Дмитренко М. – К.: Ред. часопису «Народознавство», 1994. – 140 с.
9. **Етимологічний** словник української мови: У 2 т. – Вінніпег: УВАН, 1962–1982. – Т. 2.
10. **Етимологічний** словник української мови: У 7 т. [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5: Р–Т / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.. – (Словники України).
11. **Маслова В. А.** Когнитивная лингвистика / Маслова В. А. – Минск: Тетра-Системс, 2005. – 256 с.

12. **Роль** человеческого фактора в языке (язык и картина мира). – М.: Наука, 1988. – 212 с.
13. **Семенчук І.** Той несказаний камертон природи / І. Семенчук // Слово про Олеся Гончара. – К., 1988.
14. **Словник** фразеологізмів української мови [уклад. В.М.Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
15. **Сологуб Н. М.** Мовний світ Олеся Гончара / Сологуб Н. М. – К.: Наук. думка, 1991. – 140 с.

Надійшла до редколегії 01.03.2010

УДК 811.161.2'373.46

І. М. Кочан

МОВНА НОРМА І ТЕРМІН

Поняття мовної норми існує не лише в літературній мові, а й у термінології, як одній із підсистем мови. Оскільки термінологія охоплює різні наукові галузі, то вважаємо доцільним розглянути найпоширеніші порушення мовної норми в терміносистемах.

Ключові слова: мовна і термінологічна норми, українська мова, порушення мовної норми.

Понятие языковой нормы существует не только в литературном языке, но и в терминологии, как одной из подсистем языка. А так как терминология охватывает разные научные сферы, считаем необходимым рассмотреть самые распространенные нарушения этой нормы в терминсистемах.

Ключевые слова: языковая и терминологическая норма, нарушение языковой нормы, украинский язык.

The concept of linguistic norm exists not only in a literary language but also in terminology, as to one of subsystems of language. As terminology engulfs different scientific industries, deem it wise to

consider the most widespread violations of linguistic norm in terminosistemakh.

Key words: linguistic and terminology norms, Ukrainian, violation of linguistic norm.

Мова – показник інтелектуальності народу, його духовного життя. Усі досягнення науки і техніки знаходять своє відображення в мові, тому дуже важливо проникнути в таємниці мови, надра її законів, в особливості творення слів, щоб не порушувати її норм на різних рівнях мовної системи.

Жодному народові, який усвідомлює себе як нація, ніколи не було байдуже, у якому стані перебуває його мова, як вона розвивається. Розширення функцій української мови висунуло на порядок денний питання мовної норми на різних її рівнях у різних сферах діяльності людини.

Проблема, порушена у публікації, – з'ясувати спільне і відмінне між мовною і термінологічною нормою, виявити основні типи порушень цих норм.

Сьогодні у всіх вищих навчальних закладах читають курс української мови за професійним спрямуванням. Термінологія – невід'ємна частина мови професії. Оскільки відхилення від норми трапляються досить часто, то наведемо основні типи порушень та вкажемо на шляхи їх усунення.

Поняття термінологічної норми започаткував ще Е. Вюстер. З одного боку, ця норма має міжнародний характер, бо охоплює вимоги, які висуваються до термінів будь-якої мови, а з іншого – ураховує національну форму вираження, тобто позначення того чи іншого поняття і базується на загальномовній нормі. Термінологічна норма охоплює всі вимоги, що висуваються до термінів. Ці вимоги створювалися впродовж століть, доповнювалися, дискутувалися, деякі положення відкидалися. До них належать: *співвіднесення терміна з поняттям*, його *однозначність* у межах певної термінологічної системи, *точність*, що пов'язано із внутрішньою формою та мотивованістю терміна, *нейтральність* (терміну не притаманні експресивність та емоційне забарвлення), *системність* (подвійна), бо він є елементом термінологічної системи і мовної, термін повинен мати чітку *дефініцію*, бути *коротким* (стислим) у

плані вираження, *стилістично нейтральним* до контексту, тобто зберігати ознаки терміна поза контекстом, у нього не повинно бути *синонімів* чи *омонімів* у межах однієї терміносистеми і нарешті – він повинен відповідати **нормам** літературної мови.

Учені вважають, що всі терміни повинні бути лінгвістично обґрунтовані з погляду їх однозначності, смислової прозорості, виваженості в ракурсі співвідносності національного і міжнародного, традиційності, яка не відкидає еволюції та розбудови термінологічних систем. Зокрема, Л. О. Симоненко стверджує, що «процес нормування будь-якої терміносистеми відбувається на двох рівнях: лексичному та словотворчому. Щоб унормувати на лексичному рівні, необхідно: а) досконало вивчити фахову лексику, що склалася в минулому; б) звести до мінімуму багатозначність, синонімію, на яку так багата аналізована терміносистема» [5, с. 134].

Із наданням українській мові статусу державної на порядку денному постало питання власної термінологічної бази. «Повноцінне функціонування національної мови як наукової і робочої в різних сферах діяльності населення країни має спиратися, зрозуміло, на належним чином опрацьований апарат власне термінології, номенклатури найменувань і системи галузевих професіоналізмів» [8, с. 3].

Кодифікацію термінів не можна проводити без участі фахівців відповідних галузей. Оскільки термін – особливий мовний знак, то він потребує особливого підходу до нього з позицій нормалізації. Кожна термінологія базується на національній мові, отже, вона не може бути позанаціональною. А раз так, значить її слова-терміни повинні відповідати всім нормам літературної мови: орфоепічним, орфографічним, акцентологічним, граматичним, лексичним і словотвірним.

Про поняття норми в системі науково-технічних термінів писав і професор І. І. Ковалик. У «Логіко-лінгвістичній проблематиці технічної термінології у слов'янських мовах» він говорив про нормативну точність, однозначність, короткість, системність термінів, а також про нормативність лексичну, граматичну і словотвірну.

Проблеми, пов'язані з уживанням термінів, є такі:

- правописна (передача іншомовних слів українською мовою);
- варіантна (наявність різнонаписань деяких термінів);

- синонімна (наявність кількох термінів на позначення того самого поняття);
- калькування російськомовних моделей;
- неуніфікованість словників, де те саме поняття пояснюється по-різному, має відмінні дефініції;
- засилля терміносистем запозиченими словами.

Щодо першої проблеми, то вона впливає з того, що в чинному правописі досить мало уваги приділено написанню термінів. І хоча це питання привертає увагу багатьох науковців, філологів та й взагалі мовців, на жаль, повністю воно ще не вирішене.

Існує думка, що єдино правильною орфографією терміна є орфографія автора, тобто той варіант, що зафіксований у першоджерелі. Однак це швидше вказівка на авторське право.

Орфографічна ж норма кожної мови є універсальною і не підлягає індивідуальним корекціям. У довідковій літературі наявні різнонаписання тих самих термінів. Питання правопису стало сьогодні наріжним каменем національної мови і термінології зокрема.

Неуніфіковано й написання слів з міжнародними компонентами. Зокрема, на рекламних щитах, у пресовій рекламі знаходимо: *Аудіо відео побутова техніка* (назва магазину); *Відео салон*, *Бус-авто* (назва установи), *Алекс-авто* і под., що свідчить про низьку мовну культуру як рекламодавців, так і замовників.

Усі помилки, пов'язані з написанням подібних слів, можна звести до таких орфографічних варіантів:

- міжнародні компоненти пишуть окремо (*аудіо техніка*);
- міжнародні компоненти пишуть через дефіс (*відео-салон*, *радіо-реклама*), хоча за чинним правописом усі вони мають бути написані разом;
- простежуємо і різнобій у написанні (*міні-диктант/міні диктант/мінідиктант*) (компоненти *міні-*, *максі-* пишуться через дефіс).

Зіставляючи словники різних років видання, знаходимо відмінності в написанні деяких слів-термінів. Серед них *нефролітіЯза* і *нефролітіАз*, *нефроскЕнування* і *нефроскАнування*. Трапляються також такі варіанти без зміни значення: **нейр-/невр-:** *невроалергія* – *нейроалергія*, *невроанатомія* – *нейроанатомія*, *неврон* – *нейрон*, *невровірус* – *нейровірус*; **кефал-/цефал-:** *макрокефал* – *макроцефал*; **ендо-/енто-:** пор.: *ендопаразити* – *ентопаразити*,

ендодерма – *ентодерма*, *авто-/ауто-:* *автограф*, *автогравюра*, *автомат*, *автореферат* і *аутоімунний*, *аутогемотерапія*, де значення виділеного компонента однакове. Вочевидь, слід уніфікувати написання таких слів.

Варіанти терміноодиниць – це паралельні форми існування мовної одиниці, що мають певні відмінності на рівні наголосу, фонем, морфем тощо. Їх подають «Словник української мови», «Словник іншомовних слів», «Російсько-український технічний словник», «Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник», «Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови». Усі слова вважаються нормативними і побутують у нашій фаховій лексиці.

Терміни з суфіксом *-аці(я)* наявні в усіх терміносистемах. Пор.: *аберація*, *акліматизація*, *активація*, *амортизація*, *апробація*, *аспірація*, *вібрація*, *демонстрація*, *деформація*, *дилатація*, *карбюрація*, *коагуляція*, *комп'ютеризація*, *конденсація*, *консервація*, *механізація*, *модернізація*, *операція*, *пастеризація*, *радіолокація*, *резервація*, *сигналізація*, *синхронізація*, *стабілізація*, *телефонізація*, *трансляція* та інші. Переважають терміни латинського походження на позначення процесу, наприклад: *вібрація* – механічні коливання пружних тіл, *аспірація* – відсмоктування пилу в шахтах, *карбюрація* – приготування горючої суміші з легкого рідкого палива й повітря для живлення двигуна внутрішнього згорання, *конденсація* – перехід речовини з газоподібного стану в рідкий чи твердий унаслідок охолодження чи стискання тощо. Терміни на позначення процесу нерідко мають в українській мові аналоги з суфіксом *-нн(я)*: *апробування*, *деформування*, *компарування*, *модернізування*, *нітрування*, *блокування*, *транслявання*, *синхронізування*, *пастеризування*, *резервування*, *консервування* і под. Терміни на *-анн(я)* звужують своє значення лише до значення процесу. Проте властиві термінам й інші значення: «результату дії» – *комп'ютеризація*, *спеціалізація*, «напрямку» – *автоколімація*.

Термінологічні *синоніми* (дублети) мають такі різновиди:

1) різні іншомовні слова: *аероцеле* – *ангіоневроз* – дистонія, *андрогінія* – гермафродитизм, *бластома* – неоплазма, *нітроцементация* – ціанування, *макросомія* – гігантизм, *екзотоксин* – холероген, *геоботаніка* – фітоценологія;

2) іншомовне і національне слово: *автоінтоксикація* – самоотруєння, *автоінфекція* – самозараження, *автофілія* –

самозакоханість, *бластома* – пухлина, *макробіот* – довгожитель, *екзоцентричний* – зовнішній, *екзотропія* – косоокість, *ортогональний* – прямокутний, *гідротерапія* – водолікування, *батометр* – глибиномір, *геліотерапія* – сонцелікування, *рефлектор* – відбивач, *рефрактор* – заломлювач, *інвертор* – перетворювач, *демпфер* – вгамовувач, *стартер* – запускатч;

3) синонімія на рівні словосполучень: *олігофренія ксеродермічна* – *синдром Руда*.

Міжрівнева синонімія, коли в синонімні відношення вступають:

1) композит і словосполучення з іншомовними словами: *артроліз* – *операція Вольфа*, *олігодендрогліобластома* – *олігодендрогліома диференційована*, *гемограма* – *лейкоцитарна формула*;

2) іншомовний композит й українське словосполучення: *ангіома* – *судинна пухлина*, *ангіопатія* – *захворювання кровоносних судин*, *батибійнти* – *глибоководні тварини*, *біоліти* – *гірські породи*, *геліофіти* – *світлолюбіві рослини*, *гематоцеле* – *кров'яний набряк*, *гепатоліт* – *камінь печінковий*, *гідроцефалія* – *головна водянка*, *водянка голови*; *гідрофобія* – *водобоязнь*, *олігофренія* – *природжене недоумство*, *остеопетроз* – *мармурова хвороба*, *остеоцит* – *клітина кісткова*;

3) іншомовний композит і гібридне словосполучення: *анероїд* – *металевий барометр*, *гідромасаж* – *водний масаж*, *гносеологія* – *теорія пізнання*, *гетерозис* – *гібридна сила*, *ангіоневроз* – *судинний невроз*, *гемограма* – *формула крові*.

Як відомо, синоніми в термінології – явище небажане. Про них багато пишуть, синонімів у науковій мові намагаються уникати, та все одно вони існують. Це свідчить, передусім, про стан становлення терміносистем, особливо сьогодні, коли українська мова набула державного статусу, але за такий короткий час ще не відбулося уніфікації термінів на внутрішньосистемному та міжсистемному спілкуванні. Однак мова сама регулює вибір одного члена із синонімічної пари. Першопричиною такого відбору може стати передусім «старіння» одного з термінів, його рідковживаність. Зокрема такі назви як *бісульфати*, *галоїди*, *геогнозія*, *глотологія* поступилися місцем композитам *гідросульфати*, *галогени*, *геологія*, *лінгвістика* (мовознавство). Як зазначено у словниках, термін

геогнозія був поширений наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [7, с. 183]; а слово *глотологія* тепер уживається рідко [7, с. 210].

Дослідник Д. С. Лотте застерігав, що існування двох чи кількох термінів для позначення одного поняття приховує ту небезпеку, що один із цих термінів може звузити або розширити свою семантичну структуру, і врешті-решт почати позначати цілком інше поняття [3, с.10]. На його думку, допустимою може бути лише синонімія, що містить два терміни, один із яких є короткою формою іншого, наприклад: *біопотенціали* – *біоелектричні потенціали*, *екопроблематика* – *екологічна проблематика*. Ці терміни побудовано так, що розширений варіант охоплює ознаки поняття в більш розкритій формі, хоч не позначає жодного іншого поняття при зіставленні з композитом ні за значеннями терміноелементів, ані за змістом терміна в цілому. Учений називає такі терміни парними і вважає їх існування можливим лише за тих умов, якщо вони співвідносяться з одним поняттям. Короткі синоніми до повних термінів можливі у вузькопрофесійному вживанні і непридатні для науково-популярного та власне наукового стилів мови.

Поява нового поняття викликає звичайно появу відразу кількох термінів, створених у різних місцях різними людьми. Із часом зміст і обсяг нового поняття уточнюється, з'являється можливість виділити найбільш характерні ознаки поняття і створити або вибрати з числа наявних термін, який відповідає поставленим вимогам. Решта синонімів до цього поняття поступово виходить з ужитку. Таким чином, наявність синонімічних термінів у науковому стилі мови є хоч і небажаним, але неминучим наслідком бурхливого розвитку науки і техніки.

Існує синонімія між словами *геліокоптер* – *автожир* – *вертоліт*. Перше слово створив для свого винаходу в XV ст. Леонардо да Вінчі шляхом поєднання грецького *έλις* – «спіраль, гвинт» та латинського *pteros* – «птаха», слово *автожир* французького походження від *autogyre* (> грец. *αυτός* «сам» і *γυρος* – «коло»). Слово *вертоліт* – транслітерація російського *вертолет*, яке фіксується вже у 1930-х роках в «Толковом словаре русского языка» Д. Н. Ушакова (див.: [9, с. 174–175]). Тобто синоніми різняться як часом своєї появи, так і різними джерелами запозичення, що пов'язано, без сумніву, з удосконаленням конструкції літального апарата. Є ще синонім *гвинтокрил*. На думку деяких авторів, він має перспективу у вживанні.

Останнім часом спостерігається тенденція впроваджувати у сферу наукового мовлення суто українські терміни. Перевидаються словники «золотого десятиліття», що містили такі терміни, досліджується науково-лексикографічна спадщина Інституту української наукової мови, пропонує свої послуга діаспора. Знаходяться ентузіасти такої справи й у нас, що спостерігаємо у термінографічних виданнях кінця ХХ – початку ХХІ ст. Однак є і невмотивовані пропозиції. Зокрема, видавництво «Тріада» перевидала 1994 року «Російсько-український медичний словник» М.Галина, у якому запропоновано такі новотвори: *саркома – м'ясак* (с. 149), *міома – м'язак* (с. 90), *пневмонія – легенниця* (с. 121), *туберкульоз – бугорчатка* (с. 170). Цікаві заміни слів з міжнародними компонентами знаходимо в «Російсько-українському медичному словнику», який уклали О. Мусій, С. Нечай, О. Соколюк та С. Гаврилюк (Умань, 1992), зокрема до термінів: *гомеопатія – подібнолікування, подібнолікувальність* (с. 124), *біопотенціал – життєзарядоспроможень, життєзарядоспроможець, життєзарядоспроможник, життєзарядосилень, життєзарядосилець, життєзарядосильник* (с. 71), *кардіолог – серцезнавець, серцівник* (с.184), *уролог – сечівничник, сечознавець* тощо (с. 394). Однак, гадаємо, що національні відповідники порушують принцип терміносистеми, розпорошують її, водночас міжнародні компоненти дозволяють уніфікувати слова-терміни, надати їм системотвірних ознак. На думку Ю. Нізельського, такі терміни як *олігомер, еластопласти, електроліти, термоклей, фотоініціатор* і под. «відбивають сучасний рівень» науки, і зокрема полімерних матеріалів [4, с. 28].

Чимало пропозицій щодо заміни іншомовних слів, побудованих із класичних коренів, подали П. Штепа та М. Вакуленко [1; 10]. Зокрема вдалими, на нашу думку, є українські еквіваленти до термінів з постпозиційними компонентами *-граф, -метр, -логія, -фон*. наприклад: *гідрограф – вологопис, вологописець, вологописка, кімограф – хвилеписець, плювіограф – дощописець* (М. Вакуленко), *альтиметр – висотомір, бариметр – тягомір, барометр – тискомір, мікрометр – дрібномір, метеорологія – погодознавство* (П. Штепа), *погодопис* (М. Вакуленко), *сейсмологія – трусознавство* (М. Вакуленко), *гідрофон – водослухавка*. Вибираючи між своїми і запозиченими формальними елементами,

іншомовні не відкидаються беззастережно, бо іноді вони мають певні переваги перед зрозумілими для всіх терміноелементами рідної мови.

Дублетність слід по-різному оцінювати в кожному конкретному випадку. Якщо вони стали основою для словотвірних гнізд і таким чином включилися в термінологічне поле, то відмовитися від них практично неможливо.

Таким чином, синоніми в термінології – явище неоднорідне. У межах наукового стилю мови – синоніми небажані, навіть шкідливі, бо руйнують термін як дефінітивну одиницю системи. У професійно-виробничій сфері, в усному мовленні фахівців, творяться й уживаються спрощені, скорочені терміни, які нерідко є випадковими, безсистемними і не вживаються поза виробничо-професійною сферою.

Калькування. Змістом цього прийому є те, що складові частини або морфеми безеквівалентного слова чи словосполучення замінюються їх буквальними відповідниками на мові перекладу. Ступінь розкриття явища, що описується за допомогою калькування, залежить від того, наскільки лексична одиниця вихідної мови сама відтворює сутність цього явища. Термінокальки за терміном перебування в новому середовищі можна згрупувати наступним чином: а) нові запозичення, які носієм мови сприймаються як дивні і не повністю підлягають дії законів мови-рецептора (наприклад, англійські терміни *чип, файл, драйвер* і под.); б) термінокальки, які сприйняли парадигму мови реципієнта (наприклад, *телефон, комунікація, авіація* тощо).

Щодо першої групи кальок, то вони прийшли до нас разом із певним поняттям, яке з'явилося за межами України і певний час будуть існувати в мові, аж поки вона не знайде чи не виробить свій національний еквівалент. А кальки другої групи вже сприймаються як питомі українські слова, оскільки вони ввійшли в наш побут і в різні сфери життя.

Калькування – це також перенесення моделей (семантичних і словотвірних) однієї мови в іншу. Унаслідок колишньої русифікації в термінологію потрапила значна кількість невдалих кальок. Однак стосуються вони переважно другої частини композита. Серед словотвірних:

1) невдалі моделі з суфіксом *-к(а)*: *електроводокачка, електрозварка, електропроводка, електроустановка, електродоїлка, мікролітражка, електроводогонка, електрокнопка, геліоустановка.*

Терміни такого зразка, що позначають процес дії, повинні перекладатися українськими віддієслівними іменниками на *-нн(я)* або іменниками з нульовим суфіксом. А якщо позначають предмети чи результат процесу, то нерідко цей суфікс зберігається;

2) застарілі форми на зразок: *електронасос, електропилосос*. Їм на зміну прийшли *електропомпа, електропорохотяг*;

3) не уживають сьогодні і слова на *-вод*: *буряковод, вагоновод, верховод, вівцевод, вуглевод, голубовод, груповод, дичковод, діловод, екскурсавод, коновод, кукурудзовод, лісовод, ляльковод, парниковод, плотовод, полевод, рибовод, рисовод, собаковод, хоровод, цитрусовод, чаєвод* тощо. Вони здебільшого штучні, скальковані з російської мови, і тому поступово занепадають, бо мають дуже гарні однослівні національні відповідники: *буряківник, вівчар, голубівник (голубар), парникар, плотогон (плотівник), чайвник, рибівник (рибар), рисівник, цитрусівник, кукурудзівник, ляльківник (лялькар)* тощо. Аналогічно: *собаківник, полівник*. А деякі поняття найкраще передати за допомогою словосполучень: *водій трамвая; фахівець* 3...;

4) не слід уживати й іменникові форми на позначення професій з суфіксом *-щик/-чик*: *апаратчик, крановщик, каменщик, доменщик, паяльщик*, їх сьогодні витісняють моделі на *-ник*: *апаратник, кранівник, доменник, лудник* (від паяти – лудити); *-ар*: *каменяр, газетяр*, оскільки наведені кальки не відповідають словотвірним нормам сучасної української мови;

5) відходять у минуле дієприкметникові форми на *-уч(ий), -ач(ий)*: *записуючий, закріплюючий, випромінюючий* і под. У науковій літературі знаходимо пропозиції замінювати такі форми прикметниками на *-альн(ий)*, які також позначають «активну здатність, призначення до вжитку чи певної дії». Тому слід прийняти як кращий варіант – *записувальний, закріплювальний, випромінювальний* тощо. Термін *енергозберігаючий* також не український. Його найліпше замінити на *енергоощадний*.

Причин до вживання російських кальок дуже багато. Одна із них – звичка до тих чи інших термінів.

Неуніфікованість простежуємо і в словниках. Неоднаково, наприклад, подаються в словникових статтях міжнародні компоненти. Зокрема, у «Словнику іншомовних слів» в одній словниковій статті маємо: *гастер, гастр, гастро* [6, с. 141]; *гем*,

гемато, *гемо* [6, с. 147]. Однак *ендо-* й *енто-* – це різні реєстрові слова [7, с. 307, 309].

Нечітко з'ясовується етимологія слова в деяких словникових статтях. Зокрема, слово *гальванічний* пояснюється від *гальвано*, а *гальвано* – частина складних слів, що відповідає поняттю *гальванічний* [7, с. 165], тобто виходить замкнене коло.

У зв'язку зі словотворчими процесами в межах самої української мови, з'являються варіанти на зразок: *гідромеліорація* = *гідротехнічна меліорація* (у словниках іншомовних слів цей термін трактується як процес «поліпшення водного балансу земель шляхом осушення чи обводнення їх» [6, с. 163]. Таке саме визначення дають першому терміну й найновіші тлумачні словники [2]. Однак у науковій літературі цими термінами позначають вже *наукову галузь, яка виникла як інтеграційна дисципліна, яка вивчає способи покращання водно-повітряного режиму ґрунтів за допомогою гідротехнічних засобів*. Крім того, назва цієї галузі в літературі має кілька синонімів: *меліорація, господарство водне, сільськогосподарські меліорації, іригація і дренаж, сільськогосподарська гідротехнічна меліорація, водовпорядкування* тощо, що свідчить про етап становлення нової наукової галузі, яка виникла на межі кількох дисциплін. Зміни в семантиці неминуче тягнуть за собою зміни в оформленні терміна і в характері його системних зв'язків.

Отже, крім невдалих калюк, маємо порушення мовної норми на лексичному, словотвірному, морфологічному рівнях, що тягне за собою порушення точності терміна. Що ж заважає кодифікації термінологічної норми?

По-перше, спостерігаємо сплутування понять лінгвістичної та термінологічної норми, що часто веде до анархії в термінотворенні, коли спеціалісти обирають чи видумують такий варіант назви спеціального поняття, який суперечить нормі літературної мови і задовольняє швидше їх, а не лінгвістів. По-друге, нормою в літературній мові є той варіант, який задовольняє колектив, бо підтверджений колективним досвідом. У термінології можемо спостерігати протилежну тенденцію, коли один з найкращих індивідуальних варіантів кодифікується. По-третє, динаміка розвитку терміносистем значно активніша, ніж у літературній мові. Кількість новотворів у термінології перевищує кількість нових слів у літературній мові. По-четверте, на жаль, до сьогодні ще відсутній

єдиний підхід до розроблення термінологічної норми серед лінгвістів та фахівців.

Тому сьогодні надзвичайно важливо прискіпливо ставитися до мовної форми термінів, зважати на те, чи не порушено норми як мовної, так і термінологічної, бо будь-який мовний покруч призведе до неправильного порозуміння між фахівцями.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вакуленко М.** Російсько-український словник фізичної термінології / За ред. О. В. Вакуленка. – К., 1996. – 235 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1426 с.
3. **Лотте Д. С.** Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов / Лотте Д. С. – М.: Изд-во АН СССР, 1941. – 78 с.
4. **Нізельський Ю.** Стандартизація термінів у поліграфії й видавничій справі / Ю. Нізельський // Проблеми української термінології: Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка»: [праці 8-ої Міжнар. наук. конф.]. – Л., 2004. – С. 28–29.
5. **Симоненко Л. О.** До питання нормування та розбудови української правничої термінології / Л. О. Симоненко // Стан кодифікаційного процесу в Україні: Системність, пріоритети, уніфікація: [тези III Всеукраїнської конференції]. – К., 1995. – С.134.
6. **Словник** іншомовних слів [за ред. О. С. Мельничука]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1977. – 775 с.
7. **Словник** іншомовних слів [за ред. О. С. Мельничука]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1985. – 966 с.
8. **Тараненко О. О.** Лінгвістичні проблеми української термінології на сучасному етапі / О. О. Тараненко // Українська термінологія і сучасність. – К., 1997. – С. 3–7.
9. **Халіновська Л.** З історії виникнення назв літальних апаратів / Л.Халіновська // Українська термінологія і сучасність. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 174–175.
10. **Штепа П.** Словник чужослів / Штепа П. – Торонто: Вид. Й.Гладун і сини, 1977. – 452 с.

Надійшла до редколегії 16.02.2010

СПІВІДНОШЕННЯ ЕКСПРЕСИВНИХ МОВНИХ ЗАСОБІВ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

У роботі подається функціонально-стильова характеристика експресивної лексики публіцистичного стилю в зіставленні з художнім стилем.

Ключові слова: експресивні засоби, публіцистичний стиль, фразеологічні одиниці.

В работе исследуется функционально-стилистическая характеристика экспрессивной лексики публицистического стиля в сопоставлении с художественным стилем.

Ключевые слова: экспрессивные средства языка, публицистический стиль, фразеологические единицы.

This work examines the functional and stylistic characteristics of expressive lexis of publicistic style as compared with the style of the arts.

Key words: expressive means, journalistic style, phraseological units.

Одним з найважливіших завдань публіцистичного тексту є сприяння формуванню громадської думки, тому соціальна оцінність публіцистичного стилю безпосередньо пов'язана з ним. Аналізуючи складові змісту текстів публіцистики з точки зору прагматичної теорії, слід розглядати співвідношення та функціонування мовних засобів, які використовуються для передачі ставлення адресата до того, про що він повідомляє адресантові в конкретній комунікативній ситуації. Адже для того, щоб сформувати певну систему думок слухача, читача, глядача, публіцистичний твір має бути бездоганним щодо логіки і мовного оформлення. Йому протипоказані штампи,

сухість викладу. Логіка викладу й емоційно-експресивне забарвлення мають бути взаємно врівноважені і гармонійно поєднані, публіцистика повинна одночасно впливати, інформувати і бути емоційною. Це пов'язується з такою специфічною ознакою публіцистичного стилю, як відкрита оцінність мови.

Як зазначає А. П. Коваль, «газета гостро потребує експресивних засобів, але ця експресія має соціальний характер, вона цілеспрямована, оцінна: метафори, епітети, порівняння виконують ту особливу роль, що дозволяє говорити про газетно-публіцистичний тип їх» [1, с. 184].

Потрібно пам'ятати, що для публіцистичного стилю характерна одночасність у поєднанні експресії і стандарту, цим зумовлюється прояв двох функцій мови – експресивної і власне інформативної. Тому пріоритетним завданням автора публіцистичного тексту є поєднання цих засобів при викладі повідомлення. Це зумовлюється дотриманням таких важливих вимог до мови засобів масової інформації, як логічність, інформативність і стандартність. Вони досягаються на мовному рівні завдяки різноманіттю лінгвальних засобів.

Відомо, що певний факт може цікавити автора не як окремий елемент, а в поєднанні з соціальними оцінками, але в багатьох текстах факти подаються відокремлено від авторських оцінок, без засобів емоційного забарвлення. Потребує урізноманітнення мовлення з метою уникнення передбачуваності, штампів. Головним завданням мовця стає досягнення емоційного впливу на адресанта, не виходячи за межі стандартизації. Подаючи актуальні проблеми суспільства, публіцистика оперує різноманіттям лінгвальних засобів, одним з яких є одиниці інфраструктури речення, а саме: частина вставних і вставлених конструкцій, деякі слова автора при прямій мові, підрядні з'ясувальні частини складнопідрядних речень, неозначено-особові та інфінітивні речення тощо.

Ці стандартизовані одиниці інфраструктури речення певною мірою несуть характеристику посередника інформації, представляють емоційну, інтелектуальну, етичну, мовну та інші типи оцінок. Потрібно зазначити, що переважають вставки, які несуть позитивну чи негативну оцінку автора в суто мовному плані, оскільки після них адресант передає дослівне повідомлення конкретної особи чи групи осіб.

Вставні конструкції, що вжито для вказівки на джерело інформації, частково можуть давати оцінку наведених подій, явищ чи предметів або оцінку джерела інформації. Наприклад, у публіцистичному мовленні можна натрапити на *«Пілоти – невдахи, як з'ясувалося потім»*. Іноді попередньо формується певне ставлення до змісту інформації завдяки використанню епітетів, що в контексті набувають експресивної функції, наприклад: *Сенсаційне відкриття зробили американські лікарі*.

Як бачимо, автор виражає особисту точку зору, що сформувався в нього відповідно до критеріїв соціуму. Це здійснюється за допомогою влучного нерозгорненого засобу покращання експресивності мовлення і впливає на формування переконань сприймача інформації.

Поліфункціональність слів носія інформації зумовлюється звуковим комплексом, носієм сенсу, стилістичних характеристик і показником соціальної належності, феноменом, що стимулює різні емоційні стани й реакції. Отже, об'єкт дослідження впливає з мовного оформлення вислову. Беручи на себе відповідальність у посередництві між джерелом інформації і сприймачем цієї інформації, автор вдається до наступних прийомів представлення джерела:

1. Цитування, яке може виконувати не тільки функцію адресації мовлення, а й давати оцінку повідомленню та його носію. Виходячи з принципу інформативності, іноді доводиться посилатися в одному повідомленні на кілька джерел, при цитуванні яких застосовується контраст, зіставлення, паралелізм. Подібні прийоми допомагають досягти емоційного впливу.

У публіцистиці автор підходить до використання цитат за допомогою таких прийомів: *у поляків були питання; перший віце-прем'єр спробував заспокоїти партнерів; аргументи такі; ..., вважають чиновники; ..., запевняють органи; ..., – попросив керманіч аграрників*.

За допомогою цих та подібних вставних конструкцій автор, по-перше, знайомить адресата інформації із джерелом; по-друге, за допомогою таких предикатів, як *спробував, вдалося, вважають, запевняють, попросив, висловив, розповідає, проілюстрував, повідомив* в опосередкований спосіб виражає ставлення до інформації, її достовірності, доцільності (зважаючи на ступінь авторитетності джерела), акцентує увагу на важливості повідомлення,

дає знати, чи так само емоційно до інформації ставиться адресант, чи відбувається через його посередництво чітка констатація фактів.

Авторські слова при цитуванні також можуть виражати оцінку, давати характеристику особам, про яких йшлося в повідомленні, відбивати ставлення до них з боку автора. Для авторських слів характерна безпосередня вказівка на факт повідомлення та джерела інформації.

2. Підрядні частини складнопідрядних з'ясувальних речень, які виконують функції повідомлення, властиві цитуванню. Вони є засобом створення експресивності в межах стандартизації, оскільки наближають адресата до сприйняття інформації власне з уст посередника – автора. Відбувається не просто ознайомлення з конкретним висловлюванням, зробленим джерелом інформації, а певна презентація повідомлення. Наприклад: *Петренко запитував про те, що ...; З конфіденційних джерел стало відомо, що ...; Експерти зробили висновок, що ...; Вони побоюються, що ...*. Таким чином, використання предикатів типу *підраховали, запланували, вважають* у поєднанні зі сполучниками підрядності сприяє досягненню більшої ефективності і дієвості публіцистичного мовлення.

3. Вставні та вставлені конструкції здатні поєднувати в собі інформативну та експресивну функції. Одиниці інфраструктури речення (вставні та вставлені елементи) виражають не тільки оцінку подій, явищ, фактів, осіб, про які йдеться в базовій частині речення, але й виступають засобом вираження мовної оцінки, наприклад: *за попередніми даними слідства, за словами банкірів, за оцінкою учасників конференції, за словами Прем'єр-міністра, як встановило слідство, за словами вчених*.

Подібні елементи інфраструктури речення можуть містити у собі інформацію про недостовірність джерела повідомлення (*за попередніми даними*), про документальність твердження (*як зазначено у статті*), посилення на авторитет того, хто надає інформацію (*за словами Президента України*), виражати негативну емоційну оцінку (*на жаль, на превеликий жаль*). У цьому випадку стандартів властива варіантність, яка захищає його від нудної одноманітності при багаторазовому відтворенні.

4. Неозначено-особові речення, виконуючи функцію введення посилань на джерело, утримуються від точного називання адресанта,

хоча містять у собі стислий натяк на результати інформації, наприклад: *У міністерстві заперечують факти про ...; У профспілковій організації не бачать підстав заперечувати ...; У слідстві не повідомляють про ...*. Подібні засоби дозволяють утримуватися відповідного наведення повідомлення.

Як відзначалося, сучасний публіцистичний текст – це динамічний об'єкт дослідження, який відображає рух мовної системи, а також формує нові тенденції в розвитку мовної ситуації. Публіцистика гостро реагує на зміни в соціальному, політичному, економічному житті суспільства, на прогрес у науково-технічній галузі, в інформаційно-комунікативній сфері.

Спостерігаючи за процесами, які відбуваються у фразеологічному складі сучасної української публіцистики, не можна не помітити в ньому значної питомої ваги просторічних елементів. Власне, просторічність – яскрава риса, що характеризує сучасний публіцистичний текст.

Деякі культурологи, філософи, мовознавці вважають, що подібні явища є цілком природним процесом циклічного розвитку мови від її аристократизації до демократизації, інші стверджують, що це данина моді на постмодернізм, своєрідна «мовна гра».

Просторічна периферія функціонує у фразеології публіцистики у вигляді семантичних, структурних відхилень від норм літературної мови, які надають текстові умисної зниженості, фамільярності, іноді – брутальності. На думку О. О. Тараненка, «помітна тенденція до пародійного обігрування освячених традицією жанрових канонів та іронічного висміювання поважних мотивів» [6, с. 33].

Це своєрідна стилізація під мову середовища, яке не володіє літературною мовою, або «мовна гра» адресата та адресанта мовленнєвої комунікації. Проблему інтертекстуальності – «іронічний», пародійний, театралізований смисл», момент гри в тексті розглядав свого часу відомий російський лінгвіст Ю.М.Лотман. Використання лапок має в публіцистичному стилі особливе прагматичне навантаження. Відбувається не тільки зміна меж стилів – відбувається змішування стилів. Лапки відображають зміну в смислах і взагалі в культурних парадигмах сучасної комунікації [3, с.155–156].

У просторічних фразеологічних одиницях засвідчено:

1. Власне просторічні фразеологізми активно входять в узус засобів масової інформації: *Спочатку купу паперів придумали, за які*

треба віддати шалені гроші (УМ, 31.01.04); *Мені не подобається, коли партія влади, використовуючи абсолютні неконкурентні ресурси, забиває міся в парламенті* (УМ, 29.01.04.).

2. Суржикові елементи: *Бо ж той Петкун виглядає зайвим елементом і «найслабшим звеном»* (ПіК, № 7, 2004); *Щоб усілякі нетверезі доброзичливці не закидали, що у вас, мовляв, ще досі «ні в одному глазу»* (ПіК, № 16–17, 2004).

3. Проникнення великої кількості елементів професійних та молодіжних жаргонів у фразеологічну систему: *Автори «музичнів перформансів» вешталися тусовкою, бо «Мендельсон йшов у запису, тобто, як би сказали у поп-середовищі, «під фанеру»* (ПіК, № 4, 2004); кримінального аргю: *Як правило, чоловіки, які опинилися у неоднозначній ситуації, в міліцію не з'явилися. Це й дозволяє шахраям вдало «рубати капусту» на «амурному» фронті* (ПіК, № 24, 2004).

Яскравий експресивний і прагматичний потенціал жаргонізмів динамізує сучасну комунікацію і всю мовну систему в цілому. Причому ця динамізація пов'язана з факторами, які як поновлюють, так і руйнують її.

4. Обсценні фразеологічні одиниці (евфемінізовані обсценізми), загальну тенденцію до «варваризації» (зниження) мови помітив Б.А. Ларін ще у 1931 році [2, с. 149], а В. Г. Костомаров назвав явище «мовним розкріпаченням» [1, с. 184]: *Реформа по маленькому – заголовок у ПіК № 25, 2004 – про конституційну реформу суду. Підзаголовок статті – Мала судова потреба.*

Посилений інтерес до виразових та оцінних можливостей мови приводить до того, що просторіччя вводиться в текст для досягнення особливих стилістичних, смислових та ілюктивних цілей висловлювання.

Поява великої кількості нових понять у зв'язку з розвитком технічних засобів, у змінених соціально-політичних умовах зумовлює потребу номінації та образної оцінки явищ дійсності, характерних для нової епохи та появу власне нових фразеологічних одиниць: *Звісно, після «чорного вівторка» 11.09.2001 по всій території США були вжиті безпрецедентні заходи безпеки* (ПіК, № 22, 2004), *Зрештою, як не згадати чуму ХХ століття – СНІД?* (ПіК, №2, 2004), *31 грудня починає працювати гаряча телефонна лінія* (УМ, 02.01.03) тощо.

Спостерігаємо активне створення афоризмів, пов'язаних із конкретною особою чи подією, використання так званих «фраз дня»,

що проходять перевірку на життєздатність у текстах засобів масової інформації.

Близькими до просторічно-розмовних фразеологічних одиниць є субстандартні мовні утворення. Це прагматично задані відхилення від норми літературної мови, зумовлені ситуацією. Різновидами подібних субстандартних мовних одиниць є okazіоналізми, авторські утворення, які мають потужний експресивний заряд і являють собою, як правило, фразеологічні одиниці «одноразового використання».

Відомо, що фразеологізми як експресивні одиниці, підпорядковуючись у контексті авторським модифікаціям, набувають комбінованої, додаткової експресивності. У сучасній лінгвістиці трансформацію розглядають як фундаментальну властивість мови, яскравий вияв еволюції мови. До трансформаційних процесів у фразеологізмах залучені як інтралінгвістичні (еволюційні) фактори, так і екстралінгвістичні – посилення ролі автора-творця у тексті або індивідуалізація тексту.

Трансформації фразеологічних одиниць, що були зафіксовані в публіцистичних текстах, відбуваються в кількох напрямках:

1. Семантичні трансформації або заміна значення традиційного фразеологізму (структура фразеологічної одиниці залишається незмінною): *При затвердженні Януковича головою уряду обійшлося без опозиціонерів – правда, Ющенку довелося забрати у своїх депутатів картки для голосування, щоб ніхто не скакнув у гречку* (ПіК, № 16–17, 2004) – *скакати у гречку* – зраджувати дружині або чоловікові, чи мати нешлюбні зв'язки, тут – зраджувати інтересам Блоку «Наша Україна».

2. Структурні модифікації:

– лексична субституція – заміна компонента фразеологічної одиниці (значення при цьому залишається незмінним, але набуває додаткової експресивності): *Єдине нововведення Піскуна – це публічне озвучення заяв, тоді як у цій справі ще «кінь не валявся»* (ПіК, № 12, 2004) – *і кіт не валявся* – нічого не робиться;

– семантичне нарощування або розширення значення за рахунок залучення ад'єктивів. У трансформованій моделі змінюється лексико-граматичний склад, і значення всього фразеологізму стає іншим: *Для відродження галузі потрібно небагато: ентузіазм населення і первинні внески. А далі все піде як по вершковому маслу* (ПіК, № 1, 2004);

– семантизація фразеологічних одиниць або прийом реалізації одного з компонентів у вільному значенні: *Потрібно не лише «фільтрувати базар», але й «фільтрувати розмови», коментарі, уміти протиставляти потоку негативної інформації свій контрпотік* (ПіК, № 26–27, 2004);

– усічення фразеологічної одиниці: *Десятка з два найкращих моделей міста почали спати і бачити себе у мерському кріслі (спати і бачити уві сні – «дуже бажати», хотіти чого-небудь, мріяти про здійснення чогось* (ПіК, № 19, 2004) тощо.

Поява великої кількості нових понять у зв'язку з розвитком технічних засобів, у змінених соціально-політичних умовах зумовлює потребу номінації та образної оцінки явищ дійсності, характерних для нової епохи та появу власне нових фразеологічних одиниць (*чорний вівторок, чума ХХ століття, гаряча телефонна лінія*).

На думку В. М. Мокієнка, «активна мобільність форми і взаємозаміна компонентів – постійне джерело поновлення експресивності фразеологізму, основна причина актуалізації стійких сполучень у мовленні» [4, с. 26]. Такі перетворення становлять специфіку публіцистичного тексту, який прагне до оновлення готових схем, їх трансформації.

Отже, елементи інфраструктури речення в публіцистичному тексті виступають засобом інформативності, а також виразником оцінки, які можуть виражатися змістом інформаційного рівня речення, його мовним оформленням, адресатом мовлення, автором прямої мови. Крім того, аналіз публіцистичних текстів засвідчує наявність у них таких засобів експресивного мовлення, як фразеологізми-новотвори: власне просторічні фразеологічні одиниці, жаргонні, суржикові, фразеологічні одиниці на позначення нових реалій дійсності тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Костомаров В. Г.** Языковой вкус эпохи / Костомаров В. Г. – Санкт-Петербург, 1999. – 320 с.
2. **Ларин Б. А.** История русского языка и общее языкознание: [избр. работы] / Ларин Б. А. – М.: Просвещение, 1997. – 224 с.
3. **Лотман Ю. М.** Структура художественного текста / Лотман Ю. М. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.

4. **Мокиєнко В. М.** Славянська фразеологія: [учеб. посібник для філол. спеціальностей ун-тів] / Мокиєнко В. М. – М., 1989. – 237 с.
5. **Особливості мови і стилю засобів масової інформації:** [навч. посіб.] / За ред. А. П. Коваль. – К.: Вища шк., 1983. – 151 с.
6. **Тараненко О. О.** Колоквілізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2002. – № 4–5.

ДЖЕРЕЛА

УМ – газета «Україна молода»
ПіК – газета «Політика і культура»

Надійшла до редколегії 26.02.2010

УДК 81'1: 7.049.2

О. Я. Кузьмич

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ КОМІЗМУ

У статті досліджуються лексичні засоби творення комізму, наводяться приклади функціонування найпоширеніших груп лексики, що творять комічне.

Ключові слова: комізм, лексика, лексико-семантична група.

Статья посвящена лексическим средствам образования комизма. Подаются примеры функционирования самых распространенных групп лексики.

Ключевые слова: комизм, лексика, лексико-семантическая группа.

The article deal with the lexical means of humor. The examples of functioning of the most extended group of vocabulary are given.

Key words: humor, words, lexical-semantic group.

Українська сміхова культура несе в своїй основі ознаки архаїки, субстратності попередніх поколінь уривками, деякі відгуки того мовного середовища, в умовах якого формувався зміст міфології – «світогляду розради» [1, с. 17].

Сміхові властива висока суспільна функція: об'єднувати людей, бути громадянським фільтром, який оберігає здорову народну мораль і зміцнює внутрішню самодисципліну в трудовому середовищі, виявляючи засобами гумору індивідуальні вади, недоліки, провини, – усе, що суперечить людській гідності [2, с. 5].

Мовознавець О. О. Потебня так пояснював природу смішного: «Подібно усім тропам і всякому розумінню, смішне є процес, тобто становить зміну мисленнєвих актів: подібно іронії, смішне є дія невиправданого чекання, певного зіткнення позитивного й негативного і навпаки... Швидкість зміни очікуваного більш або менш протилежним є неодмінною умовою сміху. Тому від повторення смішне перестає бути смішним. Від цієї короткочасності смішного залежить те, що при науковому його аналізі особливо очевидно, що ми аналізуємо лише мертвий препарат» [4, с. 39].

Беручи до уваги ці думки, розуміємо, чому в лінгвостилістиці так мало досліджень сміхової культури української мови, не кажучи вже про дослідження цього феномена на різних мовних рівнях (лексичному, морфологічному і под.): смішне і сміх одномоментні, неповторні, живі, від повторення «в'януть», органічні в конкретній мовотворчій манері мовця. Однак це не означає, що не можна досліджувати писемні фіксації традиційних чи індивідуально-авторських мовних елементів сміхової культури [7, с. 389]. До словесних засобів гумору належать ті прийоми, що роблять слово контрастним, таким, що спричиняє сміх [5, с. 62].

Способи творення комічного та його об'єкти в кожній мові свої. Вони складають один із суттєвих аспектів характеристики стилістичної системи національної мови. Особливо важливою у створенні гумористичного ефекту є лінгвокраїнознавча інформація [3, с. 388]. До сьогодні мовні засоби творення комізму досліджені порівняно мало. Найґрунтовнішою в цьому плані є монографія Б.Г.Пришви «Засоби гумору в творах Остапа Вишні». Тому обрана тема дослідження є актуальною.

Мета роботи полягає у здійсненні загального огляду лексичних засобів творення комізму.

Завдання роботи: 1) проаналізувати лексичні засоби творення комізму; 2) виявити їх групи.

У творенні комічного ефекту беруть участь різні групи лексики. Сюди відноситься, зокрема, лексика української мови з погляду її походження, де значне місце відводиться старослов'янським.

Старослов'янськи – це слова, успадковані східнослов'янськими мовами від старослов'янської, що сформувалася в IX ст. на ґрунті діалекту староболгарської мови.

Старослов'янськи в поєднанні із звичайними побутовими словами, особливо з тими, що мають знижене, згрубіле значення, використовуються для надання висловлюваному емоційно зниженого, іронічного або сатиричного забарвлення [6, с. 125], наприклад: *Сьогодні в Софії Карлівни гостюють мадам Шило... та преподобна Лукерія* (О. Гончар). Слово з префіксом *пре-* (словотворча ознака старослов'янськи) у поєднанні з назвами страв створює елемент комізму в численних народних пародіях, зокрема в пародії на колядку:

*Бог предвічний,
Хліб пшеничний,
Ковбаса свиняча,
Печінка теляча,
Подайте сюда!* («Бог предвічний»)

Оригінально використано старослов'янськи як засіб комічного в такій народній усмішці:

Один піп заліз у церкву, накрив багато церковного золота і, щоб ніхто його не забрав, поклав у плащаницю, а зверху написав: «Здесь храняться телеса Божіє».

А псаломщик уночі забрав усе собі і написав: «Здесь нет телес, Христос воскрес!»

Стилістична роль слів іншомовного походження виявляється тоді, коли вони стають компонентами тропів і стилістичних фігур, зокрема в текстах контрастного спрямування. Іншомовні слова є також випробуванням засобом іронії і сатири.

Комічну ситуацію, побудовану на використанні росіянізмів, маємо в народній усмішці «Як мужик з паном розмовляв»:

– *А що то за деревня? (А так недалеко був лісок.)*

– *Дерев'я? Та оце сосна, а там ялини, а там яке хочете єсть дерев'я.*

– *Я тебе питаю, що то за деревня, що то за село, пони́маєш?*

– *Понімаю. Що то зацвіло?*

Засобом комічного виступають і варваризми, що інколи вводяться в український текст для надання йому колориту зображуваного середовища або посилення експресії. Варваризми можуть виступати оригінальним засобом створення комічного. Так, у «Думі про чабана» її герой думає, що вмiє говорити по-волоськи:

«Однаково я умiю по-волоськи говорити: «Штереманеште, штероману, перегні, вегера». І перекладає це сам собі так: «Прошу, забув хліба взяти, нічого уже буде мені уживати».

Серед слів, співвіднесених з функціональними стилями, досить велику групу складають так звані розмовні слова, поширені звичайно в розмовно-побутовому стилі усного літературного мовлення. У лексичному складі української мови здебільшого існують до них стилістично нейтральні семантичні паралелізми, як-от: *лупатий – вирячкуватий*.

Розмовно-просторічна лексика характеризується надзвичайною багатоманітністю форм і типів свого виявлення і пов'язаною з цим широтою стилістичного вживання в різних функціональних типах літературної мови, особливо в мові художньої літератури [7, с. 85].

Стилістична амплітуда цієї лексичної категорії досить широка. Вона коливається від іронічно-жартівливого забарвлення до створення соціально-негативної характеристики персонажа художнього твору.

Отже, з погляду стилістичного забарвлення не вся розмовна лексика однорідна. Вона включає слова, які, виступаючи ознакою розмовного стилю, не несуть додаткового семантичного чи стилістичного навантаження і сприймаються як цілком нормативні і звичайні в словниковій системі мови, наприклад: *випивка, знадити*.

Поряд із тим у її складі є чимало слів з додатковим стилістичним навантаженням, що надає їх значенню іронічного, жартівливого відтінків, служить засобом для створення комічного ефекту, наприклад: *варнякати, верзти, панькатися, комизитися, бухикати, брьохати, забрьохатися, наприндитися, пертися, нашкварювати, нюнькатися, нюнити* тощо, тобто вживання лексем, які мають узуальну іронічну конотацію.

Просторічна лексика в основній своїй масі перебуває на межі літературного вжитку, а то й виходить за цю межу. До цієї категорії належать слова, перекручені з погляду лексичних норм: *секлетар*,

компрометація, кіоска, трамвай, охтобус; слова з різко зниженим експресивним забарвленням: свиняка, коровище, видра (у застосуванні до людей); примандюритися, випендрюватися, собачитися; невмотивовані росіянізми: *понімаєте, пожалуста, до свідання* тощо. Це перекручення і є засобом комізму.

Якщо просторічна лексика поєднується з розмовною, тоді її комічний ефект особливо помітний:

Ідуть лісом пан з лакеєм. От лакей, ідучи попереду, потяг за собою гілляку, що схилилась над стежкою, та тоді й пустив. А вона виправилась та лусь пана по пиці!

– *А щоб тобі добра не було – як міцно б'ється!* – кричить той.

– *Е, подякуйте, пане, що я ще не придержав капосну гілляку, а то біда б була,* – відказує лакей.

Комунікативна функція людського мовлення в багатьох випадках вимагає не тільки нейтрального називання певної реалії, але і її оцінки, яка виникає у зв'язку з виявленням почуттів, настроїв людини або її душевних переживань.

Експресивно забарвлена лексика – це лексика характеризує і оцінна (*крикун, буквоїд, ескулап*). В емоційно забарвленій лексиці, крім елементів характеристики й оцінки, є елемент відображення почуттів мовця – його симпатії, прихильності, зворушеності, захоплення або, навпаки, незадоволення, обурення, відрази (*голопуцьок, нетіпаха, лизоблюд*). При цьому, звичайно, емоційність можна розглядати як частковий вияв експресивності, оскільки емоційна лексика завжди є експресивною, тоді як експресивні лексичні засоби не обов'язково повинні бути емоційними.

Експресивно забарвлена лексика особливо чітко виступає засобом комічного в анекдотах:

Вилізла баба на вербу і рве хміль. Рве та й примовляє:

– *Хмелику мій, голубчику мій! З тебе коханнячко, з тебе весіллячко, з тебе хрестинчики...*

Верба крихка, гілка трісь! А баба – бубух на землю! Встає, стогне та лається:

– *Трясця твоїй матері, хмелю! Холера ти така! З тебе всяке зло: і вбивство, і бандитство, з тебе, холеро, і розводи... З тебе хуліганство і гуляцтво, щоб ти був пропав.*

Лексичним засобом творення комічного виступає й багатозначність слова, наприклад:

Дідусь просить касирку:

– *Будь ласка, дайте мені плацкартний квиток, тільки на нижню полицю, бо моя стара на верхню не влізе.*

– *Нема нижніх місць, дідуню. Ви вже поміняйтеся з ким-небудь.*

– *Е, та хто ж захоче на бабу мінятися? – зітхнув старий.*

– *Дядьку Антоне, чи правду кажуть, що воля вийшла?*

– *Та вийшла ж, вийшла. То-то й горе, що вийшла, ні крапельки не залишилось.*

Суддя. Що ви можете ще додати для свого виправдання?

Селянин. Нічого, пане суддя, бо останнього карбованця віддав писарю.

Омоніми, омоформи і омофони (інколи також омографи і пароніми) – один з найбільш часто вживаних засобів словесної гри, створення каламбурів і різних стилістичних ефектів.

Омонімія – закономірне мовне явище, і не випадково в процесі розвитку лексичної системи української мови з'являються й вільно застосовуються омоніми різного типу. Омонімічні слова використовуються як один із важливих засобів створення гри слів, дотепів, каламбурів. «Протиріччям» форми і змісту омонімія в усіх її видах постійно приваблює до себе. Омоніми допомагають привернути увагу до висловленого змісту, увиразнюють думку, а часом надають мовленню іронічного, гумористичного чи сатиричного зображення.

В одному селі жила вдова. Біля її хати стояла груша, на ній уродилось багато груш, які по-селянському називаються дулі. Одного вечора їх покрали знайомі вдові парубки. Вона написала до суду. Суддя почитав її жалобу і каже:

– *Вашу жалобу закриваєм, бо за дулі суда нема.*

Двоє сусідів посварилися над межею. І один з них пригрозив іншому, що віддасть його до права (суду).

– *А я плюю на право! – каже другий.*

Перший подав до суду. Питають там другого:

– *Ти казав, що плюєш на право?*

– *Казав, і що? Я плюю направо, а ви плюйте собі наліво.*

Важливим лексичним засобом творення комічного ефекту є парономазія. Парономазія як стилістичний комічний прийом відома і

художній літературі, і народній творчості: *Ти йому про гарбузи, а він тобі про образи. Йому кажи: «Тату», а він тобі: «Кату». Їхав у Казань, а заїхав у Рязань.*

До лексичних засобів творення комізму належать і антоніми:

Прийшов піп до шевця та й каже:

– Я знаю одного дурня, який спочатку поріже цілу шкіру, а потім зшиває.

А швець подумав-подумав та й каже:

– А я знаю одного дурного, як хтось умре, так усі люди плачуть, а він співає.

Лексичні засоби комічного мають значний семантичний арсенал. Комічним ефектом наділені різні групи лексики. Сюди належать, зокрема, старослов'янізми, іншомовні слова, експресивна лексика, запозичення, варваризми, багатозначність, омоніми, антоніми, пароніми та інші лексичні явища.

Комізові, вираженому різними лексичними засобами, притаманна одна найважливіша функція – бути фільтром, який виявляє індивідуальні вади, недоліки, що суперечать людській гідності.

Подальше дослідження цієї проблеми може мати такі напрями:

- 1) використання лексичних засобів комізму в тестах різних стилів;
- 2) розгляд тенденцій та особливостей функціонування лексичних засобів комізму в засобах масової інформації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Гуцуляк О.** Русалія в аспекті вивчення сміхової культури українців / О. Гуцуляк // Сатира і гумор в українській літературній традиції: матеріали Всеукр. наук. конф. (Чернівці, 11–12 травня 1994 р.). – Чернівці: ЧДУ, 1994. – С. 17–19.
2. **Дей О.** Народні анекдоти // Народні усмішки / [упоряд. П.Ф.Кальченка]. – К.: Дніпро, 1986. – С. 5–21. – (Б-ка укр. усної народної творчості).
3. **Мацько Л. І.** Стилїстика української мови: [підручник] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 464 с.
4. **Потебня О. О.** Естетика і поетика слова / Потебня О. О. – К.: Наук. думка, 1985. – 544 с.

5. **Пришва Б. Г.** Засоби гумору в творах Остапа Вишні / Пришва Б. В. – К.: Вища шк., 1977. – 120 с.
6. **Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія** / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 588 с.
7. **Сучасна українська літературна мова. Стилїстика** / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 588 с.

Надійшла до редколегії 18.02.2010

УДК 811.373.612.2

Л. М. Кулакевич

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТІВ ДОКУМЕНТІВ (щодо методики викладання теми у ВНЗ)

Стаття містить рекомендації щодо методики викладання теми «Лексичні особливості наукових та ділових текстів» у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: синонімія, омонімія, полісемія, паронімія, комп'ютерний переклад.

Статья содержит рекомендации относительно методики преподавания темы «Лексические особенности научных и деловых текстов» в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: синонимия, омонимия, полисемия, паронимия, компьютерный перевод.

The article contains the recommendations concerning teaching methods on the topic Lexical peculiarities of scientific and official texts in institutions of higher education.

Key words: synonymy, homonymy, polysemy, paronymy, computer translation.

Невід'ємною частиною професійної діяльності є укладання різноманітних документів. При цьому найбільш поширеними в текстах є лексичні помилки, пов'язані з такими мовними явищами як синонімія, омонімія, багатозначність та паронімія. На превеликий жаль, автори більшості підручників та посібників з української мови (за професійним спрямуванням) обмежуються лише визначенням змісту цих понять [2–7], не намагаючись при цьому детальніше пояснити, навіщо, наприклад, інженерам-механікам, хімікам-технологам чи будь-кому іншому (не філологу і не журналісту) потрібно знати різноманітні мовні явища. Внаслідок цього у студентів виникає спротив до вивчення вказаної теми і мови взагалі. Небажання студентів розібратися в мовних явищах зумовлене й тим, що зараз тексти на будь-яку тематику можна знайти в Інтернеті, і, при потребі, перекласти за допомогою спеціальних програм. Однак, як і наявність транспорту не скасовує необхідності вміти ходити власними ногами, так і наявність різних програм на комп'ютері не ліквідує обов'язкову грамотність користувача, а навпаки передбачає її високий рівень. Особливо актуальним при цьому є вивчення лексичних особливостей наукових та ділових текстів, оскільки науково-технічний прогрес змушує кожного користувача ПК та Інтернету бути насамперед редактором, аби вміти удосконалити вже готовий матеріал. Саме внаслідок комп'ютерного перекладу текстів без подальшого його редагування людиною в рефератах, курсових, дипломних роботах трапляються такі нісенітниці як *радіаційне тло, наявний працівник, шлюб металів, вище утворення* замість *радіаційний фон, присутній працівник, брак металів, вища освіта*.

При вивченні синонімів увагу студентів слід звертати на те, що це слова хоч і близькі, але не тотожні за значенням, відрізняються відтінком у значенні чи сферою використання. Безумовно, в українській мові є багато синонімів, які мають абсолютно однакове значення (абсолютні синоніми) і можуть легко замінити один одного, зазвичай це запозичене слово і власне українське. Однак у професійній сфері навіть абсолютні синоніми не завжди є взаємозамінними. Так, за словниками синонімами є терміни *ефір* та *етер* (власне більше діаспорній українській мові), тому останнім часом на телебаченні послуговуються обома словами: *в ефірі* – *в етері*. Але в галузі хімії така взаємозаміна є недопустимою, оскільки термін *ефір* вживається стосовно летких речовин взагалі, на

позначення простих ефірів використовується термін естер, а складних ефірів – *етер*. Отже, заміна терміна *етер* на *ефір* спричиняє неоднозначність тексту (виникає питання – йдеться саме про складні леткі речовини чи про леткі речовини взагалі?).

У наукових текстах особливо важливо розрізняти синоніми за сферою використання і вибрати єдино можливе в конкретній ситуації слово, наприклад:

*фон, тло неба, але тільки радіаційний фон,
підшкірний укол, ін'єкція, але тільки укол гострим предметом,
примірник, екземпляр книги, але тільки екземпляр тварини,
центральна площа, майдан, але тільки площа трикутника,
спікер, голова парламенту, але тільки голова на плечах.*

Під час навчання і в подальшій професійній діяльності слухачі повинні постійно стежити за своїм мовленням, поповнювати свій словниковий запас синонімами до найбільш уживаних у професійній сфері слів, та, вибираючи синонім, варто надавати перевагу українським словам, наприклад:

<i>апеляція – звернення</i>	<i>нюанс – відтінок</i>
<i>аплодисменти – оплески</i>	<i>прерогатива – перевага</i>
<i>аргумент – доказ</i>	<i>процент – відсоток</i>
<i>баланс – рівновага</i>	<i>реставрація – відновлення</i>
<i>екземпляр – примірник</i>	<i>симптом – ознака</i>
<i>журнал – часопис</i>	<i>спеціальність – фах</i>
<i>інвестор – вкладник</i>	<i>століття – сторіччя</i>
<i>компенсувати – відшкодувати</i>	<i>тираж – наклад</i>
<i>константувати – стверджувати</i>	

Студенти повинні пам'ятати і про те, що не слід замінювати в тексті документа назву документа на слово-синонім, оскільки в реципієнта може скластися враження, що йдеться про різні документи. Наприклад, якщо в назві зазначено, що це *рецензія*, то в усіх частинах цього документа треба вживати лише слово *рецензія* і в жодному разі не замінювати його на синонімічні *відгук* чи *відзив* – партнер може подумати, що існує ще якийсь документ, який доповнює цю рецензію.

Незалежно від професійного спрямування слухачів потрібно звернути їх увагу на відтінки у значенні таких досить поширених синонімів, які, маючи спільне значення, усе ж не можуть замінювати один одного:

Договір (угода, контракт) – пакт – трактат

Договір (угода, контракт) – взаємне зобов'язання, письмова чи усна угода між особами чи організаціям про що-небудь. Контракт укладається тільки на певний період, а договір, угода – як на період виконання робіт, так і на невизначений термін. *Пакт* – міжнародна угода, що має політичне значення. *Трактат* – міжнародний договір, домовленість.

Заступник – замісник

Заступник – постійна посада у штаті; *замісник* – виконувач обов'язків керівника на час його тривалої відсутності (тимчасова посада).

Об'єм – обсяг

Об'єм – фізична величина (*об'єм рідини, газу, посудини*); *обсяг* – кількість (*обсяг бюджету, імпорту, робочого часу*).

Оренда – чартер – фрахт (тимчасове користування чимось на основі договору):

оренда – тимчасове користування нерухомістю на договірних засадах; *чартер* – оренда літака чи його частини на певний термін чи рейс; *фрахт* – оренда корабля чи його частини на певний термін чи рейс.

Присутній – наявний

Присутній – про людину; *наявний* – про предмети.

Робітник – працівник – співробітник

Робітник – людина фізичної діяльності; *працівник* – ширше поняття (людина розумової і фізичної діяльності); *співробітник* – колега; наукова посада (старший науковий співробітник).

Безумовно, обробка текстів за допомогою спеціальних комп'ютерних програм значно зменшує витрати часу і полегшує процес перекладу чи пошуку помилок у текстовому масиві. Однак комп'ютер не завжди може «визначити» контекстуальне значення слова. Чи не найчастіше помилки в перекладених документах спричиняються омонімією та полісемією, що зумовлює особливу актуальність вивчення цих явищ у вищій школі.

Так, наприклад, російське словосполучення *легкие краски* може бути перекладене українською мовою як *легені фарби* (неправильно) і *легкі фарби* (правильно); *область науки* – як *область науки* (неправильно) і *галузь науки* (правильно); *лицевой счет* – як *рахунок обличчя* (неправильно) і *особовий рахунок* (правильно); *личное дело* –

як *особова справа* (документ, що стосується особи) і *особиста справа* (власна справа).

При поясненні суті омонімії та полісемії можна звернути увагу студентів на те, що омоніми виникають унаслідок випадкового збігу абсолютно різних за значенням слів із різних мов (тому за значенням омоніми ніяк не можна пов'язати один з одним: собака *такса* і *такса* (ціна) за проїзд; *метр* (одиниця виміру) і *метр* (майстер); *завантажити* (помідори) – *завантажити* (увімкнути комп'ютер); *переказати* (розповісти) текст – *переказати* (передати, переслати) гроші; *м'яти* (дія) – *м'яти* (рослина м'ята). Багатозначність виникає внаслідок розвитку нового значення слова на основі первинного, наприклад: *земля* – ґрунт, що покриває певну частину планети і Земля як назва всієї планети; *ручка* – пестливе від слова *рука* → 1) *ручка* – частина предмета, за яку його тримають або беруть рукою; 2) *ручка* – прилад для писання (бо беруться за неї рукою); 3) *ручка* у крісла, бо призначена для рук.

У професійному спілкуванні вживається багато термінів-багатозначних слів, що виникли шляхом метафоризації загальнономовних слів, наприклад: *Світова криза спричинила відплив коштів населення з банків; Коштами підприємства є також кошти в дорозі; У кінці кожного робочого дня касир підбиває підсумки операцій за день, виводить залишок грошей у касі на наступне число і передає до бухгалтерії звіт касира; Виручка за реалізовану продукцію йде на погашення отриманого кредиту.*

Та найголовніше, студенти повинні усвідомити, що омоніми та багатозначні слова вимагають точного контексту, який не допускає би двозначного чи спотвореного сприйняття інформації. Наприклад, речення «*У роботі досліджується ірис*» є неоднозначним, оскільки і в російській, і в українській мовах є слова *ірис та іріс*: *ірис* [грец. *Iris* – райдуга, веселка] – 1) райдужна оболонка ока; 2) багатолітня рослина сімейства касатикових – у народі ця квітка найчастіше називається півником; *іріс* – 1) кондитерський виріб, який отримують шляхом уварювання молока з цукром, патокою і жиром; 2) різновид ниток для в'язання мережив.

При поясненні суті явища омонімії, слід звернути увагу слухачів і на те, що деякі омоніми при однаковому написанні можуть розрізнятися наголосом: *пра́вий* (протилежне лівий) – *праві́й* (слухний), *то́му* (у значенні «те, що було попереду») – *тому́* (рос.

«потому что»), *прóшу* (запрошую) – *прошу́* (просити, звертатися з проханням), *креді́т* (позика) і *крéдит* (видатки в бухгалтерському рахунку), *вигóда* (зручність) – *ві́года* (користь). Про це треба пам'ятати при розмові з іноземними партнерами, які вивчають літературну мову, тому перекладатимуть відповідно до почутого наголосу, а значить отримують спотворену інформацію.

Іноді омоніми можуть тільки звучати однаково, але писатися по-різному: *вжиті* – *в житі*, *втому* – *в тому*, *не суть* – *несуть*, *сонце* – *сон це*, *в тих* – *втих*, *до волі* – *доволі*, *з ради* – *зради*, *зате* – *за те*, *постелі* – *по стелі*, *мріяти* – *мрія ти*. Такі омоніми також можуть спричинити непорозуміння при безпосередньому спілкуванні з іноземцями.

Дуже часто лексичні помилки в текстах документів є наслідком міжмовної омонімії, коли близькі за звучанням слова позначають різні поняття в різних мовах. Саме сплутування однакових за звучанням слів російської та української мов є причиною прикрих помилок у мовленні, так званого суржику: не *доказати факт*, а *довести факт*, але *доказати до кінця казку* чи *історію*; не *мішати працювати*, а *заважати працювати*, але *мішають кашу*; не *переводити текст*, а *перекладати текст*, але *переводимо бабусю через дорогу*.

Пароніми – слова, близькі за звучанням, але різні за значенням і тому ніколи не можуть замінити одне одного, наприклад: *кристал* (мінерал) – *кришталь* (скло), *підготувати* (документ, виступ) – *приготувати* (сніданок, вечерю). Студенти повинні усвідомити, що звукова близькість паронімів призводить до того, що їх помилково вживають один замість іншого, тому явище паронімії вимагає знання точного значення слів і відповідного їх вживання, наприклад: *валюта* (іноземна грошова система) – *волюта* (вид орнаменту), *виплата* – (видання плати: відсотків, гонорару, авансу) – *оплата* (внесення плати: додаткова оплата праці, умови оплати), *витрати* (використання коштів із певною метою: на соціальне забезпечення, на ремонт) – *втрати* (збитки) – *затрати* (матеріальні цінності, енергія, сила, затрачені на щось конкретне), *економний* (ощадливий) – *економічний* (пов'язаний з економікою), *ефектний* (показний, виразний) – *ефективний* (результативний), *особовий* (стосується особи, людини) – *особистий* (властивий конкретній особі, власний, персональний), *сальто* (смертельний стрибок акробата, при якому його тіло перекидається в повітрі) – *сальдо* (залишок господарських

коштів на початок місяця), *факт* (подія, явище) – *фактор* (умова, рушійна сила), *трасант* (особа, яка видала переказний вексель, переказала свої платежі на іншу особу) – *трасат* (особа, яка отримала пропозицію оплатити переказний вексель), *Taіті* (острів у Тихому океані) – *Гаіті* (острів у Карибському морі Атлантичного океану).

Викладачеві варто підкреслити, що слухачі повинні пам'ятати про пароніми під час набору текстів на комп'ютері, коли включено функцію «Автоматична перевірка», оскільки комп'ютер може виправити слово на його паронім. Наприклад, слово *словник* на *слоник*, *подано* на *продано*, *справа* на *страва*, *різних* на *різник*, *асист.* (від «асистент») на *расист*, прізвище *Макаревич* на *Макарович*, *Ільченко* на *Єльченко*, *Харлан* на *Харлак*.

Про явища омонімії, багатозначності та паронімії варто пам'ятати в розмові з іноземними партнерами. Оскільки для всіх мов світу різною мірою властиві фонетичні явища асиміляції (уподібнення звуків) і дисиміляції (розподібнення схожих звуків), оглушування й одзвінчування, то під час спілкування з іноземцями варто чіткіше вимовляти слова, додавати означення, які уточнювали б значення омонімічних, багатозначних та паронімічних слів.

Невід'ємною частиною професійного мовлення є фразеологізми – усталені словосполучення, що вживаються в мові в незміненому вигляді (*втерти носа; гризти лікті; передати куті меду; дати перцю; танцювати під чиюсь дудку*). У свідомості більшості слухачів фразеологізми найчастіше асоціюються з прислів'ями та приказками (*Кожна корова своє телятко лиже; Дурний, коли мовчить, то за мудрого сходить; З одного вола трьох шкур не деруть; Рука руку миє; Вік живи – вік учись; Хто рано встає, тому Бог дає; Послухавши жука, завжди в гною будеш; І комар кобилу загризе, коли вовк допоможе*), крилатими висловами («*І чужого наuczайтесь, і свого не цурайтесь*» Т. Шевченка; «*А віз і нині там*» Л. Глібова; «*Маємо те, що маємо*» Л. Кравчука; «*Спляча красуня*» Ш. Перро; «*Бути чи не бути*» В. Шекспіра; «*Нам спокій тільки сниться*» О. Блока).

Увагу студентів слід звернути на те, що в писемному діловому мовленні слід уникати використання прислів'їв та приказок, крилатих висловів, а в усному вони допускаються, але необразливі і доречні. Уживання таких висловів робить усне спілкування цікавим, а мову

оригінальною і влучною. Це вносить елемент неофіційності в ділове спілкування, знімає напруженість у конфліктних ситуаціях.

У наукових текстах уживаються термінологізовані фразеологізми, утворені шляхом метафоризації (*броунівський рух, кейсіанська концепція, октанове число, бордоський розчин, іонні сполуки, періодична система, абсолютна температура, електромагнітне поле, квантове число, числова вісь, геометрична функція, система координат, точка кипіння, константа рівноваги*). Специфічною рисою таких наукових фразеологізмів є наявність у складі фразеологізму прізвища вченого, який сформулював той чи інший закон (*число Авогадро, закони Ньютона, таблиця Піфагора, закони Кеплера*).

Різновидом фразеологізмів є канцеляризми, сталі словосполучення, які бажано використовувати в діловому мовленні, оскільки вони надають текстам офіційності, однозначності та лаконізму: *круглий стіл, докласти зусиль, внести лепту, увійти в ритм, тримати курс, доводити до відома, брати до уваги, зупинитися на питанні, взяти за основу*.

Найважливіше, що повинні усвідомити слухачі: сталі словосполучення не перекладаються буквально, а їх специфічні відповідники треба знати, наприклад: *принятые меры – вжиті заходи, намеченные мероприятия – заплановані заходи, повестка дня – порядок денний, ни в коем случае – у жодному разі, закон вступает в силу – закон набуває чинності, действующее законодательство – чинне законодавство, давать показания – свідчити, денежные средства – кошти*.

При комп'ютерному перекладі текстів потрібно пам'ятати про фразеологізми, оскільки дуже часто вони перекладаються як вільні словосполучення, наприклад, російському *оранжевая революция* відповідатиме *помаранчева революція*, та комп'ютер подає його як *жовтогаряча революція*; *Папа Римский* – правильно *Папа Римський*, однак маємо – *Тато Римський*.

Отже, укладаючи і редагуючи тексти, студенти повинні звертатися до відповідних словників із метою уточнення не тільки правопису, але й значення слова.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Загнітко А.** Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування: [навч. посіб.] / А. Загнітко, І. Данилюк. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – 480 с.
2. **Коваль А.** Культура ділового мовлення / Коваль А. – К.: Вища шк., 1982. – 288 с.
3. **Пазяк О.** Українська мова і культура мовлення: [навч. посіб.] / О.Пазяк, Г. Кисіль. – К.: Вища шк., 1995. – 239 с.
4. **Стилістика української мови:** [підручник] / Л. Мацько, О.Сидоренко, О. Мацько; за ред. Л. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
5. **Шевчук С.** Українське ділове мовлення: [навч. посіб.] / Шевчук С. – К.: Вища шк., 1997. – 271 с.
6. **Шепетко Ю. М.** Українська мова (за професійним спрямуванням) / Шепетко Ю. М. – Луганськ: Знання, 2007. – 174 с.

Надійшла до редколегії 02.03.2010

УДК 811.161.2'373.45

О. М. Лапінська

ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ ЧИННИКИ ЗАПОЗИЧЕНЬ АНГЛІЦИЗМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто характерні риси англіцизмів в українській мові, екстралінгвістичні причини англійських запозичень у сучасну українську мову в цілому та в структуру українського художнього тексту кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: англіцизми, причини запозичень.

В статье рассматриваются характерные черты англицизмов в украинском языке, экстралингвистические причины английских заимствований в современный украинский язык в

целом и в структуру украинского художественного текста конца XX – начала XXI века.

Ключевые слова: англицизм, причины заимствований.

Characteristic traits of Anglicisms in Ukrainian language, nonlinguistic reasons of English lexical borrowings in modern Ukrainian language as a whole and in belles-lettres in the end of the 20-th – the beginning of the 21-st centuries have been examined in the article.

Key words: English words, the ways of borrowings.

Українська мова завжди була відкритою для запозичень, особливо активно цей процес відбувається наприкінці XX – на початку XXI ст., коли значною мірою активізувалися україно-англійські мовні контакти. А лексика вважається найбільш прониклим мовним шаром для іншомовних запозичень. Лексичний склад узагалі перебуває під значним впливом позамовної дійсності. Формування глобального інформаційного простору, тенденція до світової інтеграції економічних та суспільних процесів постійно впливають на словниковий склад сучасної української мови.

В останнє десятиліття XX ст. та на початку XXI ст. значно посилюється процес запозичення англійських лексем в українську мову. Це було зумовлено суспільно-політичними, економічними перетвореннями в Україні, відкритістю й інтеграцією в міжнародні культурні та інформаційні сфери. «Англо-американське домінування у глобальній комунікації можна схарактеризувати в багатьох категоріях, але насамперед скажемо, що у XX столітті цей феномен виявився у чотирьох площинах: англійська як світова мова, поп-культура, комунікаційні технології та інформація» [5, с. 102].

За підрахунками О. Стишова [3, с. 251], у 80–90-х роках XX ст. англізми й американізми становили близько 75–80 % серед усіх нових запозичень в українській мові. Дослідниця Є. Говердовська говорить про «вибух запозичень» у середині 1980-х рр. у російській мові, причому найбільша кількість запозичених слів із соціально-економічної, спортивної та музичної сфер – англіцизми (*брифінг, брокер, дайджест, імідж, ноу-хау, кік-боксинг, саміт, менеджер, спонсор*) [2, с. 47].

Під час «перебудови» та особливо після проголошення незалежності в Україні поширювалися завезені з Канади або відтворені друковані джерела, мові яких притаманні особливості канадсько-українського діалекту. Ставлення української громади до такого мовного вторгнення було неоднозначним: частина науковців, літераторів, журналістів, освітян із радістю зустріла оновлення словникового запасу та широко вживала терміни і граматичні конструкції, які були відсутні в українській мові радянської доби. З особливою прихильністю до такого розширення меж літературної норми ставилися носії української мови західного регіону. Це сприймалося як можливість віддалитися від російських мовних запозичень і кальок, як можливість уживання деяких спільних для материкових (що мали місцеві діалекти та мовну традицію дорадянських часів) і канадських українців: *часопис*, *світлина*, *дереворит*, *число* (у значенні номер) тощо. У той же час переважна більшість україномовної (хоча б у фаховій сфері) спільноти Центральної та Східної України стримано зустріла перспективи канадсько-українського мовного впливу. І після короткотривалої моди на канадську «екзотику» майже повністю відкинула спроби вкорінити особливості канадсько-українського діалекту в галузях науки, освіти, журналістики своїх регіонів.

З канадсько-українського діалекту в українську мову все ж таки потрапили певні лексеми, які, у свою чергу, запозичилися з англійської мови. Наприклад: *файно* (англ. fine) – добре, *шузи* (англ. shoes) – взуття, черевики, *айскрім* (англ. ice-cream) – морозиво [8]. На телебаченні Центральної та Східної України транслюється фільм «*Файна Юкраїна*», у перекладі американського фільму «*Містер і місіс Сміт*» використано слово *шузи*.

Подібна тема не є новою в українському мовознавстві. Запозичення з англійської мови в сучасну українську, причини цих запозичень досліджували О. Муромцева, Ю. Жлуктенко, В. Акуленко, О. Стишов, І. Фаріон, О. Дьолог, Н. Босак, В. Печерська, М. Бондар та інші. У російському та зарубіжному мовознавстві запозичення з англійської мови вивчали Ю. Сорокін, Л. Крисін, У. Вайнрайх, І. Стернін, Е. Хауген, М. Епштейн, Г. Пауль, Н. Бабай, Т. Полякова, М. Брейтер, О. Дьяков, Н. Іванова.

Мета запропонованої статті – виділити характерні риси англіцизмів в українській мові, з'ясувати позамовні причини

запозичення англійської лексики в сучасну українську мову та в структуру українського художнього тексту кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Аналізуючи чинники запозичень англіцизмів на сучасному етапі розвитку української мови, спираємося на попередні дослідження, власні спостереження та вживання англійської лексики в мові художньої літератури.

Англіцизм, англізм – різновид запозичення: слово, його окреме значення, вислів тощо, які запозичені з англійської мови або перекладені з неї чи утворені за її зразком. Англіцизми переважно усвідомлюються мовцями як чужорідний елемент і зберігають ознаки свого походження: фонетичні (*джерем, джінси, джентльмен, джаз, імідж*), словотвірні (*пракінг, брендінг, смокінг, маркетинг, консалтинг, лізинг*), семантичні (*яструби* – політики, прихильники жорсткого агресивного курсу в різних країнах). Низка англіцизмів позначає національні (англійські, американські) реалії: *Скотланд-Ярд* (англійська реалія), *діснейленд* (американська реалія), а також предмети і явища в галузі спорту, техніки, економіки, політики [8].

Американізми [< англ. America – Америка] – слова та вислови, запозичені з американського варіанта англійської мови [4, с. 46].

У нашому дослідженні для зручності ми не розрізняємо варіанти англійської мови і всі запозичення з англійської (британської, американської, канадської тощо) мови називаємо англіцизмами, або англізмами.

Для запозичень з англійської мови (англіцизмів) характерні:

- звукосполучення **дж**: *джінси, джаз, джентльмен, джемпер, джек-пот, джентрі, джерсі, джем, джайв, джінго, джип, джокер*;
- звукосполучення **ай, ей**: *драйв, драглайн, сайт, гайдроп, дайв-центр, аквабайк, інсайд, айк'ю, вебрайтер, дизайн, еквалайзер, діджей, гейм, бобслей, хокей, бейсбол, бейдж, грейпфрут, дисплей, мейл, е-мейл*;
- суфікс **-инг(-інг)**: *роумінг, лізинг, брендінг, маркетинг, блюмінг, гайдинг, кастінг, мітинг, айсинг, моніторинг, холдинг, бельтинг, пудинг*;
- суфікс **-ер (-ор)**: *драйвер, репортер, промоутер, провайдер, копірайтер, спікер, рокер, рейдер, конвертер, ростер, бленкер, аскер*;

- звукосполучення **кс**: *ромштекс, економікс, біфштекс, кекс, бокс, боксер, експандер, клаксон, комікс, кокс, комплекс, телекс, телефак*;
- звукосполучення **ск**: *скейт, скейтборд, скейт, скенер, сканер, стейтинг-ринк, скетч, скотч, скальп, скальпер, скраб, скін-ефект, скрап*;
- звукосполучення **кв**: *квакери, кварки, кватердек, квест, квіст, квізлінг, квітер*;
- звукосполучення **скв**: *сквош, сквер, скватер, сквайр, ескваєр*;
- звукосполучення **тр**: *трайбалізм, трайлер, трак, трактор, трал, трамблер, трамвай, трамп, транзистор, трансепт, трансмітер*;
- префікс **ре- (ри-)**: *ремейк (римейк), ремікс, рипроєкція*;
- морфема **-мен**: *джазмен, спайдермен, конгресмен, полісмен, шоумен, телешоумен, яхтсмен, супермен, рекордсмен, вокмен*;
- морфема **-ес (-с, -іс)**: *стюардеса, бізнес, експрес, арт-бізнес, стрес, реверс, репс, степс, памперс, ф'ючерс, стокс, тропс, інтерфейс, чипси, сервіс, міс, місіс, рудерпіс*;
- морфема **-мейкер**: *кліпмейкер, іміджмейкер, ньюс-мейкер, татумейкер*;
- морфема **-ау**: *аудит, аустеніт, даунінг-стрит, брудергаус, гаур, гауч-прес, дискаунт, дискаунтер, каунтер-чек, пент-хаус, тауер, каурі*;
- морфема **-аут**: *аут, аутбридинг, аутгрупа, аутсайдер, блекаут, скфут, герлскаут, бойскаут, тайм-аут, локаут, нокаут*;
- морфема **-ленд**: *бедленд, диксиленд, діснейленд, ньюфаундленд, фолькланд, род-айленд, ленд-ліз, лендлорд, лендровер, діксіленд*;
- морфема **-граунд**: *бекграунд, андеграунд*;
- морфема **-бол**: *бічбол, баскетбол, волейбол, гандбол, гейм-бол, дискобол, мачт-бол, мотобол, пушбол, софтбол, стритбол, пейнтбол, футбол (лексика, що стосується спортивних ігор)*;
- морфема **-боді**: *бодіарт, бодібілдер, бодібілдинг, бодігард, добістайлінг*;
- морфема **-бой**: *бойфренд, бойскаут, ковбой, плейбой*;
- морфема **-бридж**: *бридж, бридждек, бриджі, бридж-структура*;
- морфема **-ап**: *пікап, мейкап, варикап, гандикап, ескапізм*;
- морфема **-ватер**: *ватерлінія, ватервейс, ватерклозет, брекватер, ватерполо*;
- морфема **-бургер**: *гамбургер, чизбургер, фішбургер*;

- морфема **-поп**: *поп-арт, попкорн, попса*;
- морфема **-кок**: *кокпіт, кока-кола, кокні, коктейль, кокс*.

Деякі запозичення вживаються не тільки в прямих своїх значеннях, але й переносно, метафорично.

Процес виділення слів англійського походження в словниковому запасі української мови є достатньо нелегким завданням, що пов'язано з факторами теоретичного, історичного, етимологічного та методологічного характеру. Етимологічний склад самої англійської лексики, як відомо, становить в основному запозичення різних мовних пластів та епох (приблизно 75 %), а власна лексика англійської мови має в більшості випадків паралелі в інших германських мовах.

Виявлення причин запозичень-англіцизмів в українську мову більшістю вчених проводилося без чіткої диференціації мовних (внутрішньомовних, внутрішніх, інтралінгвістичних, лінгвістичних, лінгвальних) і немовних (позамовних, зовнішніх, екстра-лінгвістичних, екстралінгвальних) чинників.

До екстралінгвістичних (немовних) відносимо такі причини:

1. Утворення незалежної держави Україна; розвиток в Україні ринкової економіки, відкритість українського суспільства; розвиток економічних зв'язків між США, Великобританією, Філіппінами та Україною; досягнення англійськомовних країн в окремих сферах діяльності: *брокер, спонсор, менеджер, ваучер, ріелтор, дилер, бартер, лізинг, консалтинг, моніторинг, менеджмент, естеблішмент, холдинг, тендер, саміт*.

2. Інтенсивне технічне переустаткування побуту українців, пов'язане з широким розповсюдженням у повсякденному житті побутової та офісної техніки закордонного виробництва (комп'ютерів, ноутбуків, відеокамер, факсів, копіювальної техніки, побутової техніки); підвищення комп'ютерної грамотності українців, поява комп'ютерних ігор: *ноутбук, монітор, дисплей, флешка, інсталяція, «JPA», «Call of duty», «Stalkers» («Сталкери»), «Need for speed»*: Слухаю в коридорах на перервах і деяких уроках на кшталт фізики чи геометрії музику з *флешки* (Т. Жеребецький); Потім, розгрібши тупфлею побите скло та всілякий мотлох, сів на паркет біля *ноутбука*, підняв кришку *монітора* (Д. Джангіров); На неї дивився голубий квадрат *дисплея* (Л. Литвинчук).

3. Розвиток культурних зв'язків між США, Великобританією, Канадою та Україною (існування американських освітніх центрів,

співробітництво українських вишів із англійськими, американськими, канадськими, американцями з «Корпусу миру», проведення англійських освітніх програм на українському телебаченні, обмін студентами, викладачами, активна участь українських студентів в американській програмі «*Ворк енд тревел*»). Великий відсоток (80 %) результатів наукових досліджень у світі вперше друкується англійською мовою.

4. Вплив стереотипного сприйняття США та Великобританії, їхнього стилю життя [1, с. 44]: *бойфренд, боулінг, крикет, гольф, бодіарт, бодігард, кросовер, гангстеризм, котеджі, бакси, снікерс, памперс*: Я бачила в фільмах – так ходять чорні *гангстери*, і мені це в них дуже подобається (С. Андрухович).

5. Використання англізмів мовцями переважно в розмовному мовленні, у художній літературі, сприйняття слухачами іншомовних слів як таких, що краще звучать, новіші: *айк'ю, сілебреті (сілібреті), пролонгація, логістика, логіст, менеджер, топ-менеджер, арт-бізнес, спікер, наблік рілейшенз (PR), VIP-персона, есемес, фіфті-фіфті*: Коли дівчата виступатимуть у *стейк-гаусі* наступного разу, я напишу тобі *есемес* (С. Андрухович).

6. Англійське слово стає престижнішим за український аналог, воно підкреслює високий рівень поінформованості мовця: *комфорт* замість зручність, затишок; *саунд трек* – звукова доріжка, *інновація* – оновлення, новоутворення, *паркінг* – паркування, *інжиніринг* – проектування, *інтерв'ю* – опитування, *фентезі* – фантастика, *фриланс* – вільне плавання, *пролонгування* – подовження: Після безрезультатних пошуків ШФМТ на *мапі* міста я зітхнула... (Н.Сняданко).

7. Усунення політичної цензури призвело до зникнення мовної, а це у свою чергу призвело до вживання в мас-медіа, у художній літературі великої кількості іншомовної лексики, жаргонних, нецензурних слів: *Факін шіт*, мені вже набридли ці розмови (Т. Жеребецький).

8. Збільшення кількості українців, які вивчають англійську мову в школі, на лінгвістичних курсах: *скул, скул-бас, бейба, пьюпс, стьюдентс, леарнінг, сенкс, баттл, шопітися*: Того ранку мене везли на американському кіношному *скул-басі*; О, *сенкс*... Америка... *стюдентс*... *леарнінг*... (Т. Жеребецький).

9. Уживання англіцизмів із метою осучаснити текст, надати йому гламуру: Коханець тепер не мусить цілодобово сушити собі мозки проблемою чергового притулку для *лонг світ лав*, хоча й свідомий того, що прихист надає зголоднілий гамел, вар'ят, який – це побачив би будь-хто неозброєним оком – вже націлий на його *герлу...*; ... *she was a princess queen of the highway he was a monster on the road* (С. Поваляєва); У кожного в житті мають бути своя *Buena Vista* і свій *Social Club* (Л. Литвинчук); Скоро свято, *джингл-беллз*, я нап'юся, *джингл-беллз*, і засну собі під тинном, *джингл-ол-зе-вей* (М. Соколян).

10. Існування американських релігійних організацій і сект в Україні (переважно мормонів, які надають їй освітні послуги українцям): *мормони, адвентисти, госпел, дисентери*: Ернест Ансермен назвав цю мелодію повною рікою, що торує шлях в Йорданській долині, адже перший концерт Південного Синкопованого Оркестру був майже цілковито побудований на біблійних сюжетах та мелодіях *госпелів* часів зародження регтайму; За столом жваво гомоніло картате і барвисте товариство, сновигали кремезні офіціанти, а в куточку тулилися, награвши енергійний *діксіленд*, розхристані музики (М. Соколян).

11. Попит на українських жінок серед іноземців, особливо серед американців; мова спілкування – англійська: *хай, хелоу, діар френд, кіс, бай, я лав ю, бейбі, хані, світі, хау а ю, експірієнс, бой, хасбенд*: У мене є свої причини, *бейбі* (С. Андрухович); Вона вже не шукає, де її *хасбанд-марі*, їде з французом у тому самому каламутно-дзеркальному ліфті (Є. Кононенко).

12. Легальна та нелегальна імміграція українців до США (дехто на якийсь час повертається в Україну до своїх родин), у результаті якої англійська лексика стає нормою в українській мові: *ол му френдс, сек'юріті, драйвер, бейбі, файн, ол райт*.

13. Існування американських організацій, фірм на території України, співпраця українців й американців, користування американською продукцією: «*Хаас*», «*Міттал Стіл*», «*Орегон Стіл Міллз*», «*Проктер енд Гембл*», «*Джой*», «*Джой Мійнінг Машинері*», «*Шелл*», «*Мобіл*», «*ТНК БП (Бріміш Петроліум)*», «*Сендвік Майнінг енд Констракшн Лімітед*», *Microsoft, Word, Apple, Canon, Philips, HP, Intel, DOS, LINUX, Compaq, Johnson and Jonson, Kodak, Kenwood Limited, Mincom Limited, Motorola, Pepsi, Reebok, Red Hat Linux, Rolls-Royce, TIBCO Software, Xerox, Yahoo!*

14. Участь українських співачок і співаків у конкурсі «Євробачення», уживання англійських слів в українських піснях, виконання пісень англійською мовою українськими співаками (Руслана, Верка Сердючка, Ані Лорак, Тіна Кароль, О. Пономарьов, Н. Могилевська, Потап і Настя Каменських, М. Поплавський і «95 квартал»): *вайлд денсер, ай віш ю е меррі крісмас енд е хеппі нью еа, гудбай, ван хандріт кісіс енд саузенд тачес, гів ме йо лав, меседж, ай со ю денсін, пліз донт лав май брейн, бейбі джаст лав мі, сорі.*

15. Проведення міжнародних показів мод в Україні: *фешен, стринги, кеж'юел.*

16. Розвиток туризму в Україні: *олінклюзив, чартер, круїз, фреш, бед енд брекфаст, чендж, фрі, дьюті фрі, лоббі-бар, стейк-хаус (гаус):* – Яка романтична історія, – вишкірюється Тим Рот, ставлячи перед Сашею ще двісті грамів горілки і склянку помаранчевого *фрешу*; Там, у *стейк-гаусі*, я хотів пригостити тебе і запитав офіціанта, що дівчина п'є, а мені відповіли: цю дівчину не можна пригощати – вона знає Петра Петровича (С. Андрухович).

17. Культурно-етнічна перевага англословних народів (прикладом можуть бути вищенаведені слова). Поділяючи думку Ю.Шевельова (Шереха), що напрям запозичень часто визначається культурною перевагою (рівнем цивілізаційного й інтелектуального розвитку) народу – здебільшого запозичує менш культурний народ від культурнішого, – і ця культурна перевага може охоплювати всі сфери життя народу або лише його поодинокі галузі [7, с. 36], О.Стишов відзначає, що потік запозичень залежить не тільки від рівня культури, а й від економічних і політичних важелів впливу, від міграційних процесів, поширення світової моди тощо [3, с. 243].

Усі ці чинники запозичень англізмів взаємопов'язані, впливають на українську мову в комплексі. Жоден із них не можна розглядати окремо.

Отже, як свідчить аналіз, для сучасного стану української літературної мови основними позамовними причинами масового запозичення англіцизмів у структуру художнього тексту є розвиток економічних зв'язків України з англословними країнами, інтенсивне технічне переустаткування побуту українців, підвищення комп'ютерної грамотності українців, усунення політичної цензури, соціальний престиж англійської мови.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Босак Н. Ф.** Причини появи запозичень-англіцизмів в українських ЗМІ / Н. Ф. Босак, В. А. Печерська // Матеріали II Міжнародної наукової конференції [«Лексико-грамматическіе інновації в сучасних слов'янських мовах»], (Дніпропетровськ, 14–15 квітня 2005 р.). – Д.: Пороги, 2005. – С. 43–45.
2. **Горведовська Е. В.** Нові іменні в лексиці сучасної російської мови / Е. В. Горведовська // Російська мова в школі. – 1992. – № 3–4. – С. 46–48.
3. **Стишов О. С.** Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / Стишов О. С. – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с. – Бібліогр.: с. 289–331.
4. **Сучасний** словник іноземних слів. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
5. **Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра** / За заг. ред. проф. В. І. Шкляра. – К., 1997. – 144 с.
6. **Українська мова: енциклопедія** / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
7. **Шерех Ю.** Нарис сучасної української мови / Шерех Ю. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.
8. <http://uk.wikipedia.org>

Надійшла до редколегії 05.03.2010

УДК 811. 161. 2'23'272'371

О. В. Литвиненко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА «ВЕЛИКА КІЛЬКІСТЬ ГРОШЕЙ» ЯК СКЛАДОВА КОНЦЕПТУ НЕОЗНАЧЕНО ВЕЛИКОЇ КІЛЬКОСТІ

Автор аналізує лексико-семантичну групу концепту неозначено великої кількості, розглядає особливості сполук на позначення великої кількості грошей.

Ключові слова: концепт, лексико-семантична група, неозначено велика кількість.

Автор анализирует лексико-семантическую группу неопределенно большого количества, рассматривает особенности соединений для обозначения большого количества денег.

Ключевые слова: концепт, лексико-семантическая группа, неопределенно большое количество.

The author of the article gives the analysis lexical-semantic group of the concept of «large indefinite quantity», deals with the peculiar combination on the designation of a large amount of money.

Key words: concept, lexical-semantic group, large indefinite quantity.

На сьогодні мова визначається як національно культурний феномен, вивчення якого дозволяє зрозуміти процес становлення народу, розвиток логічного мислення та створення універсалій. Такі дослідження отримали назву когнітивних, оскільки вивчення мовних явищ здійснюється в контексті культурно значимих констант. «Об'єкти когнітивної лінгвістики мають глибинний характер – вони сховані за безпосередньою мовною сутністю, прямо не спостерігаються» [1, с. 84]. Головною одиницею когнітології є концепт – ментальна структура зберігання й передачі інформації про навколишній світ та мову [2, с. 3]. Концепт – динамічне явище, бо його зміст, а також взаємозв'язок з іншими концептами залежить від змін у масовій свідомості, які, у свою чергу, визначаються зрушеннями в суспільному житті, зміною пріоритетів та цінностей [6, с. 272].

Параметр змісту концепту, уважає В. Іващенко, «визначається семантикою ментальності в межах конкретно-історичного суспільства з огляду на етнокультурний контекст, політичні та економічні чинники, географічне положення, адаптацію до природних умов життєдіяльності, самоідентифікації тощо, тобто семантикою менталітету» [4, с. 19].

Концепти фіксують уявлення людей про основні якості та характеристики дійсності, серед яких найголовнішими є буття, простір, час, колір, розмір, кількість тощо. Наша увага спрямована на вивчення концепту кількості, бо людська свідомість відразу класифікує інтенсивність вираження почуттів чи кількісний вияв явищ. Причому, людина найперше розрізняє не точну кількість, а своє сприйняття: «мало» чи «багато». Ми звертаємося до вивчення саме концепту неозначено великої кількості, який на мовному рівні репрезентується лексемою «багато».

Серед предметів та явищ, які людина вимірює, неабияке місце займають гроші як показник матеріального благополуччя. Уявлення про них є суперечливими, оскільки матеріальне здебільшого визначалося як вторинне, а іноді й шкідливе для людини, але необхідне для якісного життя. Неоднозначність ставлення закладена в різноманітні лексико-семантичної групи на позначення неозначено великої кількості грошей та матеріальних статків.

Кількість грошей визначається найперше прямим називанням об'єкта – *гроші* – з додатковою характеристикою, що визначається прикметниками *великий, грубий, колосальний, круглий, кругленький, шалений*. Найчастіше вживаються:

– *великий*: уявлення про множинність через приблизне віднесення до грошових купюр із великим числовим позначенням: *–То чому ви шукаєте її тут? Українців та поляків висаджують у маленьких містах на узбережжі. В Ріо їдуть тільки з великими грошима* (О. Компанієць), *З'явилася багата клієнтура. Пішли гроші. Великі гроші* (Г. Тарасюк), *Припустимо, у мене є машина. І що? Вона постійно ламається, за ремонт деруть великі гроші* (Н. Хаткіна), *Високопородність у ньому поєднувалася з високоскандальністю. Його купували за великі гроші і повертали назад. З доплатою* (Н. Хаткіна). Регулярність уживання сполуки **великі гроші** вказує на її фразеологізацію, закріплення як в усному, так і писемному мовленні. Поряд із зазначеною сполукою функціонує поєднання сленгового іменника на позначення гроші – *бабки* – та прикметника *великий*: *Так, я чула, що Котик у нас став великою людиною, відкрив свою справу, залишив розіграші і заробляє великі бабки* (Н. Хаткіна).

Зрідка натрапляємо на

– *грубий*: прикметник надає додаткового значення великої, неточної кількості грошей: *Деякі східні народи глибоко вірять в*

чудодійну силу порошків з тигрячих пазурів і платять за них **грубі гроші** (Остап Вишня);

– *колосальний*: сполука «колосальні гроші» презентує надзвичайно велику кількість грошей: *Нині створюється така політика: аби тебе крутили на музканалах, треба платити колосальні гроші. Усіх цікавлять гроші – тільки не творчість* (Пенсійний кур'єр, № 6, 2010);

– *шалений*: позначення надзвичайно великої кількості грошей через емоційний стан, що викликає така кількість: *Жерар Менье працював фармацевтом в маленькій аптеці і витратив шалені гроші на друкування листівок, плакатів, звертався в редакції газет, знайомився з українцями, щовихідного зустрівся з українськими громадами, вчив мову – і за півроку ні на крок не наблизився до своєї мети* (О. Компанієць).

Значення «певна кількість грошових одиниць» репрезентує іменник *сума*, яке посилюється прикметниками *великий, круглий, чималий*, що надають пріоритетних сем «багато», «у великій кількості»: *Де ж я візьму стільки грошей? Це ж велика сума* (П. Глазовий), *Коту відразу стали робити уколи, прописали купу таблеток, вітаміни, клізми. Сума вийшла величенька* (Н. Хаткіна), *Виявляється, вона поцупила у свого чоловіка стільки коштовностей, що він ладен викласти кругленьку суму, щоб її знайти* (О. Компанієць), *І таки встежила, як «начальник Чукотки» передав йому під столом товстеньку пачку. По вдоволеному писку Родіона зрозуміла, що сума чималенька, але й досі вдавала, що нічого не помітила, не бачила, не знає...* (Г. Тарасюк).

Сума, у позначенні якої є нулі, визначається як *цифра кругленька (кругла)* – досить велика, значна кількість, сума [7, с. 940], що вказує переважно на наявність неозначено великої кількості грошей.

Вираження значення великої кількості грошових купюр можливе через вербалізацію зорових образів – *пачка, віяло*, що часто використовуються для негативної характеристики їх володарів, які хизуються своїм надбанням: *– Круто! – наївно похвасталася Йоко, демонструючи віяло гривень... – Одержала разові за спектакль!* (Н. Хаткіна), *У принципі я жінка самотійна... І досить часто зі своїх польотів не уві сні, а наяву приношу в пазурах сумки з продуктами, а в дзьобі – важку пачку грошеньток* (Н. Хаткіна).

Головним чинником формування нового образу є асоціація. У лексико-семантичних, словотвірних, фразеологічних системах мов, як указує Н. Крючкова, фіксуються ядерні, апробовані часом уявлення про оточуючу дійсність, тоді як в асоціативно-дискурсивних реалізаціях – не тільки основні, але й супутні, факультативні або нові знання про ці явища [6, с. 272]. Зоровий образ лежить в основі фразеологічної одиниці (далі – ФО) *золоті гори* – надто багато [7, с.189]. Фольклорний образ прийшов із казок, де мав значення «великого багатства». Фразеологізм має іронічний відтінок, оскільки винагорода (багатство – велика кількість грошей) здебільшого є нереальною і постає засобом омани: *Твою хотіли думку полонити і князь, і гетьман, а ще й пан, ... що обіцяли гори золоті!* (П. Тичина).

Золоті гори – уявлення про матеріальне втілення багатства, з яким пов'язуються певні фізичні дії та їх знаряддя: якщо це гора, то її можна нагортати, підгортати ковшами, лопатами тощо. Саме такі образи є найбільш давніми і часто базуються на міфологічно-казкових уявленнях про багатіїв, їх палаци та гори золота в них. Репрезентанти цих образів поширилися і на сучасні паперові гроші, що також відображено у фраземах:

– *міряти мірками (міркою, ковшем) гроші*. Бути дуже багатим, мати великий капітал [7, с. 494]: *Звідки ж ти, безтолоч, знаєш, що дядечко гроші мірками міряє?* (М. Стельмах);

– *хоч лопатою горни (греби, загібай і т. ін.)*. Дуже багато [7, с.190]. ФО активізує уяву про велику кількість, зокрема грошей: *А ще чоловіка хочу перевиховати! Змусити гроші грести лопатою!* (Н.Хаткіна), *До того ж не якийсь там бухгалтер, хай навіть і головний, а доктор наук, можливо, скоро й академіком стане та й грошики, мабуть, лопатою гребе* (С. Грицюк);

– *лопатою горнути (гребти, загібати)*. Мати у великій кількості [7, с. 190]: *Лопатами гроші гребуть, а хоч би раз на день народження щось путнє подарували* (П. Щегельський).

Вербалізація кількісного вияву грошей відбувається шляхом метонімії – використання назв предметів, де зазвичай зберігаються гроші. До таких належать традиційні: *гаманець, калитка, кишеня* та (гіперболізовано) – *мішок*. Підкреслення множинного вияву досягається вказівкою на заповненість локусів (*набитий, повний*) або навіть переповнення. Наприклад:

– *набитий (повний) гаманець*. Багато грошей [7, с. 168]: *Й поміж людей ще водяться люди, яких ми зєм зневажливо*

«жуками». Їх ідеал *набиті гаманці* (з газети). Значення чисельності актуалізується через посилення семи «велика кількість». Гаманець – предмет для зберігання грошей, посилення на кількість, і набитий – «наявність + надлишковість + фізичні зусилля»;

– *повна (набита, непорожня) кишеня (калитка)*. Багато грошей [7, с. 374]. Прикметник *повний* має семантику заповнення, достатку, максимального вияву кількості чогось у певних обставинах. За умови сполучення прикметника *повний* з іменниками на позначення предметів для зберігання грошей ФО набуває значення великої кількості грошей, матеріальних статків: *Хоч не панського роду, зате не порожня кишеня* (Панас Мирний);

– *кишеня не сходиться*. Дуже багато [7, с. 374]. ФО не містить назви на позначення грошей, але саме їх мають на увазі: *Грошей – і кишеня не сходиться* (українське прислів'я);

– *грошовий (золотий) мішок*. Гіперболічний образ великої суми грошей, що відображає уявлення про те, де ці гроші можуть зберігатися. Поєднання слів *грошовий* чи *золотий* з лексемою «мішок» набуває значення «капітал, багатство» [7, с. 498]. При вербалізації концепту неозначено великої кількості, на думку М.Каламаж, використано уявлення про великі артефактні локуси (вмістилища) та дії з ними. За прототипними уявленнями, віддзеркаленими в мовних картинах світу, великими вмістилищами є різновиди мішків [5, с. 187].

До традиційних образів-локусів належить і чаша. Лексема *чаша* фігурує у складі ФО *як повна чаша* – всього вдосталь, у великій кількості [7, с. 945]. Чаша символізує людське життя: прожити життя – випити чашу радості та горя. У поєднанні з прикметником *повний* стає, передусім, символом матеріального благополуччя, тому позначає статки, велику кількість грошей, майна: *Гріх Бога гнівити, живемо – не тужимо. І люди нас знають – не цураються... Слава Богу! Хазяйствечко – повна чаша!* (Панас Мирний).

Великі статки в народі завжди сприймалися як допомога потойбічної сили. За народними повір'ями, певні чорти володіли багатством, яким могли наділяти людей, що продавали душу, тому фразеологізми із демонічними компонентами: *дідько, біс, юдник, щезник, ідол, демон, лукавий, нечистий, куций* – здебільшого позначають велику кількість грошей. Неозначено велика кількість, виражена такими ФО, переважно має негативну семантику, що

пов'язана з «нечистим» багатством. Як зазначає С. Денисенко, фразеологія є найбільш благодатним тереном для вивчення форми виразу оцінки, оскільки оцінковий макрокомпонент значення ФО є провідним у структурі семантики ФО [3, с. 47]. Наприклад:

– *до ката*. Дуже багато [7, с. 366]: *Вона дівка-козир, а худоби і грошей до ката* (Г. Квітка-Основ'яненко);

– *до чорта (до гаснида)*, грубо. Дуже багато [7, с. 955]: *Стану я вчитись, стану робити? Як би не так! Хай хто хоче робе, я знаю, у батька до чорта грошей. На мій вік стане* (Панас Мирний).

Негативне ставлення до багатства закладено у фраземі *до смутку*, яка побутує в повсякденному мовленні з семантикою «так багато, що це не може бути добре»: *Ой, доню, доню, в їх до смутку грошей. То ж Вишняки, то ж Галя, зрозумій* (Л. Костенко).

Негативна оцінка надмірності матеріальних благ, зокрема грошей, передається й через образ фізичного перенасичення людини або тварини. Наприклад:

– *у пельку не лізуть*, з сл. гроші, грубо. Дуже багато [7, с. 440]: *І, певно, виграв якийсь дурень, такий, що й не знатиме, що з такими грошима робити, або такий багатир, що й свої в пельку йому не лізуть* (В. Самійленко). Відтінок згрубілості підкреслює уявлення про ненормальність такої кількості, більше того, непотрібність чи й шкідливість для конкретного об'єкта;

– *[і] кури не клюють*, з сл. грошей, у кого. Хто-небудь дуже багатий, у когось дуже багато грошей [7, с. 406]. ФО переважно використовується для підкреслення надзвичайно великої кількості грошей: *Поласяться усі домашні на Сизоненка: в нього грошей кури не клюють* (М. Стельмах).

Намагання когось отримати надзвичайно велику кількість грошей закладено у ФО *дерти по три шкури*. Значення ФО розкривається через посилення й так прибуткової справи. Сполука функціонує на позначення прагнення отримати велику кількість грошей за певні товари чи послуги, завдаючи шкоди, збитків іншим: *Скільки ж можна за яєчко дерти по три шкури?* (П. Глазовий).

Для вираження гіперболічного образу неозначено великої кількості грошей мовці також удаються до повтору лексем – відбувається своєрідне нагнітання відчуття множинності: *Все просить рук. Усе кричить хазяїна. І грошей, грошей треба позаріз!* (Л. Костенко).

Таким чином, лексико-семантична група та ФО на позначення великої кількості грошей відображає народно-міфологічні уявлення по них, а також оцінку. Прямим називанням є слова *гроші*, *сума*, *цифра*, які посилюються прикметниками із семантикою повноти вияву.

Згідно з народною мораллю, гроші є виявом слабкості людини, тому вони сприймаються як вияв «нечистої сили». Велика кількість здебільшого асоціюється зі злом, що викликає негативні почуття. Людина, яка володіє великими статками, оцінюється за розміром та станом свого гаманця.

В уявленнях про кількісний вияв грошей, що передаються за допомогою традиційних образів матеріального світу, відбито народну мораль: багато грошей – зло.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Берестнев Г. И.** Образы множественности и образ множественности в русском языковом сознании / Г. И. Берестнев // Вопросы языкознания. – 1999. – № 6. – С. 83–99.
2. **Болдырев Н. Н.** О диалектном концепте в когнитивной системе языка / Н. Н. Болдырев, В. Г. Куликов // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2006. – № 3. – С. 3–13.
3. **Денисенко С.** Вивчення фразеології у світлі мовно-культурних контактів на сучасному етапі / С. Денисенко // Язык и культура: [Шестая международная научная конференция]. – Т. II. – К., 1998. – С. 44–48.
4. **Іващенко В. Л.** Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури / В. Л. Іващенко // Українська мова. – 2004. – № 4. – С. 18–28.
5. **Каламаж М.** Лінгвокультурологічний аналіз квантитативних концептів у різномовному відбитті (на матеріалі української, російської, польської, білоруської, болгарської фразеологічних систем) / М. Каламаж // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки. – Випуск 80. – С. 184–194.
6. **Крючкова Н. В.** Методы изучения концептов / Н. В. Крючкова // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: [труды и материалы Международной научной конференции, посвященной 200-летию Казанского университета (Казань, 4–6

октябрю 2004 г.) / Под общ. ред. К. Р. Галиуллина]. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С. 271–272.

7. **Фразеологічний** словник української мови: у 2-х кн. [уклад. В.М.Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с. – (Словники України).

Надійшла до редколегії 16.02.2010

УДК 811.161.2'373

І. В. Магрицька

МІШАНЕ МОВЛЕННЯ ПОЛІТИКІВ ЯК ХВОРОБА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті йдеться про факти інтерферованого різновиду мішаного українсько-російського мовлення українських політиків.

Ключові слова: суржик, інтерференція, білінгвізм, культура мови, публічне мовлення.

В статтє говорится о фактах интерферентной разновидности смешанной украинско-русской речи украинских политиков.

Ключевые слова: суржик, интерференция, билингвизм, культура речи, публичная речь.

The article is about the facts of interferovan kind of mixed Ukrainian-Russian language of Ukrainian politicians.

Key words: dialect, interference, bilingualism, language culture, public speech.

Пам'ятаєте, як колишній голова Верховної Ради Іван Плющ щедро засівав через «мікрохвон» усю Україну своєю колоритною мовою? Ось фрагмент його звернення до колег: «Доброго ранку,

шановні депутати! Як ви пам'ятаєте, вчора утрім ми з вами домовилися сьогодні розминку не проводити».

На позначення такого мішаного типу мовлення існує науковий термін – суржик. За енциклопедичним джерелом, суржик (букв. – суміш жита з пшеницею, ячменю з вівсом і т. ін., а також борошно з такого зерна) – мова, у якій штучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов. Уживається цей термін переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивованими запозиченими (унаслідок українсько-російської інтерференції), найчастіше російськими елементами: *самольот, січас, тормозити, строїти, кидатися в очі, займатися в школі, гостра біль*. Суржик – це збіднена мова, позбавлена національного колориту, краси й виразності [3, с. 616].

Невмотивовані запозичення в українській мові зумовлені багатовіковим засиллям російської мови в Україні. Та ж енциклопедія пояснює: «Помітна тенденція у мовній політиці до закріплення панівної ролі російської мови зумовлювала послідовне обмеження вживання української мови в народному господарстві, суспільно-політичному житті, у сферах освіти, науки й культури. Як наслідок цього, за даними соціолінгвістичних обстежень, переважна більшість російськомовного населення не володіла українською мовою, а близько половини українців з рідною українською мовою, що мешкали в містах, мали лише російськомовні навички спілкування в офіційних сферах, хоча вдома переважно користувалися рідною мовою. Помітне обмеження функціонального використання української мови, пропаганда виняткової ролі російської мови призводили до закріплення уявлення про нижчий суспільний статус української мови, а отже, двомовність в Україні, на відміну від декларованих у радянській соціолінгвістиці постулатів, мала риси не гармонійності, а диглосії (нерівноправного, асиметричного статусу двох мов – *I. M.*). Фактично колективна українсько-російська двомовність була перехідним етапом у процесі витіснення з ужитку рідної мови» [3, с. 122].

На жаль, сучасна мовна ситуація в незалежній Україні, попри чинність Закону «Про мови» (прийнятий 1989 р.) і конституційних норм 1996 р. (зокрема 10-ї статті Конституції України), якими закріплено державний статус української мови, засвідчує досить стійкі позиції суржику в нашому суспільстві. Для характеристики

цього явища дослідники використовують негативно конотовані вислови: «хронічна хвороба нації» (Ліна Костенко), «мовна каліч», «напівмовність» (Б. Ажнюк), «мішане мовлення», «мовний покруч» (Б. Антоненко-Давидович), «взаємообкрадання, взаємозабруднення мов» (А. Окара), «химерний мішанець», «кровоозмісне дитя білінгвізму», «упосліджений гібрид, що має всі ознаки фізичного та психологічного каліцтва» (Л. Ставицька), «скалічена мова», «мовний безлад», «мовна патологія» (О. Сербенська), «антимова» (Л. Біланюк) тощо.

В очах як української, так і російської інтелігенції суржикомовне середовище є убогим, рабським. Російський політолог Андрій Окара, який вільно володіє українською літературною мовою (його коріння в Полтавщині), дає вбивчу оцінку цьому явищу: «Суржик – це найвищий ступінь духовного плебейства, це відсутність стилю, відсутність внутрішнього вертикального, організуючого начала. Суржик у принципі неможливо унормувати, неможливо скласти його граматику – він такий же безформний, як і сутність жлобської натури. Звідси й чисто плебейське – прагматичне та функціональне – уявлення про мову як виключно засіб комунікації, і ніщо більше... Якимось одним жлоб із Донбасу наприкінці 1980-х, ще за горбачовської «перестройки», сказав, що українська мова його зацікавить лише в тому разі, коли од неї буде більше ковбаси» [6].

Український мовознавець Б. Тарасенко пропонує при дослідженні мішаного українсько-російського мовлення розмежовувати поняття креолізованого та інтерферованого різновидів суржику [2, с. 64].

На нашу думку, перший різновид можна охарактеризувати як тип українського просторіччя з помітною домішкою росіянізмів, що став розмовною мовою і фактично основним засобом спілкування українськомовного населення країни внаслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її асиметричній, або диглосній, формі (пор. його з т. зв. креольськими мовами, що сформувалися на основі піджинів, які, у свою чергу, є результатом вторинного перетворення природних мов в умовах регулярних і масових етнокультурних контактів [5, с. 245, 374].

Під інтерферованим же ми розуміємо такий різновид мішаного українсько-російського мовлення, що виникає або при мовних контактах, або при індивідуальному засвоєнні української мови як нерідної; він є відхиленням від норми й системи другої мови (у

нашому випадку – української) під впливом рідної мови (російської). Своїм значенням термін «інтерференція» близький до слів «запозичення», «калькування». Але якщо останні називають як невинуваті, так і виправдані мовні одиниці, то наслідком інтерференції завжди є відхилення від мовної норми.

Яскравим зразком інтерферованого різновиду може бути публічне мовлення українських політиків, для багатьох із яких рідною – мовою спілкування в родині, у побуті – є не українська (ніде правди діти!), а російська мова. Більш-менш філологічно розвинена людина, вухо якої змушене сприймати таке мовлення, відчуває психологічний дискомфорт і бажання (на жаль, пасивне) допомогти представникам нашої політичної еліти стати носіями й елітарної – чистої, красивої, правильної, нормативної української (державної!) – мови.

Візьмемо для прикладу мовлення кількох відомих людей з українського політикуму (їхні прізвища не будемо називати як з етичних міркувань, так і тому, що робити це не так уже й важливо, адже тих окремих публічних політиків, хто вправно володіє державною мовою, можна перерахувати на пальцях однієї руки) і проаналізуємо його з точки зору відхилення від норми й системи української мови.

На фонетичному рівні такими відхиленнями (що, як правило, зумовлені впливом норм російської мови) є зафіксовані нами явища:

– наближення ненаголошеного [о] до [а], або «акання»: *каристууючись, алігархи, нагарадили, салідарність, прогаласували* (у значенні «віддали свій голос», а не «закричали»), *запрапановані, пагано, кааліція, азброєння, праграму, гатувати*;

– м'яка вимова звука [ч] та інших шиплячих у словах, де вони мають бути твердими: *ч'ули, суч'асний, щ'о, блищ'е* (ближче), *ващ'е* (важче), *щ'оріч'ний, щ'ірий, селищ'ами* і, навпаки, тверда вимова шиплячих перед **і**: *шистдесят, гроши, рушийна (сила), інши* (інші), *скажійть, служиння, в душі, більшисть, наши* (діти), *до межі*;

– м'яка вимова губних приголосних: *[м'а]со, [п'а]тдесят, де[в'а]носто, де[в'а]тнадцять*;

– пом'якшення приголосних перед **е, и**: *п'ерсонал, пробл'еми, к'ерівник, С'евастополь, д'інаміка, фінанс'істи, с'ітуація* та в інших невмотивованих випадках: *за щ'ім (планом), на т'іх (людей), на як'іх, д'ітячі (майданчики)*;

– тверда вимова приголосних перед закінченням **-ія** і сполукою **-іа** всередині слова в латинських запозиченнях: *фракція, опозиція, руйнація, стагнація, інвентарізація, реконструкція, модернізація, електростанція, соціальний, національний, нація, потенціал*;

– неправильне звукове відтворення буквосполук, написання яких не повинно збігатися з вимовою: *вині[сш]и* замість *вині[шш]и*, *запорі[жц']і* замість *запорі[з'ц']і*;

– невмотивоване спрощення або ускладнення груп приголосних в іншомовних словах: *кон'юктура, безпрецедентний, інцидент* замість *кон'юнтура, безпрецедентний, інцидент*;

– неправильна вимова звуків, зумовлена незнанням мовцем:
а) правил орфографії (*ка[о]ліція, су[д'йа], ане[г]дот, мі[л'іа]рд, [н'йу]анси, котеле[н]* замість *ко[а]ліція, су[д'д']я, ане[г]дот, мі[л'йа]рд, [н'у]анси, котеле[н']*); б) питомо українських чергувань звуків: *річі, Межгір'я, (нам) вкрай (важливо), вісьмий, голословний, Чорновіла, в світі* (замість *речі, Міжгір'я, украй, восьмий, голослівний, Чорновола, у світі*);

– ненормативне наголошування слів: *вімога, одінадцять, прийняли, читання, ознака, дбчка, простій, брала, за дужки, нелéгка (справа), (на круглому) стóлі, пéрелік, авгієві (стайні), скáжу, не бúло, внéсла, навéла, прóшу, випáдок, сóбі, (любі) мóї, тóму* (останні акцентуаційні форми є результатом прагнення мовця говорити на західноукраїнський манер).

До порушень *граматичних норм* у мовленні українських політиків відносимо такі помічені нами явища:

– неправильне відмінювання числівників: *з п'ятидесяти п'яти до шестидесяти, у тища дев'ятсот тридцять п'ятому (році), у двохтищ п'ятому (році), у двух тисяч четвертому (році), семидесяти, (питання буде вирішене) триста (голосами), від двісті тридцяти до двісті шестидесяти*;

– неправильне застосування відмінкових закінчень іменників: *з громадянином Кириченко, про Сергія Тігіпка, надати слово Миколі Томенко* (правильно *Кириченком, Тігіпка, Томенку*); *судити по політикам, ударити по руках, їздити по дільницям, розібрали по кишнях, по всім каналам, уряд Крима* (правильно *по політиках, по руках, по дільницях, по кишнях, по каналах, Криму*);

– невміння утворювати ступені порівняння прикметників: *самий кризовий час, найважкіший, сама дешева ковбаса, самі дієві*

депутати, сама детальна інформація (правильно **найбільш кризовий, найважчий, найбільш дієві, найдетальніша**);

– творення дієприкметників за російськими словотвірними моделями: в умовах розгортаючого наступу, вітаю всіх із відбувшимся початком сесії (краще дієприкметники з цих конструкцій взагалі випустити), нав'язші на зубах проблеми (краще вжити **задавнені проблеми**), програвша сторона (правильно **сторона, яка програла**), пропагуємая діяльність (правильно **пропагована**);

– уживання невластивих для відповідних слів суфіксів: атомщики, непередбачувальні (замість **атомники, непередбачувані**), відкладаєте (замість **відкладаєте**);

– неправильне керування залежними словами: подякувати всіх (треба **всім**), знуцання над малим бізнесом (треба з **бізнесу**), є чому (треба **чого**) повчитись, програми по підтримці середнього бізнесу (треба **програми підтримки**), по прізвищу Противсіх, взяв по проханню (треба **на прізвище, на прохання**), по цих документах (треба **за цими документами**), на російській мові (треба **російською мовою**), по підсумкам минулого року, по місцю проживання, по таким же принципам, по великому рахунку, жити по правилам, по своїм переконанням, по стандартам життя, по всім аспектам (треба **за підсумками, за місцем, за принципами, за рахунком, за правилами, за переконаннями, за стандартами, за аспектами**), ігнорувати волею народу (треба **волю**);

– уживання одного прийменника в значенні іншого: В Умань щороку приїздить біля (треба **близько**) двадцяти тисяч хасидів;

– ненормативне використання числових або родових форм іменних частин мови та залежних від них слів: під часи (правильно **під час**) роботи, боротися з повенем (правильно з **повінню**), вніс чітку і зрозумілу запис (правильно **чіткий і зрозумілий запис**), у дев'яносто третіх – дев'яносто четвертих роках (треба **у дев'яносто третьому – дев'яносто четвертому роках**), от де собака зарита (правильно **заритий**), кризис (правильно **криза**).

Порушення нашими політиками лексичних норм української мови демонструють приклади:

а) уживання слів із невластивою (або й протилежною) їм семантикою: я рахую (**вважаю**), що... (під впливом рос. я считаю, что...); вірні (**правильні**) рішення; задати (**поставити**) запитання;

зберуться всі без виключення (**без винятку**); вони **настоюють** (**наполягають**) на цьому; ми **потрібні** (**повинні**) це зрозуміти; **уходимо** (**ідемо**) на рекламу; **Сьогодні ні жодна** (**жодна**) людина до виборів не готова; на **протязі** (**упродовж, протягом**) року; діючий (**чинний**) закон; це було **три роки назад** (**тому**); в області (**у галузі**) ракетної оборони; **дві неділі** (**два тижні**) тому; Дійсно, це **слухняне** (**слухне**) питання;

б) використання росіянізмів (інколи в українському словотвірному або фонетичному оформленні): **почали поступати** (**надходити**) скарги; **державна казна** (**скарбниця**); **ноль** (**нуль**); **оговорка** (**помилка на слові, обмовка**); **останній** (**останній**); **шестірка** (**шістка**) країн; такі асоціації є сьогодні абсолютно неумісними (**недоречними**); **якби-то** (**нібито, начебто**); **урна** (**скринька**) для голосування; **одноголосно** (**одностайно**); **тупик** (**глухий кут**); **сутолока** (**штовханина**); **навики** (**навички**); **вот** (**ось**); **так як** (**оскільки; бо**) **із-за того, що** (**через те, що**); **додаткові рти** (**роти**); **повернути історію вспять** (**назад**); **колокольчик дзвонить** (**дзвоник калатає**); **кріпке** (**міцне**) здоров'я; це **співпадає** (**збігається**) з моєю **точкою зору**; це **протирічить** (**суперечить, не відповідає**) закону; **Нічого не було зроблено напрасно** (**Ніщо не було даремним**); **абсолютно сплочонна** (**згуртована**) команда; **Люди, в яких немає жодного п'ятна** (**плями**) за спиною; на **заключення** (**наостанок**) **дозвольте подякувати**; **сказався** (**дався взнаки**) певний контраст; як вони **відносяться** (**ставляться**) до людей; **неспроста** (**недарма**); **давління** (**тиск**) влади.

в) уживання слів, утворених від українських коренів за російськими словотвірними моделями: **Зробити це нам не складає ніякої важкості** (по-українськи це речення звучить так: **Зробити нам це не важко** або **Це нам не важко / до снаги**).

Наведемо кілька прикладів ненормативного вживання українськими політиками слів у складі **фразеологізмів**: **Його оточення це зробило втіхаря** (**зробило тишком-нишком**), **все летіло в тартарари** (**летіло шкереберть**), **так сказати** (**так би мовити**), в **кінці кінців** (**врешті-решт**), **дякуємо велике** (**щиро / красно дякуємо**), **приймати заходи** (**уживати заходів**), **зайняла перше місце** (**посіла перше місце**), **підвести підсумки** (**підбити підсумки**), (**навколо нас створився**) **замкнений кут** (це відхилення від норми виникло, очевидно, внаслідок контамінації синонімічних висловів **замкнене коло** та **глухий кут**).

У результаті неправильного вживання слів у мовленні політиків виникають також невиправдані *тавтологічні сполуки*, як-от: *Буде будувати (будуватиме)*; *абсолютний (повний) абсурд*; *на сьогоднішній день (на сьогодні)*; *податковий податок (податковий збір)*; *відшкодування моральної шкоди (відшкодування моральних збитків)*; *притягнути до відповідної відповідальності (до відповідальності)*; *Політичний вплив дуже і дуже впливає на характер приватизації (тиск впливає)*; *внесок вноситься (хтось робить внесок)*; *посів посаду (обійняв посаду)*; *забезпечити безпеку (надати безпеку)* тощо.

Переважна більшість наведених ненормативних мовних фактів мають інтерферентну природу; інтерференція в нашому випадку є беззаперечним негативним результатом російсько-українського або українсько-російського білінгвізму.

У соціумі, де взаємодіють близькоспоріднені мови, пересічний мовець, як правило, рідко переймається думкою про те, одиниці якої мови він використовує у мовленні, для нього головне – досягти порозуміння зі співбесідником.

Проте є люди, які не мають права на помилки. Це публічні особи – державні діячі, урядовці, депутати, чиновники різних рангів, працівники ЗМІ, освіти тощо. Їхнє мовлення має бути зразковим, оскільки його наслідують різні верстви населення. Вони просто зобов'язані бути носіями літературної мови – мови освічених людей. Натомість наведені нами приклади засвідчують, що публічні люди в Україні, зокрема політики, постійно порушують норми літературної мови (що, очевидно, не заважає їм уважати себе освіченими). Це відбувається й через мовне нехлюйство, безкультур'я, некомпетентність, небажання стежити за своєю мовою, і через нігілістичне ставлення до самих мовних правил.

Людина інтелігентна, висококультурна, якщо вона від природи не наділена філологічним даром, постійно працюватиме над собою, удосконалюючи своє мовлення, наближаючи його до літературних норм. У всіх європейських країнах володіння певним обсягом знань із лінгвістики кожною більш-менш освіченою, а тим більше публічною людиною, є загальновизнаною нормою. На жаль, публічні люди в Україні часто-густо не мають внутрішньої потреби знати мову в ідеалі, опанувати її норми. За словами багатьох із них, головне сьогодні в Україні – економіка. Професор О. Сербенська з цього

приводу наводить слова президента Ліги українських меценатів П. Загорія про те, що «економіка починається з патріотизму, який неможливий без знання рідної мови» [1, с. 16], і до цих слів додає: «І без глибокої поваги до мови державної» [Там само].

Політики повинні усвідомлювати свої помилки й соромитися їх уживати. На жаль, такої тенденції поки що немає, інакше б ми спостерігали реальні результати студіювання ними численних довідників, словників і порадників, спеціальних праць Б. Антоненка-Давидовича, Н. Бабич, О. Пономарева, О. Сербенської та М. Волощак, І. Фаріон, адже ці книги допомагають усім бажаючим запобігти помилковому слововживанню, позбутися російських кальок та інтерферем, здобути глибокі знання з культури української мови.

Але для цього ті, хто стоїть біля керма нашої держави, мають осягнути, по-перше, що зразкова літературна мова є важливим консолідуючим чинником нашого суспільства, а по-друге, вони мусять відчувати себе українцями, громадянами держави Україна. Ми також згідні з І. Фаріон у тому, що літературна мова стане нормою спілкування тоді, «коли постколоніальне і постгеноцидне українське суспільство не житиме роздвоєною підсвідомістю як першопричиною мовної недуги – шизопсихоглосії (термін норвезького мовознавця Е. Гавгена), себто співіснування у підсвідомості білінгва двох паралельних картин дійсності та наслідків їхнього злиття» [4, с. 140].

Долати мовне безкультур'я, яке набуло ознак зтяжної хвороби нашого суспільства, є актуальним завданням й українських політиків (але не політиканів), й усієї нашої інтелектуальної еліти, і самої держави, яка досі нічого не зробила в цій сфері.

Тож, можливо, усе-таки варто прислухатися тим, чиє мовлення повинно бути зразковим, до таких народних прислів'їв: «Пізнати з мови, хто якої голови» (українське), «Граматиці підкоряються навіть імператори» (латинське), «Немає людини, яка б не робила помилок, але той, хто виправляє свої помилки – мудрець» (китайське), а також до висловів відомих людей: «Якщо мова не є правильною, то вона не означає того, що має означати, тому не буде зроблено те, що має бути зроблено; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці – і всі впадуть у стан безладного хаосу» (Конфуцій), «Слово – зброя. Як усяку зброю, його треба чистити й доглядати» (М. Рильський), «Наївно думати, що люди тільки розмовляють суржилом. Вони ним також думають. А це призводить до інтелектуально-моральної аморфності, розмитості і

невизначеності особистості, втрати нею не лише мовних, а й національних орієнтирів узагалі» (Я. Радевич-Винницький), «Мова мстива: будь-яка наруга над нею призводить до душевної ущербності» (П. Мовчан), «Велика мовна культура конче веде й до великої сили політичної» (І. Огієнко), «Проблема нашого мовлення повинна бути питанням загальної деколонізації нашої культури» (Р.Кісь) і збагнути зміст цих мудрих висловів?

І врешті, нашим політикам варто завжди пам'ятати про те, що мова – це теж закон, який треба виконувати. І лише той, хто живе за законом, за правилами, має право й від інших вимагати дотримання законів і правил.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Сербенська О.** Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. Сербенська, М. Волощак. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. – 204 с.
2. **Тарасенко Б. В.** До питання про дефініцію мішаного українсько-російського мовлення / Б. В. Тарасенко // Наукові записки НТШ. Філологічні науки. – Л., 2006. – Т. 60.
3. **Українська мова.** Енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
4. **Фаріон І. Д.** Мовна норма: знищення, пошук, віднова / Фаріон І. Д. – Івано-Франківськ, 2009.
5. **Энциклопедический словарь** [гл. ред. В. Н. Яйцева]. – М., 1990.
6. **Окара А.** На захист російської мови. Полтавський суржик та духовне плебейство [Електронний ресурс] / Окара А. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/okara-nazah.htm>. – Назва з титул. екрану.

Надійшла до редколегії 14.03.2010

ВНЕСОК ІВАНА МАНЖУРИ У ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті розглянуто внесок І. Манжури в розвиток української лексикографії та проаналізовано введення в обіг лексичних одиниць із «Слів, записаних в Катеринославській і Харківській губ. І. Манжурою» через «Словарь української мови» Б. Грінченка та одинадцятитомний «Словник української мови».

Ключові слова: слово, словник, лексикографія, діалектна лексика, жива народна мова.

В статье рассмотрен вклад И. Манжури в развитие украинской лексикографии и проанализировано введение в оборот лексических единиц из «Слов, записанных в Катеринославский и Харьковской губ. И. Манжурой» через «Словарь украинского языка» Б. Гринченко и одиннадцатитомный «Словарь украинского языка».

Ключевые слова: слово, словарь, лексикография, диалектная лексика, живой народный язык.

There presented the investigation of I. Manjura's contribution into the development of Ukrainian lexicography. The analyses of introducing lexical units from Manjura's glossary «The words which were put down in Ekaterinoslav and Kharkiv regions» through B. Grinchenko's dictionary «Ukrainian Language Dictionary» and eleven-volume «Ukrainian Language Dictionary» into usage is made here.

Key words: word, glossary, dictionary, lexicography, dialect lexics, vivid patois.

Словникарство в Україні має багатовікову історію. У передмові до «Словаря української мови» Б. Грінченко докладно на ній зупиняється, починаючи ще від словників Лаврентія Зиновія Тустановського (1596) та Памви Беринди (1627). А сам чотиритомний «Словарь української мови» Б. Грінченка побачив світ у 1907–1909 роках. Про цей словник В. Сімович писав: «Се праця капітальна. На ній будуть опиратися всі дослідники мови, нею будуть користуватися всі ті, що схотять укладати словник. Отсим словарем зискав собі Грінченко невмирущу славу» [7, с. 14]. До речі, у передмові до свого словника Б. Грінченко, зокрема, згадує і доробок І. Манжури: «Очень ценны «Слова записанные в ... Екатериносл. губ.» и помещенные И.И. Манжурою в его «Сказках» (Харьк. 1890)» [1, с. XII].

Іван Іванович Манжура (1851–1893) – поет, етнограф, фольклорист – рано залишився сиротою, у підлітковому віці жив у Харкові і виховувався у сім'ї видатного українського й російського мовознавця О. Потебні. З 1876 р. після поранення на Балканах, де брав участь добровольцем у визволенні Сербії від турецьких поневолювачів, оселяється в Катеринославі, працює в губернській газеті «Екатеринославский Листокъ», а після її закриття – у газеті «Днепръ», збирає фольклорно-етнографічні матеріали.

Розуміючи важливість своєї роботи, І. Манжура пішки обійшов практично всю Харківщину і Катеринославщину, збираючи народні перлини. Цю його роботу високо оцінили М. Драгоманов та Ф. Колесса.

Степові говірки як об'єкт досліджень починають виділятися з часу появи праць М. Максимовича, О. Потебні, де вперше названо згадуваний діалектний континуум як окреме мовне угруповання. Велика роль у дослідженні мовного масиву степових говірок належить І. Манжурі, який не був «граматистом», але при збиранні фольклорних та етнографічних матеріалів надзвичайно уважно й бережно ставився до слова, намагаючись записати його так, як чув із уст народу. Проте і на сьогодні нез'ясованим залишається внесок І. Манжури в обіг численних лексичних одиниць, записаних ним у Катеринославській та Харківській губерніях, його роль у формуванні української лексикографії.

У середині ХХ ст. мовознавець, діалектолог Ф. Жилко зазначав, що «степові говірки найменше досліджені з усіх діалектів української мови» [2, с. 167]. Пізніше зробили значний внесок у дослідження цих

говорів українські мовознавці С. Самійленко, В. Височина, Л.Денисенко, К. Глуховцева, В. Кузема, Я. Нагін, І. Матвіяс, А.Поповський, Г. Пелих, В. Чабаненко, Б. Шарпило, З. Сікорська, І.Мамчич, М. Кравченко.

На думку дослідника степових говорів А. Поповського, перший період в їх описові слід хронологічно окреслити ХІХ – початком ХХ ст., коли «не можна не помітити початкових спроб подати фактичний матеріал для їх характеристики» [6, с. 13]. Велика заслуга у цій роботі належить Іванові Манжурі.

Мета дослідження – з'ясувати роль І. Манжури у формуванні української лексикографії.

Іван Манжура був прибічником комплексного збирання народної творчості – йому належать записи й публікації величезної кількості казок, пісень, легенд, дум, переказів, заклинань, жартів, пародій тощо. З метою всебічного охоплення життя й побуту населення Катеринославської й Харківської губерній, І. Манжура занотовував також і мовознавчий матеріал, який доповнював його багаті фольклорно-етнографічні записи.

У 1890 р. Харківське історико-філологічне товариство видало його винятково цінний фольклорний збірник «Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И.Манжураю». Цей збірник містив також уже згадувані «Слова записанныя въ ... Екатеринославской и Харьковской губ.».

Ця невелика за обсягом, але досить цінна праця для вивчення південно-східних говірок України не втратила значення і в наші дні. Словник І. Манжури був однією з перших спроб зафіксувати територіальні діалекти української мови. У роботі І.Манжури наведено близько 600 слів, розташованих в алфавітному порядку, при записі використано фонетичний правопис, пояснення подані, як прийнято було на той час, російською мовою. Над більшістю слів поставлено живомовний наголос. Якщо зважати на те, що питання акцентології, на жаль, і досі не достатньо розроблене в нашій мовознавчій літературі, то з цього погляду словник І. Манжури також не втратив свого значення для дослідників української мови.

Уживання наведених слів часто ілюструється прикладами із живого народного мовлення, наприклад: *аула* – шумящая толпа, сборище: «там коло волости така аула» [5, с. 175]*; *вискверятись* –

---

* Далі в круглих дужках вказуватиметься лише сторінка зазначеного видання.

«сонечко вискверилось», сонце виглянуло из-за туч (с. 178); **кацубнути** – замерзати, застывати: «земля закацубла» (с. 181); **пужар** – в июле степь совершенно высыхает, выгорает, как говорят; это и есть «пужар». Следовательно «*пішла Немерівна пужарем*» или, в думе о бегстве братьев, «пужар ніжки коле» не есть, как объясняют, «*ішла палом*», а именно такою выгоревшею от солнца степью (с. 191) тощо. Такі ілюстративні речення є цінним матеріалом для вивчення діалектологічних особливостей історії степових говорів.

Слід відзначити також, що І. Манжура підходив до своїх фольклорно-етнографічних, у тому числі й діалектологічних, записів не як аматор, а як глибокоерудований спеціаліст. Крім того, що майже над усіма словами в його словнику проставлено наголоси, деякі з цих слів мають і етимологічні пояснення з посиланням на інші мови. Наприклад: **бавина** – вата (т. є. бавовна, польск. *bawelna*) (с. 175); **верцбдло, версбдло** – астрябья польск. (зерцadlo, зерцало, польське *wierciadlo, zwierciadlo, zwierzcadlo*, від останньої форми перекручене свічадо) (с. 177); **молоді** – небольшие облачка на небе (ср. Олонек. *замолодыло*, о солнце, покрытом белыми тучками; Орл. – Тульс. *замолаживать* пасмурно, заволакив. тучками; Чешск. област. *mladi se* то же, что и *traui se*) (с. 185) та ін.

Заносячи до свого словника місцеві назви тварин, комах, рослин, І. Манжура обов'язково вказував і на їх наукову назву в латинській транскрипції (наприклад: **волик** – жук-носоріг (*oryctes*) (с. 177); **ладожник** – надожник, бодяга (*spongilla*) (с. 184); **любідра** – простая огородная мята, драгалюб (*tropaeolum minus*) (с. 185); **невстаха** – трава (*thalictrum*) – дається як производящая импотенцию (с. 186); **притичка** – тиркуша степная, птица (*dlareola melanoptera*) (с. 190).

Звертає на себе увагу те, що у словнику містяться й серйозні дослідження з народознавства. Так, І. Манжура вміщує у словник розлогі статті, у яких докладно зупиняється на деяких словах, наприклад: **дуб, клейно, кум** [4].

Серед наведених у словнику слів найбільшу частку займають іменники.

За семантичними ознаками їх можна умовно поділити на такі тематичні групи:

1. Людина, її зовнішній вигляд, характер, поведінка, родинні стосунки: *віпарубок* (підліток); *дітлахі* (діти); *криванжа* (кульгавий); *лаштабей* (ледащо – так лають дітей) тощо.

2. Імена людей: *Капеліна* (Капітоліна); *Киришта* (Кирило); *Надега* (Надія); *Ярепіна* (Аграфена).

3. Почуття, відчуття: *зострах* (переляк).

4. Їжа: *бурєки* (вареники зі шкварками); *катламá* (прісні коржі) та ін.

5. Частина тіла людини, тварини: *во́ло* (нижня частина шиї у вола); *гомілка* (голінка); *карк* (верхня частина шиї у вола) тощо.

6. Хвороби людей та тварин: *варунок* (біль у животі); *завійна* (спазми); *гунадза* (гуля); *мудзу́л* (велика мозоля, гуля, наріст) тощо.

7. Одежа та її частини: *ірха́* (смужка овчини, що йде на опушку кожуха); *іршанки* (хутрянні штани) тощо.

8. Житло, предмети домашнього вжитку: *балца́нка* (обплетена лозою сулія); *бувало* (жлукто); *бути́р* (дрібне хатне начиння) тощо.

9. Музичні інструменти: *коза* (дуда, волинка).

10. Знаряддя праці, господарювання, у тому числі поняття, що стосуються сільськогосподарської праці (хліборобства): *ариш* (дишло в гарбі); *башмарма́к* (дерев'яні граблі чи вила з трьома плоскими зубцями); *валашо́к* (звалене, зрубане дерево) тощо.

11. Скотарство, зокрема чабанство; тварини: *аврюшник* (ягня-баранчик, придатний на *авряка*, тобто для приплоду); *авряк* (баран, залишений для приплоду); *барна́к* (дерев'яний гак на герлизі у чабана) тощо.

12. Риба; поняття, пов'язані з рибальством: *биша́к* (астраханський оселедець); *га́нька* (кйюк, яким женуть рибу); *лине́ць* (линяючий рак); *мере́жа* (довга тонка сітка); *пічку́р* (риба бичок) тощо.

13. Рід заняття, професійні терміни: *бітельщик* (чоловік, який б'є ломом, на Дніпрі так називають коліїв криги); *жигáдло* (жигало в ковалів); *за́ткально* (початок ткання) тощо.

14. Птахи: *байдаки* (селезні, які збиваються у зграї, коли качки водять виводки); *ва́люшен* (вальдшнеп) тощо.

15. Комахи: *болотнянка* (бабка з темно-синіми крилами); *волик* (жук-носоріг); *джéнчик* (дзерготлива муха) тощо.

16. Рептилії та безхребетні, нечиста сила: *дробина́* (жаби, гадюки, черви і подібна «нечисть»); *ке́леп* (черепаха) тощо.

17. Рослини, їх частини: *брунька* (на дереві); *вісьмина* (рослина); *вовчкі* (сережки на вербі); *во́лот, волоття* (волоті проса) тощо.

18. Речовина: *джурджя* (густа мутна рідина); *опук* (особливий вид кримської білої солі); *осуга* (наліт).

19. Абстрактні поняття, дія: *вантаж* (користь, вигода, прибуток); *вїмівка* (вимова слів); *вмерачка* (моровиця на людей, смерть) тощо.

20. Явища природи, просторові поняття: *бакій* (вибоїна на проточній балці); *бризка* (бризка); *вертьог* (яма на піску од вітру); *жбир* (мілина на річці); *завійна* (заметіль, віхола) тощо.

21. Одиниці вимірювання: *дóлник* (міра горілки чи якоїсь рідини); *корх* (кулак, чотири пальці); *кришєник* (шматочок сала, м'яса); *скіпець* (ямка, скільки захопить лопата); *штих* (пласт завтовшки в лопату).

22. Збірні поняття: *вервечка* (низка, сув'язь); *ворочок* (кавалок сиру); *гáмуз* (уламки, сміття, залишки); *дриз* (хмиз); *друзки* (тріски) та ін.

Удвічі менше від іменників у словнику представлено дієслів, ще менше прикметників, прислівників і п'ять вигуків.

До речі, записані І. Манжура у словник слова трапляються тут же в розділі «Приказки, прислів'я і таке інше»: Нема ні *дриза* [3, с. 162]*; Цобе *кгулий (тулий)*, щоб тобі ріг одпав (с. 162); Хай він під *плав* піде (с. 162); *Розбєсивсь*, як собака (польс. *rozbestwiisik*) (164); І трьома *нападами* неозмеш – никак не возьмеш (с. 169), Варити у *гирявому* горщику – крайня бедность (*гирявий* горщик – без венец, щербатый) (с. 171); На три *корхи* од верблюда луччий (с. 170).

Цікаво те, що записані слова І. Манжура рясно вміщує й у свої поезії, щоб вони «не загубилися»: Як в Дніпрі стовпом він грає, Срібним *потязем* ляга (с. 79); *Навдаку* тільки силюньці Та серденько моє збудить (с. 19); *Притьмом* укриє нужда селянина (с. 22); Скрізь, де гляне око, Сива *нежер* (с. 23); Ті ж *гробки* і ті ж хрести убогі... (с. 38); Є навкруги огорожа – колюча *вісьмина* (с. 110); Немов в *ізматченім* рої (с. 111); Нависла сивизна йому (кобзареві) над чолом – *Линіє* на сонці, немов сребром Де тирса росою укрита (с. 122); Став мені *блякать* (с. 222); *Варуняць* у трунку уроки (с. 225); Вовк тут з Маругим та Рева патлатий ... за *Лисовина* беруться *голінно*, зараз у

---

* Далі в круглих дужках вказуватиметься лише сторінка зазначеного видання.

поле виводять карати (с. 246); Покайтесь, ...скверності більше не будете й звади ви *гонобити* нікому з громади (с. 239); *Дробинаста облуда* Коняка (с. 245); Стій, *лаштабею*, я дам тобі знати! (с. 230); Вся твоя челядь, бо *летарі* гнали, Бачивши вірність мою тобі щиру, З заздросців *притьмо* на мене *погонку*... (с. 244); Я за індика та *лиги* тікати (с. 240); (Рева) лишив на колоді *линовище* (с. 229); *Навдаку* вам бути на волі (с. 244); Забивсь, мабуть, дуже та й *обенберивсь*, не зна, що й робити (с. 241); валявся добрий *оцв'єнок* дубини (с. 226); Силчине тут ізгадав *патрування* (с. 229); *Лепський* же хутір у вражого сина! Дивним *подімством* добряча будівля Висіла в небо (с. 224); Вовцюга отим часом істиха Задки та задки із тушкою вбрався В *скоту* (с. 220); Тушку з *тринпули* скинув (с. 220); ...думав, з *хурдою* як обійтися йому Лисовою (с. 224); Дрюччям, кияччям, *штилями*, граблями (с. 228); – Як, – скричали, – *лаштабею*, ти зобидив *харпака*? (с. 275) та інші.

Варто вказати, що значна більшість «Слів, записаних у Катеринославській та Харківській губерніях І. І. Манжурую» увійшла пізніше до «Словаря української мови» Б. Грінченка з посиланням на вказану працю та поясненнями, які давав до них саме І. Манжура.

Пізніше в одинадцятитомному виданні «Словника української мови» І. Манжуру не можна сказати, що «забули», навіть деякі нечисленні цитати з нього наведено, наприклад: *бакáй* – 1. діал. Вибоїна з водою, калюжа на дорозі, баюра. 2. Глибока яма в річці, ставку. *Ідуть наші молодцями, Навмання, скрізь манівцями; Бакаї ... їм ніпочім* (Манж., Тв. 1955, с. 168); *б'єзбеш* – *Безбаи* див. *безбач* – присл. діал. 1) Без мети, врозбрід. *Череда он зачуміла бредє безбаи по горі.* (Манж., с. 72), але при використанні тлумачення слова, поданого І. Манжурую і наведеного в «Словарі» Б. Грінченка, ім'я І. Манжури вже не вказується.

Борис Грінченко використав 91 % «Слів, записаних у Катеринославській та Харківській губ. І. І. Манжурую» (це окрім тих, що містилися в казках, прислів'ях тощо цієї ж книжки), давши до деяких із них 476 посилань на І. Манжуру. Залишено поза увагою 52 слова, крім того, існують розбіжності у тлумаченні 13 слів. Якщо ж говорити про СУМ, то до нього не включено 46 % слів, окрім того, 49 слів мають зовсім інше тлумачення. Наприклад:

«Слова записанные ... И. И. Манжураю»	«Словарь української мови Б. Грінченка»	СУМ
<i>Багамел</i> , большая палка, посох; употребляется в юмористическом смысле. Произошло, вероятно, от богомольцев, ходящих с посохами.	<i>Багамел</i> – шутовое название палки, посоха. Мнж. 175.	Слово відсутнє.
<i>Ватянка</i> , чамарка на вате, мужская и женская.	Словник не подає (у ХХ ст. ця <i>ватянка</i> стане чи не національним одягом українців, особливо в сільській місцевості)	Те саме, що <i>ватник</i> (фіксується процес максимального зближення російської й української мов)
<i>Джурджа</i> , муть, бурда; густая мутная жидкость.	<i>Дурджа</i> , густая мутная жидкость. Мнж. 179.	Слово відсутнє, хоча й досі побутує на Дніпропетровщині.
<i>Кандзюба</i> , кривизна, крючок.	<i>Кандзюба</i> , кривизна, крючок. Мнж. 181.	Слово відсутнє, хоч у М. Коцюбинського два головних персонажі повісті « <i>Fata morgana</i> » носять таке прізвище.
<i>Квасник</i> , кадка для квашенья.	<i>Квасник</i> , кадка для квашенья. Екатеринос. г. Мнж. 181.	<i>Кваснік</i> – той, хто варить, готує або продає квас.
<i>Дробина</i> – Жабы, змеи, черви и т. п. «нечисть» (« <i>хай йому дробина сниться</i> » – нехорошее пожелание покойнику).	<i>Дробина</i> – 1) Домашние птицы. 2) Мелкие пресмыкающиеся, также черви (« <i>хай йому дробина сниться</i> » – нехорошее пожелание	<i>Дробина</i> – 1. розм. Малі діти (!) 2. діал. Свійська птиця.

	покойнику). Мнж. 179. 3) Дрова из тонких веток. 4) Мелкие вещи. 5) Мелкие деньги. 6) Мелкие куски.	
<i>Ялі́нка</i> , длинный шест с железным наконечником, которым «пыхаютця» с барок на Днепре, идя против течения.	<i>Ялі́нка</i> . 2) Длинный шест с железным наконечником, которым упираются с барок на Днепре, идя против течения. Мнж. 194.	<i>Ялінка</i> . 1. Зменшено-пестл. до <i>ялина</i> . 2. Зрубана і прикрашена ялина в свято Нового року або різдва. 3. Доїльний майданчик, на якому станки розташовані по обидва боки проходу для доярок під певним кутом до нього.

Ніскільки не применшуючи титанічної праці укладачів академічного «Словника української мови», можна зробити висновок, що вони мусили виконувати завдання щодо максимального зближення російської й української мов, зокрема їх лексичного складу. То в Англії мовне питання є філологічним, тому й словник англійської мови нараховує понад 1 млн. слів, а в Україні воно було і, на жаль, залишається політичним.

Ні у словнику Б. Грінченка, ні у СУМі не подано таких слів як *гиготувина*, лошадиная шкура («гиготові чоботи»); *заміркуватий*, о мелком зерне, идушем в большем количестве на меру; о хлебе – недородный (слово й досі побутує на Дніпропетровщині); *зернайстий*, многозернистый; *маркудно*, тяжело на сердце, тошно. Цей список можна продовжувати.

Якщо говорити про словникарство, то сучасна лексикографія поділяє усі словники на енциклопедичні та власне мовні – лінгвістичні, або філологічні. Витоки майже усіх цих словників можна знайти у «Словах записаних у ... Катеринославській ... губ.», уміщених у збірнику «Казки, прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губернії Іваном Манжурую».

Лаконічне і повне пояснення таких слів, як *дуб*, *клеїно*, *кум* споріднює «Словник...» І. Манжури з енциклопедичними

словниками. Основна ж частина слів яскраво показує, що це лінгвістичний словник.

Лінгвістичні словники, у свою чергу, поділяються на

– перекладні (словник І. Манжури українсько-російський);

– діалектні (досить багато слів, наведених І. Манжурою, належать до діалектних: *линіти, макортеть, мишкувати, налопом* тощо);

– довідково-лінгвістичні словники. Словник І. Манжури можна вважати етимологічним, бо до багатьох слів наведено їх етимологію (*свічадо, молоді* тощо);

– фразеологічні словники (*погонка – погонку гнати* – морально переслідувати). Сюди ж належать і вміщені у «Казках» прислів'я та приказки;

– словотворчі словники (*кокати – стригти, обкокати – обстригти, накокати – настригти, поккати – постригти; модлювати – приміряти, замодлювати – підігнати, приміряти* тощо);

– орфоепічні словники (до більшості слів І. Манжурою вказано наголос).

Отже, своїми фольклорно-етнографічними й діалектологічними записами І. Манжура вніс скромний, але для свого часу помітний вклад у розвиток української діалектології, зокрема й історії вивчення говорів нинішньої Харківської, Дніпропетровської й частини Запорізької областей. І хоча за останні десятиріччя й історія української мови, і діалектологія далеко просунулися вперед, усе ж спадщина І. Манжури може стати в нагоді історикам української мови, діалектологам та лексикологам.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Грінченко Б.** Предисловие / Б. Грінченко // Словарь української мови: у 4 т. / [упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К.: Наук. думка, 1958–1959. – Т. 1.
2. **Жилко Ф. Т.** Говори української мови / Жилко Ф. Т. – К., 1958.
3. **Манжура І. І.** Твори / Манжура І. – К., 1980. – 326 с.
4. **Манжура І.** Казки, прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губернії Іваном Манжурою / Манжура І. – Д., 2003. – 228 с.

5. **Манжура І.** Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжураю / Манжура І. – Харьковъ, 1890. – 196 с.
6. **Поповський А. М.** Значення південноукраїнських говорів у формуванні літературно-національної мови / Поповський А. М. – Д.: ДДУ, 1989. – С. 13.
7. **Сімович В.** На могилу Бориса Грінченка: [промова, виголошена на жалібній академії дня 22 мая 1910 року в Чернівцях] / Сімович В. – Чернівці, 1910.

Надійшла до редколегії 20.02.2010

УДК 811.161.2'37

І. П. Мамчич

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ ПОМИЛОК У НАУКОВОМУ ТЕКСТІ

У статті з'ясовуються причини виникнення найпоширеніших лексичних помилок у наукових текстах.

Ключові слова: лексичне значення, сема, архісема, плеоназм, росіянізм.

В статтє выясняються причини возникновения самых распространенных лексических ошибок в научных текстах.

Ключевые слова: лексическое значение, сема, архисема, плеоназм, руссизм.

The most common causes of lexical errors in scientific texts are found out in the article.

Key words: lexical meaning, sema, arhisema, pleonasm, Russian word.

Маючи статус державної, українська мова за роки незалежності значно розширила сферу функціонування. Це привело до актуалізації питання про культуру української мови. Межа століть характеризується появою низки праць різного жанру (словники, довідники, наукові розвідки, популярні видання тощо), у яких порушуються питання культури мови [див.: [1; 5; 7; 8]. Основну увагу при цьому було приділено загальним питанням культури мови (Д.Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак, С.Єрмоленко, Л. Струганець та ін.), виникнення суржику (Б. Ажнюк, О. Сербенська, Л. Ставицька та ін.) та культурі офіційно-ділового стилю літературної мови (С. Бирик, І. Михно, Л. Пустовіт, Г. Сюта, С.Шевчук та ін.), оскільки діловодство переведено на українську мову. Окремих праць, у яких би йшлося про культуру мови в науковому стилі, на жаль, бракує.

Предметність, об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність тощо досягається в науковому стилі через використання великої кількості термінів, слів у прямому значенні, слів з абстрактним значенням. Науковець повинен чітко усвідомлювати, про що він говорить або пише, отже, помилок у цьому різновиді літературної мови не може бути. Проте, читаючи наукові статті, дисертації, монографії, навіть підручники, знаходимо прикрі помилки, тому *метою* нашої статті є з'ясувати причини лексичних помилок у наукових текстах.

Проаналізований фактичний матеріал дає підстави твердити, що в текстах наукового стилю переважають лексичні помилки, причинами виникнення яких стає:

1. Незнання лексичних значень слів або їхніх відтінків. Так, і досі в науковому дискурсі побутують різні слова на позначення пояснень до тексту, розміщених під ним: *ві́носки*, *покликан́ня*, *посила́ння*. Така традиція йде, напевно, від перекладної лексикографії початку ХХ ст., де до російського *ссылка* на першому місці серед українських варіантів подавалося *покликан́ня* (із вказівкою наголосу в слові – *І. М.*) [див.: 6, с. 448]. З огляду на невиробленість літературної мови на той час це була звичайна практика. Тритомний російсько-український словник за ред. І. Білодіда (1988) до російського омоніма *ссылка* подає таку словникову статтю: 1. (*действие*) посилання, покликан́ня; ср. *ссыла́ться*² 1–2; 2. (*указание на книгу, на сочинение*)

посилання [12, с. 429]. Але словникові ремарки, та ще й найчастіше надруковані дрібним шрифтом, цікаві лише філологам.

На нашу думку, щоб обрати слово, яке б правильно називало зауваження до тексту, потрібно чітко уявляти, яку частину тексту потрібно назвати, адже *виносками* позначаємо пояснення, примітку до тексту, поміщену під ним (пор.: винос/к/и – виносити «поміщати яку-небудь частину окремо (про текст)» [3, с. 143]). Це може бути опис ідей іншої наукової школи, детальне пояснення певної наукової концепції, тобто додаткова інформація. Виноски, як правило, розташовуються на тій же сторінці, що і текст.

Лексикографічні джерела [3, с. 1026; 15, т. 2, с. 296; 17, с. 616; 13, т. III, с. 272 тощо] не фіксують слова *покликання* з наголосом на третьому складі. Але навіть, якщо допустити існування такого слова за аналогією до запитання, складання, писання, завдання, читання тощо, то у слові переважатимуть семи «кликати», «запрошувати», «вигукувати». Отже, *покликання* не буде позначати джерел цитування. Для передачі значення «уривок, витяг з якого-небудь твору, на який посилаються у викладі, з точною назвою джерела й вказівкою на відповідну сторінку» [3, с. 1077] потрібно користуватися лише словом *посилання* (пригадаймо українське прислів'я *Послався циган на свої діти*), тому наприкінці статті подаються «Бібліографічні посилання» (не «Список використаної літератури», не «Література» тощо). Синонімом до цього значення слова виступає *виноска* [15, т. 1, с. 187].

Наслідком незнання лексичного значення слова стає плеоназм. Часто чуємо сьогоднішній день, квітень місяць, моя автобіографія, підкуплений корупціонер, бурхливі оплески тощо. У науковому стилі, який передбачає точність і стислість вислову, не може бути плеоназму, але й досі можна прочитати «дисертаційне дослідження», хоч дисертація вже позначає «розвідка, роздуми, дослідження» (лат. *dissertare* – міркувати, обговорювати [14, с. 366]), «Історично так склалося, що кожен народ прагне мати свою власну державу» (правильно або *свою державу*, або *власну державу*). Наведемо ще декілька прикладів: брудні плями (пляма – *забруднене* місце на чому-небудь [3, с. 987]), народний фольклор (анг. *folk-lore*, букв. – *народна мудрість* [14, с. 945], наукова монографія (монографія – *наукова праця*, у якій ґрунтовно досліджується одна тема, одне коло питань [14, с. 652]), ультимативна вимога (ультиматум – категорична *вимога*

однієї із сторін, супроводжувана погрозами в разі відмови виконати її іншою стороною [14, с. 915]).

2. Незнання архісеми слова. Так, тексти рясніють «присвятами» (Цій темі визначний неокласик присвятив «Попіл імперій» – епопею, над якою автор працював протягом п'яти років, вдосконалюючи стилістичну та композиційну будову тексту).

Традиційно в українській мові слово *присвятити/присвячувати* вживається із значенням «1. Призначати, адресувати або підносити в дар щось кому-, чому-небудь (про твір літератури чи мистецтва). 2. Витратити на кого-, що-небудь; приділяти» [3, с. 1130]. Отже, у ньому простежуються семи «дарувати», «витратити». Але чи таку семантику вкладено в речення «Теоретичним проблемам вивчення мовних картин світу присвячено монографію Ж. П. Соколовської» або в речення «Багато праць, присвячених творчості видатного поета, маємо* в науковому доробку Л. Лисиченко, В. Чабаненка», «Результатом їхньої мовної антиукраїнської діяльності стала «Резолюція комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології» (1934), у якій низка пунктів присвячена названим словникам». Напевно, йдеться про те, що «Дослідниця Ж.П.Соколовська у своїй монографії розглядає теоретичні проблеми мовних картин світу». Наведене речення дозволить уникнути невластивого українській мові нагромадження іменників (проблеми, вивчення, картини) та пасивної конструкції (монографію присвячено). Друге речення українською природніше звучатиме так: «Багато праць про творчість видатного поета виявлено в науковому доробку Л.Лисиченко та В. Чабаненка», а третє «<...>, у якій йшлося про названі словники».

Або науковці постійно «зустрічаються» з певними явищами, подіями, об'єктами («У М. Зерова зустрічаємо оказіоналізми кругогляд, неуйнятність духу, многосонне літо, днедавно тощо», «Часто зустрічаємо і саму лексему степ»). Загальновідомо, що **зустрічатися**. 1. Зближатися, сходитися один з одним, рухаючись навпроти. 2. Сходитися разом, бачитися де-небудь [3, с. 483]. Отже, *зустрічаються колеги, друзі, однодумці чи вороги*, тому не випадковим є такий синонімічний ряд до названого слова побачити, побачитися з ким, стрінутися з ким, пострічати розм., повидатися з

---

* Пор. **мати**. Уживається на означення того, що комусь належить що-небудь, є його власністю; володіти чимось, посідати щось [3, с. 651].

ким, розм., перестріти, перестрінути, спіткати, спіткатися з ким, здибати, надибати розм., подибати розм. [15, т. 1, с. 637–638]. На *оказіоналізми, лексеми, значення, події* ми *натрапляємо* (**натрапляти**. 1. Рухаючись, наскакувати, наштовхуватися на кого-, що-небудь. 2. Випадково, несподівано знаходити, виявляти кого-, що-небудь, натрапляти на когось, щось. 3. Відшукувати, знаходити кого-, що-небудь. 4. Зустрічати перешкоди в чому-небудь [3, с. 740]). Пор. синонімічний ряд до *натрапляти* – наштовхнутися, надибати *на кого, що, розм.*, подибати *кого, що, розм.*, напасти *розм.*, наткнутися *розм.*, нахопитися *розм.*, зіткнутися з ким [15, т. 1, с. 944]. Отже, дієслово *зустрічатися* потрібно поєднувати з іменниками – назвами істот.

Доречно й недоречно в наукових текстах уживаються слова *займати* і *займатися*. Нагадаємо лексичні значення аналізованих слів. **Займати**. 1. Брати, обирати що-небудь для користування, закріплювати за собою або за ким; розташовуватися де-небудь. 2. Заповнювати собою яку-небудь площу, ділянку або якийсь простір, місце. 3. *кого, рідко*. Охоплювати кого-небудь, оволодівати кимсь (про думки, почуття). 4. Заповнювати який-небудь проміжок часу; продовжуватися, тривати. 5. Зачіпати, хапати, б'ючи, кусаючи і т. ін. [3, с. 393]. Тому доречним є вживання цього слова, наприклад, у реченні «*На початку ХХ ст. Катеринослав вже займав територію втричі більшу порівняно з першою половиною ХІХ ст.*».

Як нормативний словник [3, с. 393] подає і вислів *займати посаду*. Ця конструкція наявна й і в більшості сучасних словників з української мови [2, с. 210; 5, с. 380; 8, с. 139; 9, с. 167; 10, с. 167; 18, с. 192]. Помилкове вживання словосполучення *займати посаду* виникло під впливом російського **занять**. *что*. В сочетании с некоторыми сущ.: вступить в должность. З. вакансию. З. место секретаря. З. пост министра. З. кафедру в университете (т. е. место заведующего кафедрой) [11, с. 184]. В українській мові слово *займати* має іншу семантику і при компонентному аналізі в ньому чітко простежується сема «захоплювати», «загарбувати», яка, безперечно, має негативне значення. Нашу гіпотезу про негативізм значення слова *займати* підтверджують і приклади, зафіксовані у словнику за редакцією Б.Грінченка: *займати*. *гл.* 1) Трогать, тронуть. *Та гуляє козак Голота, та гуляє, ні города, ні села не займає*. 4) Захватывать, захватить. *Пани весь світ заняли. – Полю. – займаю не тільки бур'ян, да й буряки, все... так і оголила* [13, т. 2, с. 44]. Через те, на нашу думку, Святослав Караванський, добрий знавець української мови, у своєму

словнику [7, с. 115] подає єдино можливий переклад російського *занимать* (пост). Обіймати, з. должность, (обій)мати посаду. Цей варіант пропонують і автори «Екології українського слова» [1, с. 35].

Посаду можна і *посісти* (доконаний вид дієслова **посідати**. 2. у спол. зі сл. місце і т. ін. Займати місце, розміщуватися де-небудь. // у сполуч. із сл. посада і т. ін. Перебувати на якій-небудь посаді; обіймати. Посідати провідне місце [3, с. 1077]). Але оскільки від дієслова *посісти* не можна утворити форму пасивного дієприкметника, як, наприклад, від *обіймати* (обіймана), то нормативне словосполучення *посісти* (*посідати*) *посаду* менше поширилося в сучасній українській літературній мові.

Автор речення «Значне місце в економіці Київської Русі займало ремісниче виробництво», напевно, намагався донести думку про важливу роль ремісничого виробництва в економіці Київської Русі, але зміг сказати лише про те, що назване виробництво витіснило інші виробництва, бо вжив слово *займати*, яке не підходить до цього контексту, і читач отримав викривлену інформацію. Отже, уживаймо слово *займати* лише в тих випадках, коли йдеться про захоплення, загарбання чогось.

Первісно в українській мові існувало слово *займатися* з такими значеннями: *гл.* 1) Загораться, загорѣться, воспламеняться, воспламениться. 2) Краснѣть, покраснѣть отъ гнѣва, вспыхивать, вспыхнуть. 3) Дух занялся. Дыханіе захватило [13, т. 1, с. 44]. З розвитком мови з'являється омонімічне слово **займатися**. 1. *чим*. Робити, здійснювати що-небудь. // Вивчати що-небудь, оволодівати чимсь, присвячувати себе якому-небудь заняттю, якійсь справі. 2. *ким, чим*. Приділяти увагу комусь, чомусь, виявляти інтерес до кого, чого-небудь. // *з ким, рідко*. Навчати кого-небудь, керувати чиймсь навчанням [3, с. 393]. Наведену семантику слова визначили вирази *займатися дослідженнями, займатися вивченням, займатися господарством, займатися читанням* (Питаннями взаємодії мови й культури, особливостями відображення культури народу в мовній картині світу займалися А. Вежбитська, І. Голубовська) тощо, що є кальками з російських *заниматься изучением, заниматься хозяйством, заниматься чтением*. У російській мові такі вирази природні, оскільки одним із значень слова *заниматься* є «начать что-нибудь делать, приступить у какому-нибудь занятию» [11, с. 184]. Загальновідомо, що українська літературна мова, сформована на

Дослідження з лексикології і граматики української мови, 2010, вип. 9 215

народній основі, вирізняється певною тональністю, створюваною простою і легкою будовою словосполучень і речень. Отже, у сучасній українській мові краще послуговуватися нерозщепленим дієслівним присудком **досліджувати, вивчати, господарювати, читати** (*Взаємодію мови й культури, особливості відображення культури народу в мовній картині світу вивчали А. Вежбитська, І. Голубовська*).

Калькою з російського **занятися**. *с кем*. Помочь кому-нибудь в учении, занятти є широковживаний в українській мові вираз **займатися з учнями**. Схиляємося до думки С. Караванського про краще, природніше вживання слова **підучувати** [7, с. 115] у наведеному контексті.

Широко, на жаль, науковці послуговуються пасивним дієприкметником минулого часу **даний**, утвореним від дієслова **давати/дати**. Архісекою 13 лексичних значень слова, зафіксованих у тлумачному словнику [3, с. 217], є «передавати», тому алогічними є вирази «дану проблему розробляли такі науковці», «у даній роботі розглядається», бо виходить, що наукова робота, проблема не вивчалися вченими, а були їм нав'язані або вручені як готове дослідження. Отже, уживаймо вирази **цю (названу, означену) проблему розробляли, у роботі (дослідженні) розглядається**.

У науковому стилі часто вживаною є лексема **слід** (Слід відзначити, що дослідники до цього часу не мають єдиного погляду на критерії визначення «історичних назв»). Слово **слід** має омонімічні значення (див.: [13, т. IV, с. 151; 3, с. 1343]), але в обох випадках переважає сема «відбиток», метою ж дослідників є наголосити на доцільності, доречності якоїсь дії, тому в реченнях з подібним значенням краще послуговуватися синонімічним рядом **варто, доречно, доцільно, не зайво, не шкодить** [15, т. 1, с. 125]. Якщо ж йдеться про потребу в якійсь дії, краще вживати слова синонімічного ряду **треба, потрібно, необхідно, належить** [15, т. 2, с. 758], об'єднаних архісекою «вимога до дії».

Учені роблять «наступні висновки», «висувають наступні пропозиції», не задумуючись над тим, що слово **наступний** передає значення «який наступає, розташовується або з'являється слідом за ким-, чим-небудь» [3, с. 738], тому краще вживати вирази **такі висновки, такі пропозиції**.

3. Незнання значень паронімічних слів, тому в наукових роботах натрапляємо на вирази «об'єм наукової роботи», «одним з актуальних

напрямоків сучасного мовознавства є дослідження мовної картини світу». Пояснення різниці у значеннях цих слів наведено лише в одному довіднику з культури мови [4, с. 169, 186], через що вважаємо за доцільне навести його ще раз повністю:

– **об'єм – обсяг**

Об'єм, -у. Величина чогось у довжину, висоту й ширину, вимірювана в кубічній одиницях. Вж. зі сл.: *вагона, кімнати, колби, котловану, куба, мозку, печі, повітря, посудини, приміщення, рідини, серця, тіла, циліндра, великий, невеликий, значний, малий, повний, середній; визначити об'єм чого, циліндр об'ємом 300 кубічних сантиметрів, тіло в об'ємі має 5 кубічних дециметрів, об'єм повітря збільшується при нагріванні.*

Обсяг, -у. Взагалі розмір, величина, кількість, значення, важливість, межі чогось. Вж. зі сл.: *брошури, будівництва, бюджету, виробництва, заготівель, знань, інформації, капіталовкладень, книжки, поняття, послуг, програми, промислової продукції, роботи, рукопису, слова, тренувальних навантажень,, величезний, невеликий, значний, середній; визначити обсяг, підрахувати обсяг, у повному обсязі, книжка обсягом 40 друкованих аркушів.*

– **напря́м, -у – напра́мок, -мку**

В усіх значеннях уживаються паралельно, але коли йдеться про лінію фізичного руху на невеликих відстанях, частіше вживається слово **на́прямок** (*вітер змінних напрямків*), в інших значеннях переважає **на́пря́м**.

4. Різnotлумачення у словниках та довідниках. Російському *тезисное изложение доклада* в українській мові відповідатиме **тезовий виклад доповіді** [16, с. 311]. У тлумачному словнику натрапляємо на **тезис**. Те саме, що теза [3, с. 1435] (правда, з ремаркою рідко), але словникові статті до прикметника *тезисний* та прислівника *тезисно* таких зауважень вже не містить. Наявність різних, часом протилежних, тлумачень навіть в академічних наукових виданнях, дезорганізує мовців, послаблює авторитет української мови.

5. Невиправдане калькування з російської мови, наприклад: точка опори, у випадку необхідності, центробіжні сили, являти собою, вища міра покарання, залишитися без змін (правильні варіанти **точка (пункт) опертя; у(в) разі потреби, якщо є**

потреба; відцентрові сили; становити; найвища кара; не зазнати змін).

Отже, створюючи науковий текст, потрібно ретельно перевіряти лексичні значення використовуваних слів, щоб уникнути двозначності, викривлення інформації та досягти максимальної однозначності, лаконічності висловлення. Мовознавцям же варто подумати про монографічні дослідження культури мови на матеріалі саме наукового стилю сучасної української літературної мови.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Білоус М.** Екологія українського слова. Практичний словничок-довідник / М. Білоус, О. Сербенська – 2-е вид., випр. і доп. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 88 с.
2. **Бондарчук Л. І.** Культура ділового мовлення: [навчальний посібник] / Бондарчук Л. І. – 2-е вид., доп. і переробл. – Житомир: Волинь, 2008. – 244 с.
3. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун». 2003. – 1440 с.
4. **Головащук С. І.** Українське літературне слововживання: [словник-довідник] / Головащук С. І. – К.: Вища шк., 1995. – 319 с.
5. **Довідник з культури мови:** [посібник] / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Н. М. Сологуб та ін.; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Вища шк., 2005. – 399 с.
6. **Іваницький С.** Російсько-український словник / С. Іваницький, Ф.Шумлянський. Видання відділу народної освіти Подільської Губерніяльної Народної Управи. – Вінниця: Нова друкарня Пойлішер та друкарня Міського Самоврядування, 1918. – Передр.: К.: Обереги, 2006. – 528 с. – (сер. «Abecedarium»).
7. **Караванський С.** Російсько-український словник складної лексики / Караванський С. – 2-е вид., доп. і випр. – Л.: Бак, 2006. – XIV + 562 с.
8. **Культура мови на щодень** / Н. Я. Дзюбишина-Мельник, Н. С. Дужик, С. Я. Єрмоленко та ін. – К.: Довіра, 2000. – 169 с. – (Б-ка сер. «Словники України»).
9. **Новий** російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери: Близько 100 тис слів / [уклад. С. Я. Єрмоленко та ін.]. – 2-ге вид.,

- доп. і випр. – К.: Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 1999. – 878 с. – (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).
10. **Новий російсько-український словник-довідник:** Близько 100 тис. слів / [уклад. С. Я. Єрмоленко та ін.]. – 2-ге вид., доп. і випр. – К.: Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 1999. – 878 с. – (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).
  11. **Ожегов С. И.** Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / [под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой] / Ожегов С. И. – 18-е изд., стереотип. – М.: Русск. яз., 1986. – 797 с.
  12. **Русско-украинский** словарь: В 3 т. / [редкол.: И. К. Белодед (председатель) и др.]. – 3-е изд. – К.: Глав. ред. УСЭ, 1988. – Т. 3, про – Я. – 832 с.
  13. **Словарь** української мови: у 4 т. / [упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К.: Наук. думка, 1996.
  14. **Словник** іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / [уклад. Л. О. Пустовіт та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с. – (Б-ка держ. службовця. Державна мова і діловодство).
  15. **Словник** синонімів української мови: В 2 т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К.: Наук. думка, 1999–2000. – (Словники України).
  16. **Словник-довідник** з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенеська, З. Терлак. – К.: Знання, 2004. – 367 с.
  17. **Український** орфографічний словник: близько 172 000 слів / [уклали: В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун; за ред. В. Г. Скляренка]. – 7-е вид., переробл. і доп. – К.: Довіра, 2008. – 983 с. – (Словники України).
  18. **Універсальний** довідник-практикум з ділових паперів / С. П. Бибик, І. Л. Михно, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта. – 2-ге вид., доп. і випр. – К.: Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 1999. – 507 с. – (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).

Надійшла до редколегії 11.03.2010

ЛЕКСИКО-СТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЄСЛІВНИХ ТЕРМІНІВ УКРАЇНСЬКОГО РИБАЛЬСТВА

У статті скласифіковано дієслівні термінологічні назви з галузі рибальства в українській літературній та діалектній мові, встановлено стилістичну належність і розглянуто шляхи термінологізації цих лексем.

Ключові слова: рибальська лексика, дієслівний термін, професіоналізм, термінологізація, стилістична належність.

В статье классифицируются глагольные терминологические названия из рыболовецкой отрасли в украинском литературном и диалектном языке, устанавливается стилистическая принадлежность и рассматриваются пути терминологизации этих лексем.

Ключевые слова: рыболовецкая лексика, глагольный термин, профессионализм, терминологизация, стилистическая принадлежность.

The author classifies verbal terminological fishing words in literary and dialect Ukrainian language, makes stylistic belonging and studies the ways of these words become terms.

Key words: fishing words, verbal term, professional slang word, term formation, stylistic belonging.

Україна – великою мірою судноплавна й рибальська країна. Вона має вихід до двох морів, її територією тече безліч великих і маленьких річок. Рибальство (морське, річкове, ставкове) на наших землях є одвічним. Дослідник А. Берлізов в авторефераті кандидатської дисертації зазначав, що «лексика рибальства – одна з найдавніших професійно-термінологічних систем, яка в україністиці

до цього не була предметом спеціального дослідження лінгвістів. Є підстави стверджувати, що вона далеко не повністю ще зібрана. На відміну від мовознавців у цьому напрямі мають великі успіхи біологи та етнографи» [4, с. 4]. Серед таких учених дослідників називає зокрема Ф. Вовка, В. Владикова, В. Шухевича, І. Верхратського, А. Браунера. Серед мовознавців-словників XIX – початку XX ст. виділяє К.Шейковського, В. Василенка, Б. Грінченка, Д. Яворницького, середини XX ст. – А. Москаленка, Й. Дзендзелівського. На сьогодні в українській загальномовній і діалектній лексикографії накопичено багатий матеріал, що стосується лексики рибальства. Протягом XX – початку XXI ст. вийшло друком чимало праць, у яких представлено розмаїття рибальської лексики різних ареалів України. Найперше, це словник за редакцією Б. Грінченка [13], словники А. Москаленка [10], А. Берлізова [3], П. Лисенка [9], М. Онишкевича [12], М. Корзонюка [8], В. Чабаненка [16], Г. Аркушина [1; 2] та інші діалектні тематичні й загальні словники, у яких рибальської лексики дещо менше. У працях А. Москаленка та А. Берлізова виокремлюються назви приладів українського морського (їх більше) та річкового рибальського промислу. Зібраний матеріал уповноважує нас до глибшого осмислення місця цієї галузевої лексики в українській термінології.

Мета розвідки – вивчити лексикографічне розроблення дієслівних лексем на позначення процесів рибальства у словниках сучасної української мови.

Завдання статті: 1) скласифікувати дієслівні термінологічні назви; 2) установити їх стилістичну належність; 3) визначити шляхи термінологізації.

Досліджування дієслівних термінів різних професійних галузей є дуже актуальним, оскільки вживання їх якнайкраще відповідає духові української мови, дозволяючи уникати надуживання віддієслівних іменників. Про це свідчать і останні рекомендації національних стандартів України, де «запропоновано в термінологічних стандартах поряд із кожним віддієслівним іменником подавати дієслово, від якого цей іменник утворено. Це дасть змогу в наукових і ділових текстах, нормативних документах уживати дієслова на правах застандартизованих термінів» [14, с. 531].

Дієслівну рибальську лексику поділяємо на такі групи:

– власне рибальські терміни, що у тлумачних словниках української літературної мови мають ремарку *риб.* (рибальство): наприклад, *підса́чувати* «ловити рибу, раків підсакою, підсаком» [6, с.964], *підсіка́ти* «смикати вудку в момент клювання, щоб сильніше зачепити рибу на гачок» [6, с. 965], *хро́кати* «бити по воді хрокалом, видобуваючи глухі звуки під час ловлі риби» [6, с. 1573];

– рибальські номени, що стали широковживаними (у словниках вони не мають стилістичних позначок і з галузевою лексикою співвідносні завдяки тлумаченню), наприклад: *вудити* «ловити вудкою рибу» [6, с. 211], *клюва́ти* «схоплювати принаду, наживу на вудці (про рибу)» [6, с. 548], *на́дити* «ловити рибу, приманюючи на що-небудь» [6, с. 711], *наживля́ти* (*нажівлювати*) «прилаштовувати, прикріплювати принаду до пристрою, призначеного для ловіння риби, птахів, звірів» [6, с. 715], *прина́джувати* «змушувати наближатися (рибу, птаха, звіра і т. ін.), застосовуючи якусь принаду» [6, с. 1124], *скида́тися* «сплескувати, піднявшись до поверхні води (про рибу)» [6, с. 1329];

– широковживані слова в переносному значенні (у тлумачних словниках з ремаркою *перен.*), що можуть стосуватися сфери рибальства: *вигравáти* «рухатися в різних напрямках енергійно, грайливо (про риб, комах і т. ін.)» [6, с. 131], *бі́гти* «швидко рухатися (їхати, котитися і т. ін.) в якому-небудь напрямкові» [6, с. 79] – пор. *бі́гти* «їхати човном з напнутими парусами попід вітер або за вітром» [3, с. 29];

– галузеві діалектизми, що їх містять словники певних говірок, а у тлумачних словниках ці номени мають відповідну стилістичну позначку, наприклад: *печеркува́ти* «ловити руками раків, рибу в підмивах берега тощо» [9, с.158] – пор. *печерувати* «ловити руками (рибу, раків)» з ремаркою *діал.* [6, с. 942];

– ареальні професіоналізми, що у тлумачних словниках мають лише професіоналізм-іменник, від якого утворені, наприклад: *закука́нити* «надіти пійману рибу на *кукан*, тобто на тонку вірьовочку з двома тоненькими паличками на кінцях» [10, с. 34] – пор. *кука́н* «у рибалок – тонка мотузка, на яку нанизують пійману рибу» [6, с. 595];

– лексеми, що їх усталено як галузеві професіоналізми лише в певній граматичній формі, наприклад: *забресті́* «піти у воді (під час ловлі риби неводом, волоком і т. ін.)» – тільки доконаний вид [6, с.376], *печеркува́ти* – лише недоконаний вид [9, с. 158];

– різногалузеві дієслівні професіоналізми, що в рибальському промислі набувають більш конкретного значення, наприклад: *дубіти* (*дублю́*, мн. *дублять*) «обробляти шкуру або іншу сировину вимочуванням у спеціальному розчині або настої певних рослин» [6, с. 330] – *дубліти* «проварити у воді з дубовою корою рибальські сіті, щоб вони не так швидко розмокали й були міцнішими» [10, с. 32];

– широкоживані лексеми в переносному значенні (у словниковій статті мають ремарки *образно* і *перен.*), що їх конкретизовано як ареальні професіоналізми, наприклад: *заліти* «покривати, заповнювати собою який-небудь простір (про людей, тварин і т. ін.)» [6, с. 401] – *заліти* «наповнити аж до бортів човен виловленою рибою» [10, с. 34];

– професіоналізми розмовного характеру (зі стилістичною позначкою *розм.*), наприклад: *брати* «їсти наживку на гачку; ловитися на вудку (про рибу)» [6, с. 95], *тёртися* «нереститися (про рибу)» [6, с. 1446];

– широкоживані слова, що внаслідок метафоричного перенесення стають ареальними професіоналізмами, наприклад: *доіти* «тягнути руками за «верхі» і «споді» невід з води, шарпаючи його, у час рибальства, а також і тоді, коли невід закинули у воду для рибальства і не вистачає канатів, щоб дістатись до берега човнами» [3, с. 40], *підпушіти* «зробити сітку, невід, «вóлок» ширшими, тобто вздовж «верхів» чи «сподів» снастей пришити частину сітки чи «мату́ли» [3, с. 61], *підсушувать* «тягти під берегом (про невід)» [16, т. 3, с. 121];

– ареальні професіоналізми, що в подальшому можуть поповнити різногалузеву термінологію, наприклад: *карбува́ть* «різати ножом рибу поперек тулуба» [3, с. 45] – пор. *карбува́ти*: термін техніки (залізниця, машинобудування, суднобудування, усі види технічних засобів) [15, с. 127], *конопа́ти* «забивати клоччям дірки в човні, коли його ремонтують» [3, с. 47] – пор. *конопа́ти*: термін будівництва (крім технічних засобів) [15, с. 139], *розшива́ть* «відділяти четверту чи шосту частину невода, тобто «прішивку» або «кусóк» від усього невода» [3, с. 69] – пор. *розшива́ти*: термін будівництва (наприклад, *розшивати шви*) [15, с. 294];

– близькі за значенням професіоналізми різних ареалів, наприклад: у нижньонаддністрянських рибалок лексема *ко́йлати* означає «збирати канат у коло для зручності користування ним під

час рибальства неводом» і «збирати невід з «мату́лою», «верха́ми» і «спода́ми», коли невід треба стелити по березі для сушіння чи зносити сухий до човна перед виїздом на рибальство» [3, с. 47], у нижньонаддніпрянських – має значення «складати невід колами» [16, т. 2, с. 186], а отже, цей термін має інтегральну сему «складати колами»; лексема *сі́пати* у нижньонаддніпрянських рибалок означає «розставляти, опускати в воду (про сітки)» [16, т. 4, с. 63], у східностепових – *сі́паться (каюка́ми)* значить «закидати невід» [11, с. 93], тому інтегральною семою є «опускати в воду»;

– стилістично знижені професіоналізми, наприклад: *нузда́ть* (з ремаркою *фам.*) «ловити рибу вудочкою» [16, т. 2, с. 371] – у тлумачному словнику це слово має стилістичну позначку *діал.* [6, с. 794];

– архаїчні професіоналізми (з ремаркою *заст.*), наприклад: *паюва́ти* «рибалити у власника рибальських знарядь за певний пай» [3, с. 59], *роздува́нити* «розділити гроші чи рибу між рибалками, які брали участь у рибальстві» [3, с. 68];

– професіоналізми з незрозумілою стилістичною належністю, наприклад: *драть* «ловити рибу» [5, с. 31], *дрьо́хати* «викидатися з води вночі або ж удень перед дощем» [16, т. 1, с. 300] – пор. *брьо́хати* (з ремаркою *розм.*) «поволі рухатися в чому-небудь рідкому, грузькому (воді, болоті, снігу і т. ін.)» [6, с. 99], *сабаши́ть (шаба́ши́ть)* «кінчати роботу, здебільшого рибальство чи виготовлення рибальських снастей» [3, с. 69, 79], *чокува́ть* «про дрібну рибку, яка, рятуючись від переслідування щуки, то вистрибує з води, то знов пірнає, видаючи при цьому звуки «чок», «чок» [16, т. 4, с. 219] – пор. *чо́кати* (з ремаркою *лінгв.* – лінгвістика) «вимовляти звук [ч] замість [ц] [6, с. 1604];

– ареальні професіоналізми й терміни, що фонетично або за будовою дещо відрізняються від усталених, наприклад: *ліверува́тись* «їхати човном з напнутими парусами попід вітер в якесь місце, що знаходиться в напрямку, звідки дме вітер» [3, с. 52] – пор. *лаві́рувати* «плисти під вітрилами, маневруючи ними так, щоб зустрічний вітер дув то з правого, то з лівого боку» [6, с. 603], *дрéфить* «не втримати якореві човен на місці під час вітру» [3, с. 40] – пор. *дрейфува́ти* «пасивно рухатися під діянням течії, вітру, хвиль (про лід, судно і т.ін.)» з ремаркою *мор.* (морська справа) [6, с. 327].

Не усталилися у тлумачних словниках численні рибальські професіоналізми, як-от: *блисти́ть* «ловити рибу на блешню» [16, т. 1,

с. 89], *бродіти* «ловити рибу бреднем» [13, с. 101], *невідничить* «ловити рибу неводом» [16, т. 2, с. 359], *сітничить* «ловити рибу сіткою» [16, т. 4, с. 66], утворені за зразком терміна *вудити* «ловити вудкою рибу».

Опрацьовування потребують діалектні слова до значень «потрошити рибу»: *пучати* [12, с. 163], *щинéте* [8, с. 265], «витягувати невід»: *вибирáть* [7, с. 49], *ламáть* [11, с. 54], *хажáти* [7, с. 126], «нереститися (про рибу)»: *гуля́ти* [1, с. 113], *та́ртися* [8, с. 236], *те́ртись* [2, с. 196] тощо.

Отже, в українському словникарстві накопичено багатий матеріал дієслівної лексики рибальського промислу. Частина цих номенів усталилася як власне рибальські терміни й широковживані терміни на позначення процесів рибальства. Фонд рибальської дієслівної термінології формують також широковживані слова в переносному значенні, різногалузеві професіоналізми з конкретизованим значенням, різногалузеві терміни з конкретизованим значенням, ареальні професіоналізми, співвідносні з усталеними термінами-іменниками. За межею термінологізування залишаються професіоналізми зі збереженою образністю (просторічні, звуконаслідувальні й т. ін.), ареальні професіоналізми, що фонетично чи граматично відрізняються від усталених, а також численні діалектні професіоналізми, що такий їхній статус закріплено тлумачними словниками.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аркушин Г. Л.** Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Аркушин Г. Л. – Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – XXIV + 354 с.
2. **Аркушин Г. Л.** Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Аркушин Г. Л. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 2. – 458 с.
3. **Берлізов А. А.** Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я / А. А. Берлізов // Наукові записки Чернігівського педагогічного інституту. – Чернігів: ЧДПІ, 1959. – Т. IV. – Вип. 4. – 82 с.
4. **Берлізов А. А.** Лексика рыболовства украинских говоров Нижнего Поднестровья: автореф. дисс. на соискание ученой

- степени канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / А. А. Берлизов. – К., 1976. – 21 с.
5. **Ващенко В. С.** Словник полтавських говорів / Ващенко В. С. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 107 с.
  6. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
  7. **Євтушок О. М.** Вивчення лексики говірок Рівненщини / Євтушок О. М. – Рівне, 1997. – 164 с.
  8. **Корзонюк М. М.** Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика: [зб. наук. праць / редкол.: І. Г. Матвіяс та ін.]. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
  9. **Лисенко П. С.** Словник поліських говорів / Лисенко П. С. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
  10. **Москаленко А. А.** Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / Москаленко А. А. – О.: ОДП ім. К.Д.Ушинського, 1958. – 78 с.
  11. **Омельченко З. Л.** Матеріали до словника східностепових українських говірок / З. Л. Омельченко, Н. Б. Клименко. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. – 114 с.
  12. **Онишкевич М. Й.** Словник бойківських говірок: у 2 т. / Онишкевич М. Й. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 2. – 516 с.
  13. **Словарь** украинского языка. Собранный редакцией журнала «Киевская Старина»: [ред., с добавлением собственного материала Б.Д.Гринченка]: в 4 т. – К., 1907–1909. – Т. 1. – 1907. – 494 с.
  14. **Українська ділова і фахова мова:** [практич. посіб. на щодень] / М. Д. Гінзбург, І. О. Требульова, С. Д. Левіна, І. М. Корніловська; за ред. М. Д. Гінзбурга. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Фірма «ІНКОС», Центр навч. літератури, 2007. – 672 с.
  15. **Українсько-російський** словник наукової термінології [за заг. ред. Л. О. Симоненко]. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 416 с.
  16. **Чабаненко В. А.** Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. / Чабаненко В. А. – Запоріжжя, 1992.

Надійшла до редколегії 19.02.2010

УКРАЇНСЬКИЙ ІМЕННИК ПОСТТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ: ЕКОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті подається аналіз еколінгвістичного стану сучасного українського іменника на прикладі власних імен людей у конфесійному стилі української літературної мови.

Ключові слова: ономастика, іменник, конфесійний стиль, посттоталітарна доба.

В статті представлено аналіз еколінгвістичного стану сучасної української теорії називання людей на основі власних імен в конфесійному стилі української літературної мови.

Ключевые слова: ономастика, конфессиональный стиль, посттоталитарный период.

The ecolinguistic position of contemporary Ukrainian noun on example proper names of people in the confessional style of the Ukrainian language are presented in this article.

Key words: onomastics, noun, confessional style, posttotalitarian epoch.

За роки незалежності український іменник зазнав глибокої трансформації, що, як відомо, зумовлено докорінними суспільно-політичними змінами кінця ХХ ст. Глибокі зміни в сучасній системі власних імен українців, з огляду на їх незаперечну актуальність, уже привертала увагу провідних українських дослідників (Л. Белей, Ю.Карпенко, М. Романюк та ін.), проте проблематика, пов'язана із вивченням еколінгвістичного аспекту сучасного українського іменника, досліджувалася лише побіжно або принагідно. Зважаючи на існування серйозних проблем із дотриманням норм українського

правопису та чинного законодавства у сфері мовного будівництва, а також через поширення сумнівних уявлень про естетику імені, саме дослідження еколінгвістичного стану сучасного українського іменника є вельми актуальним завданням, що, окрім іншого, має ще й незаперечне прикладне значення.

Проведений нами аналіз уживання власних імен українців у різних стилях української літературної мови посттоталітарної доби виявив цілу низку дискусійних еколінгвістичних зон у сфері національного іменника. Дуже проблемним з огляду на дотримання як чинного українського законодавства, так і норм українського правопису є вживання власних імен людей у конфесійному стилі української літературної мови, а особливо в церковних метриках.

Демократизація суспільно-політичного життя в незалежній Україні, як відомо, забезпечила її громадянам справжню свободу совісті, завдяки чому, окрім іншого, широкої популярності набуло охрещення немовлят та, відповідно, відродилося ведення церковних метрик. Ми провели детальний аналіз метрик кінця ХХ – початку ХХІ ст. в основних храмах традиційних християнських конфесій міста Ужгорода – Української православної церкви Московського патріархату та Мукачівської греко-католицької єпархії і виявили серйозні еколінгвістичні проблеми щодо вживання власних імен українців. Так, наприклад, усупереч нормам чинних Закону «Про мови» та Конституції України, у метричних записах православних храмів Української православної церкви Московського патріархату часто натрапляємо на чужомовні, як правило, російськомовні записи імен: *Евеліна* (МУж-пр., 2007), *Александра* (МУж-пр., 2007), *Павел-Василь* (МУж-гр., 2001–2003), *Михаил* (МУж-гр., 1997), *Татьяна* (МУж-гр., 1994), *Владіслав* (МУж-гр., 1994), *Даніил* (МУж-гр., 1995), *Инга* (МУж-гр., 1996), *Светлана* (МУж-ПБМ-пр., 1997), *Ирина* (МУж-ПБМ-пр., 1997), *Екатерина* (МУж-ПБМ-пр., 1998), *Елена* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Николай* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Игорь* (МУж-пр., 1997–1998), *Андрей* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Никита* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Александр* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Илья* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Наталия* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Валентін* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Владимир* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Диана* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Ирина* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Константин* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Петр* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Иван* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Максимилиан* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Виталій*

(МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Леонид* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Антонина* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Тимофей* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998), *Дианна* (МУж-ПБМ-пр., 1997–1998) та ін. У метриках греко-католицьких храмів російськомовних імен не зафіксовано, проте тут нерідко трапляються церковнослов'янські відповідники українських імен на зразок *Іоанна*, *Василій*, *Данііл*, *Димитрій*, *Михаїл*, *Іоанн*, а також виявлено один факт запису імені новонародженого латинською графікою: *Veronika* (МУж-гр., 1994).

Серйозне напруження щодо збереження еколінгвістичної рівноваги в системі посттоталітарного іменника українців створює експансія глобалістичних впливів. Вплив глобалізації на сучасний іменник українців вивчає професор Л. Белей, який цілком слушно говорить про небезпеку нівеляції глобалістичними тенденціями національної самобутності українського іменника [1]. За підрахунками вченого, у Закарпатській області близько 10–12 % батьків при виборі імені дитини віддають перевагу ультрамодним іменам германського чи романського походження [1, с. 79]. Наші спостереження також виявляють украй негативний вплив глобалізації на еколінгвістичний стан посттоталітарного іменника українців. За роки незалежності місцевий український іменник поповнився такими неологізмами, як *Аладар*, *Алекс*, *Вілі*, *Віргініл*, *Даніель*, *Евелін*, *Едгард*, *Наргіз*, *Натанель*, *Ніколетт*, *Ричард*, *Рональдо*, *Томас*, *Томі*, *Адель*, *Алісія*, *Альбіна*, *Амалія*, *Амелія*, *Аміна*, *Атіна*, *Беатріса*, *Бернадет*, *Біанка*, *Ванесса*, *Веста*, *Віолетта*, *Грета*, *Даяна*, *Деніза*, *Дженіфер*, *Джені*, *Джонетта*, *Джульєта*, *Доліана*, *Домініка*, *Еліна*, *Есмеральда*, *Естера*, *Жаннет*, *Жасмін*, *Іветт*, *Ізабелла*, *Інгрід*, *Йоганна*, *Каріна*, *Касандра*, *Каталіна*, *Катрін*, *Келлі*, *Корнелія*, *Луїза*, *Лючія*, *Мадлена*, *Манана*, *Мелінда*, *Мелісса*, *Мілена*, *Міранда*, *Мішель*, *Наїра*, *Ніка*, *Ніколетта*, *Ніколь*, *Ноем*, *Ноемін*, *Октавія*, *Олівія*, *Пайна*, *Патрісія*, *Ребека*, *Розалія*, *Сандра*, *Сімона*, *Стелла*, *Сюзанна*, *Таміла*, *Тімеа*, *Тімея* та ін.

Дуже поширеними стали випадки, коли батьки для своєї дитини обирають не просто чужомовне ім'я, а називають немовля іменами на зразок *Адрієнн*, *Камілла*, *Елізабет-Александр*, *Олена-Хана*, *Одре-Маргарет*, структура та правопис яких зовсім неадаптований до норм української літературної мови.

Небезпеку екологічному станові українського національного іменника посттоталітарної доби несуть також окремі лексикографічні

праці, зокрема словники імен, що нехтують столітніми традиціями українського назовництва та прагнуть масово насаджувати серед українців чужомовні, часто зовсім неадаптовані імена. Так, наприклад, реєстр словника «Таємниця вашого імені» [2] приблизно на 95 % складається із чужомовних іменних варіантів, як правило, неадаптованих до фонеморфемної структури української мови. Саме неадаптованість структури багатьох імен цього словника породжує низку додаткових негативних факторів, що ускладнюють навіть гіпотетичну можливість використання багатьох пропонованих іменних варіантів не лише в офіційно-діловому, а й у розмовному мовленні українців. Так, значна кількість чужомовних іменних варіантів виявляється невідмінюваними, зокрема жіночі *Агнесс, Адальгунде, Альбург, Бальдегенде, Беккі, Берініке, Біргіт, Бургіт, Бургунде, Вальтраут, Вальтрун, Вальфріде, Вів'єн, Вольфрун, Габі, Гвендолін, Геєске, Генріке, Герріт, Гудрон, Дамар, Дезіре, Дейзі, Деле, Деніз, Джанет, Джинджер, Джифіон, Дітгард, Дітрун, Доллі, Долорес* або чоловічі *Андре, Берке, Бенні, Боббі, Вуді, Гарі, Гаррі, Генрі, Дікі, Еггі, Едді, Жаймі, Жозеф* та багато ін. У структурі багатьох імен словника є збіги голосних або приголосних звуків, що суперечить нормам української літературної мови, наприклад: *Кеа, Наемі, Наомі, Оона, Піа, Рабеа, Ліндгард, Лютфріда, Ортлінда, Ортруда, Райнтрауд, Райнфріда* та ін.

Шкідливий вплив на еколінгвістичний стан сучасного іменника українців справляє намагання окремих авторів використовувати кабалістичні та інших магічні практики, щоб мотивувати вибір конкретного імені прагненням вибудувати майбутню долю його носія. Якщо батьки бажають, щоб їх син мав такі риси характеру, як витримка, принциповість і тверезе мислення в будь-якій ситуації, то, на думку Ю. Ісат, його варто назвати *Андрієм*. До того ж Андрій – «щасливий у справах, часто веде свій бізнес або ж домагається блискучих успіхів у службовій кар'єрі. У чоловіків з таким іменем прекрасно розвинені інтелект, логічне і аналітичне мислення. Андрій – відповідальна людина, тримає дане слово, виконує свої обіцянки й того ж вимагає від інших. Не терпить виконану наспіх роботу. У дружбі чесний і порядний. Трапляється, однак, і так, що які-небудь невдачі можуть серйозно вибити Андрія з колії. Це може загрожувати Андрієві серйозними наслідками – депресією й нервовими зривами. Одружившись, Андрій прагне забезпечити свою родину матеріально, приділяє близьким весь свій вільний час. Загалом спілкування з

Андрієм, як правило, легке й приємне. Його позитивна енергетика, оптимізм, добродушна вдача добре впливають на людей, а ті, у свою чергу, відповідають йому взаємністю [2, с. 321–322]. Таку ультрамодну практику пророчого тлумачення імені, що цілковито заперечує столітні традиції українського назовництва, гостро засудив відомий український ономаст Ю. Карпенко, який з прикрістю зауважив: «Ось так, любі читачі. Ваша доля – у вашому імені (а не у ваших головах і руках)» [3, с. 6].

Як бачимо, глибока трансформація українського іменника посттоталітарної доби похитнула усталену екологічну рівновагу радянської доби. За роки незалежності з українського іменника вдалося усунути ідеологічні перекоси радянської доби, пов'язані з використанням імен-радянців на зразок *Леніна*, *Октябрини*, натомість постали нові виклики, зумовлені посиленням впливу глобалізаційних тенденцій. Існують серйозні проблеми з функціонуванням українських власних імен у конфесійному стилі української мови. Лише продумана, ефективна мовна політика держави, що спирається на законодавчу базу у сфері мовного будівництва, здатна забезпечити належний еколінгвістичний рівень українського іменника посттоталітарної доби.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Белей Л.** Глобалізація як панівна тенденція розвитку сучасного українського антропонімікону / Л. Белей // Ономастика і апелятиви: [зб. наук. праць / за редакцією проф. В. О. Горпинича]. – Д.: ДНУ, 2007. – Вип. 30. – С. 76–81.
2. **Ісат Ю. А.** Таємниця вашого імені / Ісат Ю. А. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.
3. **Карпенко Ю.** Традиції та новаторство у розвитку українського іменника / Ю. Карпенко // Мовознавство. – № 3–4. – 2009. – С. 5–11.

ДЖЕРЕЛА

МУж-гр., 1994 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії

МУж-гр., 1995 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-гр., 1996 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-гр., 2001 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-гр., 2002 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-гр., 2003 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-пр., 2007 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального православного собору московського патріархату
МУж-пр., 2008 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального православного собору московського патріархату
МУж-ПБМ-пр., 1997 – метрика Ужгородського православного храму Покрови Божої Матері московського патріархату
МУж-ПБМ-пр., 1998 – метрика Ужгородського православного храму Покрови Божої Матері московського патріархату

Надійшла до редколегії 09.02.2010

УДК 811.116

Г. А. Онищенко

СИМВОЛІЗОВАНІ ДЕНОТАТИ У МЕТАФОРИЧНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ЗАГАДКИ

У статті йдеться про символізацію денотатів та характерні образно-метафоричні зв'язки слів в українській народній загадці.

Ключові слова: загадка, денотат, метафорична структура, метафорична номінація, символізація.

В статье рассматривается символизация денотатов и типичные образно-метафорические связи слов в украинской народной загадке.

Ключевые слова: загадка, денотат, метафорическая структура, метафорическая номинация, символизация.

Denotat symbolization and typic figurative and metaphorical links of words in Ukrainian folk rieddle are considered in the article.

Key words: puzzle, denotat, metaphorical structure, metaphorical nomination, symbolism.

Метафора в загадках характеризує специфіку їх форми та змісту, покладена в основу їх стилістичної та композиційної організації, визначає специфічні, творчі принципи художнього відображення дійсності. Як справедливо зауважує С. Г. Лазутін, «...зрозуміти саму загадку – це значить розкрити її суть та визначити її особливості» [5, с. 34]. Загадки-метафори складають основу жанру. Вони дуже давні за походженням, хоч ті, які дійшли до нас у друкованих виданнях і рукописах, порівняно пізніші. Ці твори розкривають різні сторони трудової, господарської, культурної діяльності народу. Вони свідчать про його високий поетичний потенціал. Образи-метафори пройшли еволюцію в декілька етапів. Напевно, початковою була стадія, коли слово-позначення, від якого утворилася первісна аналогія, тільки зрідка зверталось до метафори, віддавалася перевага більш простим видам таємномовності, а насамперед тим, у яких відчувався зв'язок предмета та його умовної назви.

За логікою подій маємо припускати, що метафоричний образ у загадках – результат пізнього розвитку жанру, підсумок свідомих художніх уподібнень, мистецтво в прямому значенні слова. Метафорична образність у загадках несе на собі відбиток багаторазових суміщень, розвитку, ускладнень, доповнення початкових, більш простих асоціацій.

У метафоричній структурі загадок знайшли відображення міфологічні уявлення людей. Не випадково дослідники називають стародавні загадки міфологічним катехізисом: «Метафорична будова міфу про початки світу надовго закріпляла й робила частішим, продуктивнішим панівний в давнину спосіб усвідомлення дійсності людиною: на основі образного бачення предметів і природної свободи переносно-образного вживання мови» [7, с. 111].

Основна мета цієї статті – проаналізувати найбільш типові метафоричні образи українських народних загадок, простежити характерні образно-метафоричні зв'язки слів, різний ступінь символізації денотатів у цьому малому фольклорному жанрі. Фактичним матеріалом для дослідження є тексти українських народних загадок у найповнішому виданні [2].

В українських загадках про небо, сонце, місяць, зорі, воду, вітер, вогонь, грім, блискавку та інше відбито міфопоетичні уявлення народу. Простежимо характерні образно-метафоричні зв'язки слів у загадках про *небо*. Ключовими лексемами в образній частині загадки виступають такі лексичні номінації: *велике-велике рядно, простирайло, чисте поле, скляне поле, море, розісланий килим, голуба хустина, толока, рогожа, голубий шатер, стеля, синя шуба, кожушок*. У перелічених асоціативно-образних номінаціях виокремлюємо семи «простір», «те, що покриває», «колір (голубий)», «прозорість, чистота». Ці семи лягли в основу метафоричних перенесень, на яких вибудовується узагальнений опис неба в українських загадках.

З давніми міфологічними уявленнями пов'язаний метафоричний образ неба як *дерева (верби, дуба)*, наприклад:

1. *Стоїть дуб-стародуб, на тім дубі – птиця-вертиниця, ніхто її не дістане, ні цар, ні цариця*

Небо і сонце (113б)

2. *Стоїть верба над водою, в воду дивиться*

Небо (3)

3. *Сидить півень на вербі, спустив коси до землі*

Небо і сонце (114)

Третя загадка репрезентує складні метафоричні перенесення: образ неба постає як дерево, коси (гілля) якого уособлюють сонячне проміння, що спускається до землі, а образ півня виступає символом сонця, дерева життя [1, с. 373].

Міфопоетичні картини світу природи людина вибудовувала на основі уявлення про світове дерево: «Образ світового дерева гарантує цілісний погляд на світ, визначення людиною свого місця у Всесвіті» [8, с. 42].

Світове дерево – центральний образ, що втілює універсальну концепцію світу. Тому й звичні в загадках метафоричні описи неба, сонця, місяця передаються через асоціації з дубом, вербою. Нерозчленований, синкретичний образ світового дерева

простежується в описах сонця та його проміння, а також дороги, яка розгалужується, як гілки дерева. Уявлення про світове дерево виникає, на думку дослідників, у часи верхнього палеоліту як спроба протиставити світ хаосу, причому «такі архітипові знаки, як символ дерева, можуть передаватися генетично» [3, с. 188].

У метафоричному описі неба, побудованому на асоціаціях із назвами спорідненості, виокремлюється сема «високість», пор.:

1. *Батько високий, ненька низенька, брат кучерявий, сестра сліпенька*

Небо, земля, дим, ніч (424 Б)

2. *Нянько високий, мама широка, донька прудка, а син лінивий*

Небо, земля, вода, камінь (424 В)

У загадці 2 відзначаємо вплив екстралінгвальних чинників на вибір номінацій денотатів: діалектне слово *нянько* узгоджується з вибором реалії, що закодована в образній частині (*камінь*), тобто загадка закономірно відбиває особливості природи в тій місцевості, де виникла ця поетична форма пізнання, а також територіально-діалектні відмінності мови.

Метафоричні описи неба вибудовуються на основі асоціацій з назвами побутових речей на зразок *кожух, рогожа, піч, толока* тощо. Наприклад:

1. *Ой постелю я рогожку та посиплю горошку, та положу окраєць хліба*

Небо, зорі, місяць (59 А)

2. *Повна піч паляниця, а посередині книш*

Місяць у хмарах (47)

Вся образна картина зоряного чи хмарного неба змальована через реалії українського побуту. Добір ключових слів ґрунтується на подібності зовнішніх ознак закодованого предмета і слова-відгадки (*місяць – окраєць хліба, хмари – паляниці*). Конструктивну роль у метафоричній будові відіграє звукове уподібнення слів – *рогожку-горошку*.

Широке асоціативне поле утворюють у загадках описи природної реалії *сонце*. У досліджуваних джерелах це поняття вербалізується через такі лексичні номінації: *золота діжа, червона комора, золоте теля, золоті ясла, черепочок жару, золота паляничка, золотий кружок, красний огонь, золота тарілка, тарілочка ясна, білий заєць, квітка золота, червона корова, червоне*

теля, рожевий клубок, птиця-вертолиця, півень, пані, сестра та ін. Наведені епітетні словосполучення, а також самостійні окремі іменникові назви належать до слів із виразним позитивним оцінним змістом. Аксіологічна семантика прикметників *золотий, червоний, рожевий* сприяє тому, щоб наявні в образній частині загадки компоненти змісту сприймалися з позитивною оцінкою.

Ключові лексеми в образній частині загадки відбивають різний ступінь символізації денотатів. Серед перелічених денотатів, за допомогою яких кодується образ сонця, звертаємо увагу на символічний зміст таких денотатів, як *корова, півень*. Це багатозначні символи, які змінюють своє значення залежно від зображуваної ситуації. У контексті загадки про сонце *корова* виступає символом сонця, так само *червоний півень* – символ сонця, вогню [8, с. 78].

Дослідники наголошують на тому, що символ не можна ототожнювати з тропом. Якщо останній передбачає подібність, зіставлення предметів, явищ, ситуацій, то символ має іншу природу: він замінює предмет, явище на основі міфопоетичних уявлень людини: «Універсальною дефініцією символу є визначення його як багатозначного предметно-поняттєвого образу. Символ – це іпостась будь-якого феномена (предмета, явища, стану, ситуації) у світі міфопоетичної дійсності» [8, с. 76].

Предметні міфологеми *корова, півень* забезпечують символічну живописну образність загадки. Про таку функцію символу писав О.Лосєв: «Будь-який знак може мати безмежну кількість значень, тобто бути символом» [5, с. 64]. У лексико-семантичній структурі загадки взаємодіють процеси символізації та метафоризації.

У метафоричному перенесенні ознак розрізняємо моделі статичного і динамічного опису, пор.:

Ой за лісом, за пралісом золота діжа сходить (стоїть, кисне, горить)

Сонце (64)

По морі, по морі золота тарілка плаває

Небо і сонце (75)

Серед лісу-лісу черепочок жару лежить

Сонце (77)

Ішла без (через) ліс червона корова і сміялася

Сонце (82)

Вдень у небі гуляє, а ввечері на землю сідає

Сонце (88)

*На дерев'яній межі в скляному полі пасеться тарілочка ясна
Сонце на заході (110)*

*Синє море хитається, білий заєць купається
Небо і сонце (111)*

У наведеній групі загадок ключові семи кольору репрезентовані епітетами, а семи руху – дієсловами. До ключових сем, що лежать в основі метафоризації ознак, належать «вогонь», «рух». Деякі загадки містять пряму номінацію *гріє*, проте частіше використовуються пов'язані з рухом загальнономвні метафори *сходить*, *сідає*. Так само як поняття неба закодоване в міфопоетичній картині світового дерева, так і образ сонця безпосередньо пов'язаний з цим архетипом, пор.:

*Стоїть верба насеред села, розпустила гілля на ціле Поділля
Сонце (66)*

*Стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гіллячці
Сонце (67)*

Загадки з відгадкою *сонце* побудовані як зоометафори на зразок *заєць купається, червона корова сміялася, золоте теля на весь світ рикає*. Варто відзначити, що поряд із зоровими картинами в загадках активно використовуються звукові асоціації. Варіативність у виборі предметів, через які здійснюється символізація і метафоризація закодованого поняття, визначена етнічним полем, національною мовною картиною світу.

Варіантність метафоричних моделей і багатозначність символів характерні також для загадок про *місяць*. Чільне місце в усталених асоціаціях відводиться зоометафорам. Місяць уподібнюється таким денотатам, як *лисий віл, лисий кінь, лисе телятко, зайчик, свиня з одним оком, бик, цап, кабан*, пор.:

*Лисий віл крізь ворота заглядає
Місяць (20Б)*

*Лисий кінь у ворота загляда
Місяць (20 Г)*

*Ой за током, за притоком стоїть свиня з одним оком
Місяць (37)*

*Прийшов бик та в ворота – мик!
Місяць (22)*

Повторюваний у загадках епітет *лисий* мотивується зовнішнім виглядом закодованого денотата. Так само за формою, зовнішньою подібністю змодельована метафора *місяць – око* (свиня з одним

оком). В одному семантичному полі з ключовим словом *око* перебувають дієслівні метафори на зразок *місяць дивиться*.

Акцент на іншій формі (*рогатий*) детермінує появу відповідної ознаки у загадці:

Рогатий, а не бик

Місяць (33)

Без рук, без ніг, тільки з рогами,

А ходить попід небесами.

Місяць (34)

Ознака *рогатий* щодо місяця входить в інше асоціативне поле, у якому місяць порівнюється з *пастухом, чабаном, чумаком*:

Поле не міряне, вівці не щитані, пастух рогатий

Небо, зорі, місяць (55)

Один чабан тисячі овець пасе

Місяць у хмарах (45А)

Їхав чумак та й став, бо волів потеряв

Місяць у хмарах (48)

Ключова лексема *пастух* означається такими епітетами: *не найманий, не плачений, не згоджений*. Дійовими особами в метафорах на позначення місяця виступають також *волох, старець, пан із слугами, гість, Яшка Семиряшка*. Характерні і дії цих осіб, пов'язані із зображенням місяця і зоряного неба:

Ішов волох, розсипав горох,

Почало світати – нема що збирати

Місяць і зорі (52)

Прийшов старець, розсипав перець,

Як зачало світати, він зачав збирати

Місяць і зорі (53 А)

Персоніфікація місяця супроводжується зображенням сценічного дійства, незалежно від того, чи дії місяця асоціюються з діями людини, чи діями тварини, пор.:

Один баранець пасе тисячі овець

Місяць у хмарах (45Б)

Тисяча овечок, а між ними один баранець

Місяць у хмарах (46)

Біг зайчик попід лісок, сипав згори пісок

Місяць і зорі (51)

На колірно-зорових асоціаціях побудовано метафори-загадки про місяць: *червона сковорода, червона гора, червона скибка, золота*

комора, кусок золота, червоний клубок, жовта куриця та ін. У наведених епітетних словосполученнях репрезентовано семи «колір», «висота», «форма», які по-різному комбінуються в іменниках і прикметниках:

Серед двора-двора лежить червона сковорода
Місяць (24)

Ой за лісом, за пралісом червона гора сходить
Місяць (25)

За лісом, за пралісом червона скибка має
Місяць (26)

Серед моря-моря стоїть золота комора
Місяць (28)

Золотий пішов, а срібний прийшов
Сонце і місяць (116А)

Голуба хустина, червоний клубок
По хустині качається, людям усміхається
Небо і місяць (44)

Сема «колір» наявна в дієслівних формах, а також в асоціаціях з окремими денотатами:

Вдень блідніє, а вночі ясніє
Місяць (35)

Понад цілим двором стоїть чашка з молоком
Місяць (36)

За семою «форма» виокремлюємо метафори на позначення місяця: *діжа з тістом, хліба країна, байда хліба, книш, шматок хліба, окраєць хліба, буханець хліба, кулілочка хліба, крайчик хліба, лустка хліба, півбублика*. Ключовим у цих метафорах виступає поняття *хліб*, що поєднується з визначниками розміру місяця, його форми, пор.:

Повна піч паляниць, а посередині книш
Місяць у хмарах (47)

Шматок хліба горохом присипаний
Місяць і зорі (50)

У бабиній хатині висить хліба країна,
Собаки гавкають, не можуть дістати
Місяць (32 А)

Розстелив кожушок, посипав горошок ще й окраєць хліба
поклав, а як коли – то й цілий

Небо, зорі, місяць (58Д)

В останній із наведених загадок зафіксовано метафору на позначення місяця в різних фазах – молодика і місяця-повня (цілого).

Деякі загадки про місяць відбивають міфопоетичне уявлення про світове дерево [9, с. 191–193]. Як і в загадках про сонце, у текстах про місяць актуалізуються сакральні дерева – дуб і верба:

Упав дуб на весь світ, а на кінці ковалі кують

Місяць (43),

Виросла верба посеред села, розпустила гілля на все підпілля

Місяць (30).

У загадці з ключовим словом *верба* звертаємо увагу на слово *підпілля* як символ темної ночі, що протиставляється назві Поділля в загадці про сонце. Ознака небесного світила – проміння, символом якого є гілля верби, – однакова і для сонця, і для місяця, але в тексті з'являється інша номінація (*підпілля*), що є знаковою для оповіді про місяць, оскільки місяць світить уночі, його видно на темному небі.

З місяцем пов'язаний метафоричний образ зірок. Зв'язок денотатів знаходить вираження в мовних знаках, зокрема в багатоплановості асоціацій, на яких побудовані варіанти тексту тієї самої загадки або подібні загадки:

На татарському полі попутані коні,

Вузлики знають, та не можна розв'язати

Небо і зорі (11А)

По чистому полі прив'язані коні,

Ні взяти, ні вузла розв'язати

Небо і зорі (11Б)

Стоять коні булані, на їх узди порвані,

Узди знати, та не можна розв'язати

Небо і зорі (12)

На перший погляд, в основу кодування покладено зорові враження від побутових речей, реалій господарювання (попутані коні), що з'являються в описі зоряного неба як певний алогізм. Проте зміст поетичних асоціацій значно глибший: ключовим є поняття «неможливість щось зробити» («не можна розв'язати»), яке сигналізує про сферу недосяжності, таємничості зірок. Образи коней, а так само бджіл, виступають номінаціями зірок, виявляючи зв'язок із двома семами «рух» і «велика кількість – табун, рій».

Отже, у групі загадок про зорі розрізняємо тексти, побудовані на асоціаціях із людьми (*кряля чарівна* – вечірня зоря, *гість* – місяць,

пан із слугами – місяць і зорі), реаліями побуту (*молоко, горох, червінці, зерно, гроші, клубки, яйця*), серед яких можна помітити асоціації за кольором, формою і кількістю, а також зоометафори (*коні, вівці, бджоли, цапенята*).

Найчастотніші метафори на позначення великої кількості дрібних предметів, із якими асоціюються численні зорі на небі. Наприклад:

*Розсипався горох на чотириста дорог,
Ніхто його не позбира – ні цар, ні цариця,
Ні красная дівиця*

Зорі (14Б)

Розсипалось на ніч зерно, глянули вранці – нема нічого

Зорі (15)

У це семантичне поле закономірно втягуються дієслова на зразок *розсипати, насипати, посіяти, сипати, збирати*. Сема «дрібні предмети, частинки чогось» мотивує вибір образу *піску* для кодування поняття *зірок*. Неможливість перелічити велику кількість зірок на небі пов'язують із побутовим сценарієм:

Є у мене багато грошей, я їх не можу перелічити

Зорі (17)

Тонкі спостереження за світом природи, зокрема зоряного неба, знаходять вираження у виборі денотатів для декодування поняття «зорі». Спостереження за поведінкою бджіл лягли в основу загадки:

Летіла тетеря не вчора, тепера;

Упала в лободу, шукаю, не найду

Бджола (1170)

Той самий текст використовується в іншій комунікативній ситуації, зокрема на позначення образу зірки, що падає:

Летіла тетеря не вчора – тепера;

Впала в лободу, шукаю – не найду

Зоря (19)

Метафори-загадки про небо, сонце, місяць, зорі, хмари є, очевидно, найдавнішими творами колективної народної творчості, у яких знайшли відбиття уявлення людства про світобудову. Не випадково в цих досконаlih за формою поетичних картинах можна простежувати складну взаємодію метафори, алегорії, символу, пор.: «Метафора будується як зближення двох самостійних семантичних одиниць, алегорія і символ – як заглиблення в значенні однієї

одиниці. Різниця між ними – різниця синтагматичної і парадигматичної осей організації художнього тексту» [6, с. 254].

Висловлюючи тезу про те, що текст загадки – це метафора, маємо враховувати глибинний зв'язок усіх фольклорних жанрів і функціонування в них наскрізних багатозначних символів, через які відтворюється міфопоетична картина світу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Войтович В.** Українська міфологія / Войнович В. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
2. **Загадки.** – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 509 с.
3. **Іванов В. В.** Найдавніші форми людської культури та їх відображення у первісному мистецтві / В. В. Іванов // Всесвіт. – 1975. – №1. – С. 23–34.
4. **Лазутин С. Г.** Метафори в загадках (принципы их создания, виды и идейно-эстетические функции) / С. Г. Лазутин // Вопросы поэтики, литературы и фольклора. – Воронеж, 1976. – С. 34–49.
5. **Лосев А. Ф.** Бытие. Имя. Космос / Лосев А. Ф. – М.: Академия, 1993. – 880 с.
6. **Лотман Ю. М.** Структура художественного текста / Лотман Ю. М. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
7. **Мечковская Н. Б.** Язык и религия: лекции по филологии и истории религий / Мечковская Н. Б. – М.: Изд-во «Торговый дом Гранд», 1998. – 352 с.
8. **Слухай Н. В.** Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології: [навчальний посібник] / Слухай Н. В. – К.: Київський університет, 2005. – 167 с.
9. **Топоров В.** «Світове дерево» – універсальний образ міфопоетичної свідомості / В. Топоров // Всесвіт. – 1977. – № 6. – С. 176–193.

Надійшла до редколегії 09.03.2010

ДЖЕРЕЛА ПОПОВНЕННЯ ТЕРМІНІВ З МЕТАЛОЗНАВСТВА

У статті зроблено спробу встановити причини та джерела поповнення термінів з металознавства.

Ключові слова: запозичення, іншомовна лексика, терміни, металознавство.

В статье сделана попытка установить причины и источники пополнения терминов по металлвоведению.

Ключевые слова: заимствование, заимствованная лексика, термины, металлвоведение.

In the given article the attempt to give the characteristic to the loan word vocabulary which functions in the Ukrainian language has been made, and is made concrete – in scientific style of speech.

Key words: borrowings, foreign language, terms, metallurgy.

Запозичена лексика є невід'ємною складовою української літературної мови. Так само і в науково-технічній термінології простежуємо функціонування значної кількості термінів іншомовного походження. Адже термінологія – це відкрита система, яка відображає міжнародний характер науки і техніки. Тому в будь-якій терміносистемі неможливо обійтися без іншомовних назв.

Запозичення в металознавстві є найменш дослідженими в українській лексикології. Відповідно існує проблема функціонування термінів з металознавства як певної цілісної системи, питання їх формування, розвитку й упорядкування. На сторінках українських наукових видань практично відсутні публікації про цю підсистему сучасної української термінології. Тому сьогодні питання дослідження термінів з металознавства має надзвичайно важливе як

теоретичне, так і практичне значення, оскільки розвиток промисловості і насамперед металургії та машинобудування в сучасній Україні сприяє процесам розширення й поглиблення міжнародних зв'язків, а в контексті загальної глобалізації прогнозується їх подальше зростання.

Учені різних країн прагнуть об'єднати зусилля в розв'язанні наукових і технічних проблем, які супроводжуються процесами взаємопроникнення науково-технічної лексики. Водночас відзначається, що становлення науково-технічної термінології, яке відбувається сьогодні у багатьох національних мовах, має спільну відмітну рису – тенденцію до широких запозичень із досить обмеженого кола розвинутих мов [1, с. 109]. Масштаб запозичень, складності, які виникають при освоєнні іншомовних термінів, вимагають звернути особливу увагу на процес запозичення та його специфіку.

До проблем термінологічних запозичень та питань упорядкування термінів іншомовного походження зверталися Д.Лотте, С. Гриньов, Г. Мацюк, І. Кочан, Т. Панько, Л. Козак, А.Д'яков та інші. І в цій царині сучасне мовознавство має вагомий і незаперечний здобуток. Та незважаючи на це, дослідження запозиченої лексики в термінології продовжує і надалі привертати увагу дослідників. У тому й полягає наш науковий інтерес та актуальність наукової розвідки.

Мета цієї публікації – здійснити аналіз іншомовних термінів, що вживаються в металознавстві, та встановити причини і джерела поповнення термінів з металознавства.

Виділяють три етапи запозичень. Перший називають використанням або проникненням. На цьому етапі слово з'являється епізодично, зберігає іншомовне написання і ще належить до мовної картини світу мови-джерела. Іноді деякі слова мовна система відкидає як варваризми. На другому етапі запозичене слово використовує багато членів мовного колективу. Його залучають до лексико-семантичної системи, використовують дедалі частіше, хоча й відчувається його чужорідність. На третьому етапі запозичене слово вже не сприймається як іноземне і повністю підпорядковується законам української мови [3, с. 168]. Отже, об'єктивну картину розвитку будь-якої мови неможливо відтворити без дослідження впливу на її лексичний фонд інших мов, без з'ясування ролі запозичень.

У сучасному мовознавстві розрізняють зовнішні (екстралінгвальні) та внутрішні (інтралінгвальні) причини запозичень, через які відбувається зв'язок історії мови з історією народу. Ці чинники стають детермінантами, які безпосередньо визначають розвиток лексики. Будь-які зміни у світі матеріальних речей, суспільних установ, духовному житті людини потребують запозичування відповідних найменувань.

В історії мови окреслюють такі періоди, коли роль одних чинників (внутрішніх чи зовнішніх) значно зростає порівняно з іншими, але це не виключає наявності й дії різних чинників. До того ж зовнішні причини є ефективними лише за умови, коли знаходять підтримку у внутрішніх тенденціях розвитку мови.

До зовнішніх причин появи запозичень відносять безпосередні й опосередковані контакти між народами, зумовлені як близькістю географічного положення, так і потребами спільного вирішення певних політичних, економічних питань, культурним та науковим обміном.

Суто лінгвістичними причинами запозичень вважають такі: 1) потреба в поповненні, а то й створенні певної лексико-семантичної групи, недостатньо представленої або відсутньої на певному етапі розвитку мови-реципієнта; 2) потреба в семантичному обмеженні питомого слова, усуненні його багатозначності; 3) вищий ступінь термінологічної визначеності запозичуваного слова, яка склалася в мові-джерелі, порівняно з наявним питомим відповідником; 4) тенденція до вживання одного запозиченого слова замість описового звороту; 5) потреба в деталізації відповідного значення, розмежування його смислових відтінків шляхом закріплення їх за різними словами [1]. Однією ж з основних причин запозичень у термінології дослідники вважають відсутність у рідній мові еквівалентного слова для нового поняття, предмета чи явища [2, с. 8].

У кожного народу існує своя картина світу, що значною мірою виявляється у предметній сфері. Слова на позначення конкретних предметів запозичують не поодинокими лексемами, а цілими лексико-семантичними групами, що виражають відповідний фрагмент мовної картини світу.

Серед термінологічних запозичень із металознавства знаходимо групи лексем, появу яких в українській мові було зумовлено деякими з перерахованих причинових факторів. Так, потреба у поповненні

лексико-семантичної групи назв осіб за фахом та типом виконуваних функцій зумовила утворення лексем: *алмазник, електролізник, кокільник, металофізик, металург, спектроскопіст* та інші.

Потреба в деталізації відповідного значення, розмежування його смислових відтінків шляхом закріплення їх за різними словами зумовила спеціалізацію в українській технічній термінології значень запозичених лексем. Так, у 1960-х роках в українській науково-технічній термінології поряд із латинським терміном *корозія* пропонували вживати іменник *щербинка*, який має первісне демінутативне значення. Але краще вживати термін іншомовного походження *корозія* для позначення цього явища, бо термін *щербинка* має більш загальне значення «зазублина, заглибина в чомусь», яка може виникнути не лише під впливом природного середовища, але й внаслідок механічного пошкодження будь-якої поверхні. Термін *корозія* називає такий тип пошкодження металу, який виник внаслідок хімічної взаємодії із зовнішнім середовищем.

Вищий ступінь термінологічної визначеності запозичуваного слова, яка склалася в мові-джерелі, порівняно з наявним питомим відповідником зумовив поширення у фаховій мові лексем: *ексикатор – висушник, декантатор – відстійник, модифікатор – перетвірник, пульверизатор – прискавка*.

У складі української термінології з металознавства домінують слова, утворені на ґрунті української мови на основі власних словотворчих засобів: *виробник, галузь, густина, рідина, сполука, струм*. Водночас досить велику кількість складають запозичені терміни, які свідчать про багатоджерельність походження термінології з металознавства, як в історичному плані, так і на сучасному етапі.

Аналіз іншомовних термінів, уживаних у металознавстві, показав, що найчисельнішою групою термінів є ті, що створювалися на основі запозичень з класичних мов – давньогрецької і латинської чи створені за допомогою грецько-латинських елементів.

Серед термінів з металознавства фіксуємо такі грецькі запозичення: *адіабата, алотропія, аметропія, анізотропія, аніон, анод, аргон, астеризм, атмосфера, баротропність, гематит, гомогенізація, гідрид, дейтрон, дендрит, діамагнетизм, ебоніт, евтектика, електроліт, електрон, елімінація, ентальпія, ентропія, епітаксія, ізобара, ізомеризація, ізотропія, кристал, молібден, нітрид, плазма, пора, протон, реологія, родій, сингонія, синтез,*

сфероліт, фаза, фонон, фосфоресценція, фотон, фтор, хлор, хром тощо.

Латинських запозичень на позначення металознавчих понять в українській мові значно більше, ніж грецьких, хоча вони проникали у словниковий склад пізніше. У «Словнику іншомовних слів» зафіксовано понад 200 термінів латинського походження на позначення понять з металознавства, зокрема: *аберація, абляція, абсорбент, абсорбція, адгезія, адсорбція, активатор, арматура, вакуум, гафній, глобула, градієнт, грануляція, деструкція, деформація, дислокація, дифузія, ексикатор, екситон, екстракція, екструзія, ерозія, есенція, інгібітор, кальцит, коалесценція, концентрація, ліквіація, рутил, сателіт, сегрегація, сенсibilізація, силікат, силіцид, силумін, сорбіт, сорбція, спектр, стеліт, текстура, телур, температура, тензор, трансформація, фарфор, ферит, фехраль, флуктуація, форма, цезій, целюлоза та інші.*

Чимало термінів латинського походження потрапило до української металознавчої термінології через французьку: *абразиви* (< франц. *abrasive* – шліфувальний < лат. *abrado* – зішкрябую), німецьку: *лінза* (< нім. *linse* < лат. *lens* – сочевиця), італійську: *граніт* (< італ. *granito* < лат. *granum* – зерно), англійську: *нейтрон* (< англ. *neutron* < лат. *neutron* – ні те, ні інше), польську: *фольга* (< польс. *folga* < лат. *folium* – лист) мови.

Значна кількість термінів з грецької мови у різні часи проникала в українську лексику через латинську: *дейтерій* (< лат. *deuterium* < грец. *deuteros* – другий), німецьку: *тигель* (< нім. *graphit* < лат. *graphō* – пишу), французьку: *амальгама* (< франц. *amalgame* < грец. *malagma* – м'яка підкладка), турецьку: *алмаз* (< тур. *elmas* < грец. *adamas* – діамант) мови.

Отже, запозичення з давньогрецької та латинської мов за кілька століть свого функціонування в металознавчій термінології відіграють не лише позитивну роль у формуванні словникового складу, а й міцно утвердилися і становлять її невід'ємну частину.

У XVI–XVII ст. в українську мову починають проникати слова з французької мови: *афінаж, бар'єр, брикет, газ, деталь, кокіль, конверсія, луна, метан, мінерал, оксид, сортамент, емаль, еталон* та інші. Обмежена кількість термінів запозичена з французької мови через італійську: *бронза* (< франц. *bronze* < італ. *bronzo*) та німецьку: *фанера* (< нім. *furnier* < франц. *fournir* – накладати) мови.

Невелику кількість запозичень зафіксовано з арабської мови, які проникали в українську лексику не прямо, а через посередництво інших мов. Так, арабське *камфора* запозичено через латинську (< лат. *camphora* < араб. *kāfūr*), а лексема *лак* – через французьку (< франц. *laque* < араб. *lakk*) мови.

Протягом XIX ст. із розвитком науки і промисловості в певних галузях передують англomовні країни, через що українська мова й збагатилася англiцизмами: *блюм, діелектрик, інконель, крекiнг, лазер* та інші. Варто зазначити, що у XIX і XX ст. перевага належить англійським запозиченням у галузях ринкової економіки, високих технологій, проте в металознавстві спостерігається досить обмежена кількість запозичених термінологічних одиниць цього періоду.

У XX ст. металургійну галузь активно доповнюють німецькі запозичення: *алітування, вальцювання, вісмут, веркблей, вольфрам, гартблей, кварц, кобальт, кокс, компонент, марка, муфель, нікель, регенерація, торф, флюс, цинк, шихта, шліф, шпінель, шпон, штамп* тощо.

Досліджений матеріал дає змогу виявити, що запозичення з латинської, грецької, англійської, французької та німецької мов в українську становлять блок виробничо-технічної лексики, що співвідноситься з певним простором у концептуальній і мовній картинах світу. Складність цієї групи зумовлена самою сферою діяльності, її багатoproфільністю. У системі розглядуваної запозиченої лексики можна виділити такі групи слів: 1) назви пристроїв, механізмів, інструментів: *генератор, ексикатор, лазер, муфта, мас-спектрограф, мас-спектрометр*; 2) назви технологічних процесів: *аустенізація, графітизація, дифузія, полігонізація, рекристалізація, сенсibiliзація, ціанування*; 3) назви руд, мінералів, порід: *алмаз, бронза, графіт, кварц, кобальт, шлам* тощо.

Більша частина аналізованої лексики має вузько термінологічне значення, відоме лише фахівцям: *булат* – високоякісна міцна сталь особливого гарту з візерунчастою поверхнею; *муфель* – закрита камера або посудина з вогнетривкого матеріалу, у якій випалюють вироби, щоб запобігти впливу продуктів згоряння; *силумін* – сплав алюмінію із силіцієм, що добре протистоїть діянню кислот, стійкий проти корозії й застосовується в машинобудуванні та хімічній промисловості. Але серед цієї лексики є слова, які знайшли широке застосування в мові, наприклад, *алмаз, вакансія, вакуум, корозія, схема, температура, фаза* та інші.

Отже, засвоєння іншомовної термінологічної лексики – це складний процес, супроводжуваний як зовнішніми, так і внутрішніми мовними чинниками: з одного боку, розвитком металознавства як науки про метали та розширенням і поглибленням міжнародних зв'язків; з іншого боку, наданням українській мові разом зі статусом державної нових функцій, які вимагають лексичної модернізації, побудови нових шарів лексичного фонду тощо. Запозичена лексика становить значний шар слів, який характеризується як обмеженим ужитком у носіїв науково-технічної сфери, так і в літературній мові загалом, оскільки частина з них функціонує у різних підсистемах і є зрозумілою для користувачів.

Безумовно, розв'язання актуальних завдань щодо впорядкування й подальшого поповнення української термінології з металознавства відповідно до сучасного науково-технічного розвитку вимагає глибокого вивчення способів термінотворення, притаманних українській літературній мові; дослідження шляхів унормування металознавчої лексики на сучасному етапі; виявлення лексико-семантичних особливостей досліджуваної термінології тощо. Ці та інші питання стануть предметом наших подальших ґрунтовних досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Гринев С. В.** Терминологические заимствования (Краткий обзор современного состояния вопроса) / Гринев С. В. // Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – 149 с.
2. **Д'яков А. С.** Основи термінотворення / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К.: КМ Akademia, 2000. – 216 с.
3. **Сімонок В.** Лексичні запозичення в українській мові: історико-соціолінгвістичний аспект / В. Сімонок // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми української термінології. – Л., 2004. – С. 167–172.

Надійшла до редколегії 10.03.2010

ЗНАКОВІСТЬ ЯК ОЗНАКА КУЛЬТУРИ МОВИ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

У статті розглядаються мовні знаки поетичних творів Івана Світличного з метою глибшого вивчення їх змістового наповнення.

Ключові слова: мовний знак, лінгвістична семіотика, відносність знака, знак-сигнал, знак-символ.

В статье рассматриваются языковые знаки поэтических произведений Ивана Свитличного с целью более глубокого изучения их содержательности.

Ключевые слова: языковой знак, лингвистическая семиотика, относительность знака, знак-сигнал, знак-символ.

The article deal with linguistic sign of selectid poetic works of Ivan Svitlichny to a better understanding of there contents.

Key words: linguistic sign, linguistic semiotics, relativity sign, the sign-signal, the sign-simbol.

Лінгвістика не є замкненою науковою галуззю філології, їй не властиво зациклюватися на самій собі, навпаки, вона має тенденцію до виходу за межі суто мовних проблем задля актуалізації породжених практикою питань, котрі перебувають на межі окремих наук. Питань функціонування мовних знаків тою чи іншою мірою торкалися «прабатьки» семіотики: Августин (IV ст.), Д. Сото (XVIст.), Дж. Поінсот, Дж. Локк (XVII ст.), В. Гумбольдт, О.Потебня, Ч.-С. Пірс, Я. фон Ойкскюль та ін. (XIX ст.), та найпотужніший розвиток семіотика отримала у XX ст. (Ф. де Сосюр, Ж. Дерріда, Р. Барт, Дж. Ділі та ін.). Праці цих учених стали підґрунтям для лінгвістичної семіотики.

Основні положення цієї лінгвальної підгалузі можуть слугувати ефективним засобом виявлення мовних особливостей спадщини непересічних майстрів слова – особистостей далекого й недавнього минулого заради глибшого розуміння й відчуття їхнього мислення й почування, мотивацій їхньої творчості в критичні періоди вітчизняної історії, коли Слово дорівнювало Вчинку.

Поетичний доробок «архітектора шістдесятницького руху» (М.Горинь) Івана Світличного впродовж останніх років досліджувався багатьма визначними літературознавцями (І. Бажинов, Ю. Барабаш, О. Зинкевич, І. Дзюба, В. Іванисенко, Р. Іванченко, І. Качуровський, Г. Костюк, М. Коцюбинська, І. Кошелівець, О. Мишанич, О. Неживий, Б. Олександрів, Ф. Пустова, Яр Славутич, Г. Сивокінь, А. Ткаченко та ін.), однак ґрунтовних мовознавчих праць, на жаль, немає. Ця стаття є спробою часткового заповнення такої дослідницької прогалини.

Мотивацією вибору проблеми дослідження є те, що за свідченням М. Коцюбинської, І. Світличний «цікавився знаковими системами, семіотикою, зокрема працями Ю. Лотмана» [1, с. 19].

Мовні знаки творів Івана Світличного, виражені окремими лексемами, словосполученнями й висловами, є кодами-сигналами для читача, що репрезентують (знаково-символічно представляють) ті чи інші локуси значень поетичних образів і слугують допоміжним засобом систематизації мовної картини світу, цілісного уявлення про його словесність загалом. Теоретичною базою цього дослідження є окремі положення лінгвістичної семіотики, що здебільшого характеризується семантикою (зв'язок знака з означуваним об'єктом).

Зв'язок знака з предметами та явищами, що складають образи, як уважають фахівці, є умовний, тому спроба характеристики відчуттів та уявлень від власне знаків неминучо призводить до агностицизму (неможливості пізнання раціональною свідомістю).

Упродовж попередніх десятиліть ґносеологічну проблему теорії знаковості досліджували Л. Абрамян, А. Ветрова, В. Мантатов, Є. Панов, М. Попович, Л. Резникова та ін. Ґрунтовний аналіз основних семіотичних методів і понять здійснювали А. Коршунова, І. Нарський, В. Тюхтіна, Л. Уварова та ін.

Фахівці з лінгвістичної семіотики сходяться на тому, що поняття *знака* поєднується із суміжним поняттям *значення*, бо знак і значення взаємопов'язані, більш того, вони зумовлюють їх розгляд і вивчення

у парі, нероздільно. Знак і значення співвідносяться як загальнофілософські поняття форми і змісту, що, як відомо, є взаємопов'язаними і взаємозалежними категоріями.

Так мовні знаки, що виявляють сутнісні семантичні утворення поетичного мовлення Івана Світличного, складають предмет нашого дослідження.

Художній текст (від лат. *textum* – тканина, зв'язок) як переплетіння семантичних одиниць містить знаки-локуси, що репрезентують (узагальнено представляють) як зміст, так і семантику найсуттєвіших його компонентів. Знак-локус заступає не тільки зміст певної завершеної смислової одиниці тексту, а й художній образ цієї одиниці, котрий є складником сукупної образної картини твору (вірша, циклу, збірки).

Проблемним аспектом у контексті статті є питання співвідношення образу і знака. Ґрунтовне дослідження російського вченого В. Мантатова, що узагальнює пошуки багатьох вітчизняних і зарубіжних учених використано як основне наукове джерело статті. Учений зауважує *суперечливу* єдність знака і образу. Протилежністю поняття образу з ґносеологічного погляду є поняття знака. Посилаючись на Гегеля, В. Мантатов зазначає: «Знак є безпосереднє споглядання, що є зовсім іншим змістом, ніж те, чим воно є саме собою» [2, с. 4].

«Упродовж майже сорока років після Л. Виготського загальнотеоретичною розробкою питання про природу й психологічні функції знака психологи практично майже не займалися» [2, с. 5], тому розгляд мовної знаковості поезій однієї з найяскравіших постатей шістдесятництва, яким є Іван Світличний, є не тільки актуальним, а й науково вартісним.

Зв'язок знака й позначуваного ним предмета є не безпосереднім, не природно-причинним зв'язком, а опосередкованим, соціально детермінованим. Сутність такого зв'язку полягає в тому, що *знаки є носіями, засобами фіксації розумових образів на позначення предметів*. «І оскільки мовні знаки виступають носіями ідеальної інформації (про безпосередню дійсність умоглядних образів предметів), вони репрезентують ці предмети, відсилають до них, орієнтують людей щодо них» [2, с. 13]. Творення знаків, на думку вчених, – природний процес людини, бо права півкуля мозку відповідає за образне мислення, а ліва – за абстрактне, тобто за творення знаків [3, с. 109].

Так знаки словесності Івана Світличного є «засобами фіксації» змісту й характеру його мислення не тільки як неформального лідера дисидентського руху, а й усієї нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи.

Знак, залишаючись сам по собі, виявляється водночас «інобуттям» іншого предмета, точніше, матеріальним носієм його ідеального образу і знаряддям оперування ним. Відтак мовні знаки виступають факторами ідеалізації зовнішньопредметних операцій, перетворюючи дії із матеріальних в ідеальні, дозволяючи при тому схоплювати об'єктивний зміст, відображати зовнішній світ.

Специфіка мовної знакової діяльності полягає в тому, що вона орієнтована на опанування іншими речами і явищами, що складають зміст твору, має мету, котра перебуває поза конкретним світом предметів, робить прорив до значно ширшого світу понять. Наприклад, у сонеті «Язык» ужито топоніми *Київ* і *Соловки*; номінативи *нетрі*, *язичник*, *схима*, *єретик*; порівняльний зворот *січе словами, як мечами* та інше, а кодом-сигналом, або мовним знаком, цього твору є *несвобода слова*. Якщо проаналізувати всі наявні лексико-семантичні одиниці цього твору, можна переконатися, що форма знака, дійсно, перебуває поза предметним світом цих одиниць. Оскільки вся вартість знака походить від його осмисленості й чуттєвої сприйманості, а не від фізичної відповідності репрезентованим предметам, то *зв'язок знака з означуваним є, дійсно, умовний*.

Знака без значення не існує. Бути знаком – це не є природною властивістю будь-якого предмета, це – його суспільно-функціональна якість, що надає йому властивості додаткової мови, котра «промовляє» до реципієнта, «повідомляє» про щось. Будь-який предмет може виступати знаком, оскільки має здатність представляти інші об'єкти в процесі діяльності людини. Так і в словесності: будь-яка мовна одиниця може бути знаком за умов усвідомлення й відчуття його суспільної (духовної, інтелектуальної, морально-етичної, національної та ін.) якості.

Знак є наочним, чуттєво сприйманим виявом закодованої в ньому інформації; у процесі його сприймання й усвідомлення він водночас є ключем для розкодування цієї інформації. За перцептивною (чуттєво сприйманою) природою знак і сигнал мають багато спільних рис.

Отже, виявлення й розкодування знаків-сигналів поетичних творів Івана Світличного – ключ до поглибленого сприйняття ідейного, інтелектуального й художньо-образного світу організатора й натхненника опору радянському тоталітаризму як видатної особистості 60–80-х років ХХ століття, якої так бракує нам сьогодні.

Проблема, з якою стикається дослідник, – це визначення кількості мовних знаків. Усе залежить від ступеня узагальнення й абстрагування: чим він вищий, тим менша кількість знаків береться до уваги.

Обмежений обсяг статті не дозволяє навести навіть мінімум максимально ємних і узагальнених знаків, а відтак змушені обмежитися декількома основними: 1. «Честь і гідність». 2. «Визначена позиція». 3. «Іронія й гумор». 4. «Біль».

1. Знак «Честь і гідність» українського інтелігента Івана Світличного – це не високопафосне поняття. Про нього як правдивого носія цих якостей свідчать усі сучасники. Це підтверджують ті, кому випало спілкуватися з такою непересічною особистістю. У 1993 році Галина Севрук зауважувала: «Як сьогодні бракує в тому згорьованому парламенті України чесного, розумного і високоморального Івана Світличного» [1, с. 197]. Лише про людину правдивої гідності й моральної висоти сучасники можуть написати: «Іван жив за космічними законами, ігноруючи спотворену дійсність, піднімаючись над побутом, підлістю й ницістю людською» [1, с. 197]. І це дозволяло йому бути вільним в умовах цілковитої неволі, бачити світ по-своєму... Високе почуття гідності не дозволяло йому опускатися до «отарно-групового» світовідчуття: «Іван мав чітко виявлене особистісне світобачення, а через особистість – громадянське, а отже, й справді національне...» [1, с. 249]. У сонеті «Відчай» знаходимо: *Ніде ні святощів, ні свята... Душа заскимлить, з тями стята. Та, Господи, не доведи – З розпуки, з відчаю, зі страху – Покласти **честь** свою на плаху! Вже краще голову клади.* Змістове наповнення сонета – усвідомлення того, що світ украй занепав, не має спричинювати відчай і паніку, бо через це можна згубити все. Словесне формулювання двома синонімічними поняттями знака «Честь і гідність» має певні семантичні зв'язки з висловами *Шпана чи лицар – честь одна; Покласти честь свою на плаху*, проте мовний знак зберігає свою відокремленість щодо загального контексту твору. Загалом – це заклик бути стійким попри будь-які обставини, бо слабкодухність веде до втрати честі.

Одним із найвиразніших творів, що перебуває під цим знаком, є сонет-докір Зіновії Франко («Епітафія»). Ідея: у душу плюють тоді, коли сам це дозволяєш робити: *Та тільки не воскресне впала Душа: ти в неї наплювала, А інші звикли й теж плюють*. Ключові семантичні одиниці, що виправдовують визначення мовного знака: *ганьбовище розп'яття; душу твалтом рвуть на часті; самопокаяні прокляття; самопрокльонні каяття*. Як видно, мовний знак має достатню абстрагованість від змісту й слугує за код-сигнал: твоя честь – у твоїх руках за будь-яких скрутних обставин.

2. Знак «*Визначена позиція*» – репрезентує важливий зміст: людина знає заради чого вона живе, знає чому чинить так, а не інакше, усвідомлює небезпеку наслідків своїх вчинків, але, керуючись високими ідеалами боротьби за Визволення, готова стати жертвою в нерівному зіткненні із системою. Цей, знак що представляє чи не найбільшу кількість творів («Глина», «Посполиті», «Супермен», «Вселенська робінзонада», «Я – дисидент», «Голови», «Архімед» та ін.), є інформативно вартісним загалом для тих, хто лише вперше почув про Івана Світличного. З лінгвофілософського погляду, знак визначеної позиції співвідноситься зі семантичним масивом значеннєвості, як форма і зміст. Лексична форма словосполучення «Визначена позиція» (*визначеність* – остаточна сформульованість, вирішеність, доведеність; *позиція* – закріплене місце розташування, точка або кут зору, аспект) опосередковано пов'язана не тільки зі змістом його творів, а й із змістом (змістовністю) Івана Світличного як особи й особистості. «Доля, – зауважує Є. Сверстюк, – говорить з особою. Чи є Особа? Особа високого покликання. Особа, яка чує вітер часу, і голоси минулого, і дзвони тривоги...» [7, с. 155]. «Особистість, – продовжує публіцист, – бере на себе відповідальність і несе її з гідністю, і дає приклад гідності» [7, с. 154]. На той час для Івана Світличного «визначеність позиції» означало тверде й непохитне «пряmostояння» (В. Стус) у безкомпромісній боротьбі з радянським тоталітаризмом, де аж ніяк не можна залишатися чистим теоретиком, носієм духа, утіленням волі тощо. У сонеті «Аншлюс (Монолог Мефістофеля)» автор заявляє: *Утри сироп ліричних соплів, Наїв святої простоти! Ти – ангел. Ти чистенький. Ти – Святий. А бека Мефістофель За тебе має жар гребти?...* І далі – антонімами: *Ми – дух і плоть. Ми – фас і профіль. Ми – воля й м'язи ... Мефісто-Фауст. Моноліт*. Це позиція ідеаліста

в серці й реаліста в мозку, людини, яка знає, на який шлях стала, і що саме їй належить робити, долаючи щодня, щохвилини свої суто людські (тілесні) слабкості, заради Свободи в найширшому розумінні цього слова. Саме опозиції значень: *дух – плоть, фас – профіль, воля – м'язи*, а зрештою узагальнення – *моноліт*, складають основу змісту, що репрезентується мовним знаком «Визначена позиція».

3. Знак «*Іронія й гумор*». «Стиль наших стосунків, – згадує Ірина Жиленко, – був такий: коли тяжко – смійся. І, мабуть, ніхто так не вмів сміятися, так дотепно іронізувати, як ми. Звісно, найбільшим дотепником був Василь Симоненко. Його дотепи стали легендарними. Добродушно-дотепним був Іван, саркастично-дотепним (як і зараз) Євген, інтелектуально-дотепною Михайлина, грубувато-дотепним Віктор Зарецький, вбивчо-дотепним Іван Дзюба, непримиренним, нищівно-дотепним Василь Стус, сумно-іронічною Ліна Костенко» [1, с. 216]. Дійсно, добрий гумор просякає рядки жартівливого доносу царю Душану на Десанку Максимович («Тражим кажньаваньє») або сонету «Чернець», де йдеться про одвічне змагання духа й тіла. Зрозуміло, йдеться не про ченця як такого, а про політв'язня, виснаженого табірним режимом, але незламаного духовно. Про тіло: *В старім і висхлім на папір Повстало все, що ледве тліло. І слабне влада й дух офір. І никне віра. Закортіло Спокус і видив – (чорне діло!). Молись і жди. Молись і вір.* Така іронічна самопідтримка, жартівливі переносні значення, що відчуються в кожному рядку, в ув'язненні – більш вартісні, ніж пряма прозово-побутова настановча мова. Поза мурами – *світ-вир й диявольська суєта*, а в тюремному просторі – *Все та ж одна надія й віра: У власній плоті вбити звіра І дух пречистий зберегти.* Використовуючи церковно-релігійну лексику (*віра, дух пречистий, молитва, диявольський*), автор вибудовує семантичний простір братньої підтримки, укріплення волі у протистоянні з тюремниками й КДБ. Синтезована лексика (церковна й розмовна) створює неповторний ефект «добродушно-дотепного» поетичного жарту Івана Світличного.

4. Знак «*Біль*» (за Батьківщину, народ, молоде покоління, літературу, мистецтво тощо) також є не менш важливим для характеристики мовних знаків Івана Світличного. Твори «Тюрма», «Завжди в'язень», «Тарас Бульба», «Мітуса» та ін. якнайвиразніше свідчать про непідробне вболівання українського інтелігента (неполітика) за долю України, уболівання, що переходить у рішучий

Чин. Образи двох зон («малої» і «великої»), двох тюрем (реальної й сновидної), створені на початку 70-х рр. ХХ ст. за ґратами – неординарне явище вітчизняної словесності – як за змістом, так і – словесною формою, бо про «велику зону» (СРСР) тоді ніхто не говорив. Формально тавтологічний ефект *В тюрмі...мені наснилася тюрма* на початку змушує налаштуватися на сприйняття непростих істин. У цій «зоні» – *світ – ідилія сама*. Автор свідомо не бере в лапки слово *ідилія*, хоча і вживає його в переносному смислі, бо для переляканих «хатоскрайників», можливо, й було щось на кшталт ідилії, у якій вони *ждуть початку чи кінця*. Сонет «Завжди в'язень» пронизаний історичним болем, що сягає ще князівських часів: *Самі собі будуєм тюрми, Самі в них потім живемо, Самі себе стережемо*. Багатозначність просотує кожний рядок низки висловів, тричі вжитий займенник у множині *самі* увиразнює мовлення, наголошуючи дивну (для інших народів) ментальну рису легковірних і терплячих українців. Ідея сонету «Тарас Бульба» – мовчання ганебне й злочинне в той час, коли *Україну плюндрує чорна татарва*. Авторіві болять спроби «розумників» *(на час) зігнути (трохи) спину, Щоб не злетіла голова*. Майстерно зіставляючи лексеми *спина* й *голова*, поет досягає значного мовностилістичного ефекту.

Усі чотири мовні знаки мають абстрактно-узагальнений характер, смислово відстороненість від змістової частини. Ці знаки символічно представляють зміст творів, вони сигналізують про нього, не містячи його в собі. Вони орієнтують читача в складній і малодослідженій поезиці Івана Світличного, спрямовують увагу на ключові лексико-семантичні текстові блоки. І в цьому полягає їхня мовностилістична вартість.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Доброокий**: Спогади про Івана Світличного / [ред. рада: В.Шевчук та ін.; упоряд. Леоніда і Надія Світличні]. – К.: Час, 1998. – 572 с.
2. **Мантатов В. В.** Образ, знак, условність: [монографія] / Манталов В. В. – М.: Высш. школа, 1980. – 160 с.
3. **Панов Е. Н.** Знаки, символи, язики / Панов Е. Н. – М.: Знание, 1980. – 192 с.
4. **Світличний І. О.** З живучого племені Дон Кіхотів / [упоряд. М.Х.Коцюбинської та О. І. Неживого, передм. та прим.

- М.Х.Коцюбинської] / І. О. Світличний, Н. О. Світлична. – К.: Грамота, 2008. – 816 с., іл. – (Серія «Бібліотека Шевченківського комітету»).
5. **Світличний І. О.** У мене – тільки слово / [ред. рада: В. Шевчук та ін.; упоряд. та приміт. Л. П. Світличної, Н. О. Світличної] / Світличний І. О. – Х.: Фоліо, 1994. – 431 с. – (Українська література ХХ століття).
6. **Славутич Яр.** Твори: У 3-х т. / Славутич Яр. – Т. 3. – К.: Дніпро; Едмонтон: Славута, 1998. – 494 с.
7. **Сверстюк Є.** На хвилях «Свободи»: [короткі есеї] / Сверстюк Є. – Луцьк: ВМА «Терен», 2004. – 312 с.

Надійшла до редколегії 26.02.2010

УДК 811.161.2'373

Я. І. Рибалка

ФІРМОНІМИ ЯК КОМПОНЕНТ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ (на матеріалі назв міста Дніпропетровська)

У статті аналізуються назви підприємств міста Дніпропетровська, їх структурно-семантичні ознаки, закономірності виникнення і функціонування в лінгвістичному просторі. Визначаються декілька важливих умов для створення успішного фірмоніма.

Ключові слова: онім, фірмонім, номінація, семантика, ономасіологія.

В статье анализируются названия предприятий города Днепропетровска, их структурно-семантические характеристики, закономерности возникновения и функционирования в лингвистическом пространстве. Определяется несколько важных условий создания успешного фирмонима.

Ключевые слова: оним, фирмоним, номинация, семантика, ономасиология.

In article features of a history Ukrainian names of firms are traced, traditions names of Dnepropetrovsk's firms are investigated. Are analyzed names of firms different spheres and directions (trading and on granting services), various to destination and the consumer (legal, medical, building, grocery etc., nurseries, female, man's). The characteristic both positive, and to negative examples is given. Materials of article can interest as scientific, and everyone who is interested in problems of language.

Key words: homonym, firmonim, nomination, semantics, onomasiology.

Соціальні зміни в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст., нові шляхи розвитку економіки спричинили появу великої кількості підприємств різного функціонального профілю (ділових об'єднань людей, об'єктів комерції, культури, спортивних закладів) тощо, кожне з яких потребувало своєї назви. Це спровокувало «ономастичний бум», або «номінаційний вибух», який викликав інтерес мовознавців. За останні роки в славістичній лінгвістиці з'явилася значна кількість робіт про цей вид найменувань (І.О.Астаф'єва, А. В. Беспалова, М. В. Голомідова, Л. В. Грибанова, А. М. Ємельянова, С. В. Земськова, Р. І. Козлов, І. В. Крюкова, М.Я.Крючкова, А. М. Мезенко, М. Е. Новічіхіна, Е. А. Трифонова, Н.В. Шимкевич, А. Г. Широков, Д. А. Ялівець-Коновалова). Однак більшість досліджень у галузі фірмонімії виконано на мовному матеріалі різних міст Росії.

В Україні масова поява комерційних підприємств практично в усіх сферах бізнесу призвела до необхідності їх індивідуалізації за допомогою назв. Цей новітній пласт лексики, щодня поповнюваний, потребує систематизації та впорядкування розрізнених фактів. Уважаємо, що назріла необхідність загального теоретичного вивчення таких онімів, аналізу їх структурно-семантичних ознак, закономірностей виникнення та функціонування в лінгвістичному просторі України. Цим і визначається актуальність нашої роботи.

Об'єкт пропонованого дослідження – фірмоніми м. Дніпропетровська. Цим терміном ми, разом з іншими дослідниками (Л.А.Інютіна, Д. А. Ялівець-Коновалова), позначаємо один з

фрагментів урбанонімного простору – найменування комерційних підприємств, зокрема торговельних компаній, банків, комерційних фірм, туристичних агентств, ріелторських контор, медичних і страхових компаній. Фірмоніми – це номени-позначальники, за допомогою яких підприємство маркує свої товари чи послуги з метою відрізнити їх від товарів чи послуг такого ж виду, що надаються або пропонуються іншими підприємствами.

Фірмоніми, виступаючи соціальним знаком, існують у суспільстві і для суспільства. Більше того, у них, як у дзеркалі, відображаються зміни в соціально-економічній сфері. За радянських часів ергоніми (назви підприємств, один з видів фірмонімів) не відрізнялися оригінальністю. У більшості своїй це були складові найменування, що включають субстантив, який указує на форму виробництва (завод, комбінат), визначення, які називають вид продукції, що випускається, і географічне розташування підприємства: Дніпропетровський машинобудівний завод, Дніпропетровський електровагонний завод, Дніпропетровський завод металургійного устаткування, Кемеровський електромеханічний завод, Дніпропетровський паро-возоремонтний завод, Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат, Південний гірничо-збагачувальний комбінат, Кузнецький металургійний комбінат, Новоліпецький металургійний завод. Функціонували такі назви в лаконічному, «згорнутому» вигляді: ДМЗ, ДЕВЗ, ДЗМУ, КЕМЗ, ДПРЗ, КГЗК, ПГЗК, КМК, НЛМЗ. Дослідниця Д. А. Ялівець-Коновалова навіть зазначає, що «ці «промислові» аббревіатури стали конституюючою ознакою «совкового» менталітету з його орієнтацією не на особистість, а на виробництво» [2, с. 7]. Фірмонім же – яскравий знак у картині світу окремої мовної особистості. У процесі створення цих онімів на перший план виходить суб'єктивний фактор: у них відбиваються смаки, уподобання номінатора, особливості сприйняття ним дійсності. Наприклад, улюблена пора року, що є і символом розквіту, надій на майбутнє стала назвою ТОВ «Весна».

Розглянемо в загальних рисах історію фірмонімів і простежимо традиції фірмонімії м. Дніпропетровська. Фірмоніми виникли з розвитком торгівлі. Їх первісна форма – це антропонім, ім'я майстра. Ще на давніх мечах іноді трапляються такі написи: «Х зробив цей меч» або «Х зробив мене». Цей первісний антропонімічний вид фірмонімів був дуже розповсюджений аж до XVII ст. (наприклад, він був звичним для музичних інструментів, зброї, зброї, взуття). У

м. Дніпропетровську теж маємо цю групу фірмонімів: «*Філіп Морріс*» (фірма з виготовлення тютюнових виробів), «*Міхайл Воронін*» (магазин фірмового одягу від виробника), «*У Людмили*» (ресторан), «*Алекс*» (кав'ярня), «*Алекс*» (СТО) та ін.

Із зростанням чисельності виробників первісного джерела фірмонімії – імені майстра – виявляється, безумовно, недостатньо. До фірмонімів залучаються імена великих людей (*Наполеон, Колумб* та ін.), міфічних героїв (*Геркулес, Прометей* та ін.), героїв художніх творів (*Гамлет, Отелло* та ін.), топоніми (*Панама, Мадера, Шампань* та ін.). Традиції світової фірмонімії у цьому плані простежуються і в Дніпропетровську. Маємо «*Афродита*» (салон-інтим), «*Феміда*» (юридична фірма), «*Діана*» (магазин мисливської зброї), «*Меркурій*» (магазин взуття), «*Маленький принц*» (зоомагазин), «*Попелюшка*» (перукарня), «*Добриня*» (продаж саун, басейнів), «*Ельдорадо*» (магазин побутової техніки), «*Клеопатра*» (перукарня), «*Умка*» (магазин дитячих іграшок) та ін.

На пізнішому історичному етапі виникнення фірмонімів до них починають залучатися загальні назви. Швидко були вичерпані номени дорогоцінних каменів (*аметист, топаз* та ін.), астрономічних і метеорологічних явищ (*метеор, комета, веселка, зоря, ранок* та ін.), тварин (*ведмідь, верблюд* та ін.) тощо. Не обділена цими групами й дніпропетровська фірмонімія: «*Небо*» (дегустаційний зал), «*Торнадо*» (нічний клуб), «*Три кити*» (будівельна компанія), «*Панда*» (продаж промислових насосів), «*Феєрія*» (магазин феєрверків), «*Смарагд*», «*Діамант*» (магазини коштовностей) та багато інших.

На відміну від інших власних імен, які виконують в основному функцію позначення, фірмоніми перш за все призначені для виконання закличної й естетичної функції. Вони мають відповідати вимогам атрактивності, сугестивності, легко вимовлятися і запам'ятовуватися. Це пояснює деякі особливості будови фірмонімів (у плані вираження – евфонія, відносна стислість, у плані змісту – орієнтація на асоціації зі словами, що не мають пейоративних значень). Та чи всі назви фірм відповідають цим вимогам? Констатуємо недоречні найменування: «*Канцсіті*» (місто канцелярських товарів), «*Нью лук*» (новий зір), «*Еколайф*» (екологічно чиста земля), «*Байкшоп*» (магазин мотоциклів), «*Стармаг*» (зірковий магазин), – значення і призначення яких українськими пересічними громадянами не тільки не сприймається,

не розуміється, а й становить проблеми у вимові. Ці немилозвучні кальки можна було б вважати товарними знаками, але ж не фірмонімами. У таких жахливих номінаціях у більшості фігурують запозичені слова. Зазначимо, що межі вживання іншомовних слів у лексиконі українців є дуже важливим питанням культури мови. Питання про запозичені слова має розв'язуватися з погляду потреби. Якщо в українській мові немає для позначення поняття власного номена, то можна послуговуватися запозиченим. Якщо поняття може бути виражене українським словом, то саме йому має віддаватися перевага, а не його дублетові-запозиченню. Адже значно природніше для українця звучить «Скринька солодоців» (крамниця кондитерських виробів), «Сім'я» (магазин побутових товарів), «Колиба» (кав'ярня), «Квіти» тощо, ніж «Дискаунтер» (продуктовий магазин), «Ванадіс» (магазин авточохлів) тощо.

Серед інших лінгвістичних проблем, пов'язаних із фірмонімією, заслуговує на увагу питання про семантику фірмоніма. На відміну від інших видів власних назв, особливу роль у семантичній структурі фірмоніма відіграє принцип двопланової семантики. Фірмонім не тільки позначає певний заклад із пропонованим ним товаром чи послугою, але й викликає асоціації зі значеннями інших слів, і чим позитивніші ці асоціації, тим краще фірмонім виконує свою основну функцію – функцію привертання уваги покупця. Використання принципу «двопланової семантики» певною мірою зближує фірмоніми з поетичною мовою, для якої цей принцип сформульований Ю.Тиняновим таким чином: «співвідношення слова і лексичного тону, який викликає цілий ряд асоціацій» [1, с. 239]. Фірмонім «Вогнище» позначає не тільки устанovu з продажу квартир, але й викликає бажання відчувати себе затишно біля домашнього вогнища. Закликає своєю назвою всіх опинитися у фантастичному світі магазин меблів «Казка».

Фірмоніми, утворені внаслідок метонімічного перенесення найменувань, допомагають покупцеві краще зорієнтуватися у виді послуг, оскільки в цьому випадку значення фірмоніма виникло в результаті асоціації за просторовою, часовою чи логічною суміжністю. Такі номени представлені досить широко: «Паляниця» (приватна пекарня), «Колесо» (автомагазин), «Агрегат» (магазин деревообробних станків), «Канане» (магазин меблів), «Маузер» (магазин зброї), «Дог» (зоомагазин), «Какаду» (зоомагазин), «Оксамит» (магазин тканин), «Подіум» (модельна агенція), «Дефіле»

(модельна агенція), «*Вуаль*», «*Органза*» (магазини штор і гардин), «*Байт*» (комп'ютерний магазин), «*Красуня*» (перукарня), «*Смак*» (кав'ярня), «*Силует*» (магазин одягу), «*Соло*» (магазин музичних інструментів), «*Маленький принц*» (зоомагазин), «*Пошук*» (детективна агенція), «*Диліжанс*», «*Глобус*», «*Вояж-сервіс*» (туристичні агенції), «*Графіка*» (художня майстерня), «*Аромат*» (косметична фірма), «*Букініст*» (книгарня), «*Майстер*» (будівельна фірма), «*Прецедент*» (юридична фірма), «*Карпуз*», «*Бутуз*», «*Пустунчик*» (магазини дитячих товарів), «*Смарагд*», «*Діамант*» (магазини коштовностей), «*Зелений світ*» (магазин квітів), «*Гурман*» (фабрика кондитерських і кулінарних вирибів), «*Ласунчик*» (кав'ярня), «*Промінь*», «*Електросвіт*», «*Світло*» (магазини освітлювальних приладів та електротоварів), «*Автопланета*» (автомобільний салон), «*Алло*» (салон мобільного зв'язку), «*Асамблея*» (магазин урочистого і вечірнього вбрання), «*Класика*» (магазин класичного, ділового костюма), «*Будинок книги*» (книгарня), «*Дім торгівлі*» (універмаг), «*Дім здоров'я*» (аптека), «*Парацельс*» (аптека), сюди ж віднесемо кальки з іноземної мови «*Автоленд*» (від англ. «автокраїна» – автомагазин), «*Кодак*» (від англ. «фото» – магазин фототоварів і послуг), «*Норд*» (від англ. «північ» – продаж холодильної техніки). За назвами технологічних процесів маємо метонімічні фірмоніми «*Позитив*» (фотомайстерня), «*Офсет*» (типографія). За походженням, місцем виготовлення товару були названі магазини «*Рів'єра*» (італійські меблі), «*Токіо*» (японська побутова техніка), «*Вуаля*» (одяг із Франції), «*Ганг – вся Індія для вас*» (крамниця).

Досить часто магазини, торговельні центри називають за місцем розташування, зокрема вулиці: «*Озерка*», «*Образцовський*», «*Калиновий*», «*Нагорний*», «*Троїцький ринки*», – інколи навіть за старим місцем розташування, однак ушановуючи традицію, наприклад, ринок «*Металург*» (раніше розташований біля стадіону «*Металург*» – тепер же «*Новий металург*», хоча знаходиться в районі вулиці Красної; ринок взуття «*Океан*» у приміщенні колишнього відомого рибного магазину «*Океан*». Цей спосіб утворення фірмонімів можна вважати частотним, так утворилися назви магазинів «*Червона калина*», «*Калина*» (на вул. Калиновій), «*Донецький*» супермаркет на вул. Донецькій, «*Амур*» – магазин, що розташований в Амурському районі, назви кіносистем «*Кіно-Правда*» (на пр. ім. газети «*Правда*»), «*Міст-кіно*» (біля Нового мосту), «*Новий*

міст» (автомагазин, розташований біля Нового мосту), – при цьому зауважимо, що і сам Новий міст називається так не завдяки своїй новизні, а згідно з традицією: маємо і так званий Старий міст, «Центральний» магазин у центрі міста, «Сонячний» автосалон на житловому масиві Сонячний, «Дніпромеблі» – меблі, вироблені в Дніпропетровську, «Катеринославський» готель, «Дніпро» – Дніпропетровська страхова компанія, кав'ярня «Старий парк», «Кодацька вода» (Кодак – архаїчна назва Дніпропетровська) – магазин доочищеної води.

Назви міфологічних істот теж зазнали метафоричного перевтілення й використані власниками фірм для уяскравлення характеристики внутрішніх зв'язків з міфологонімами: «Афродита» (від гр. Афродита – богиня любові) – інтим-салон, «Афродита» (центр краси і здоров'я), «Феміда» (від гр. Феміда – богиня правосуддя) – юридична фірма, «Діана» (від гр. Діана – богиня мисливства) – магазин мисливської зброї, «Гіменей» (від гр. Гіменей – бог подружжя) – весільний салон. Назви ж перукарень, магазинів одягу досить часто використовують як фірмонім власні імена людей, переважно жіночі: «Наталі», «Олівія», «Юна», «Лілія», «Майя», «Світлана», «Єва», «Ната», «Вікторія», «Ганнуся», «Андріана», «Анрі» (магазин чоловічого одягу, «Антошка» (дитячий магазин). Серед магазинів парфумів має флороніми «Магнолія», «Лаванда», «Орхідея», «Камелія».

Приємно бачити назви з відображенням національної специфіки, наповнені етнічним колоритом: «Старий Тифліс» (грузинська кухня), «Картопляна хата» (індіанська кухня), «Челентано», «Патіо», «Пан Піца» (італійська кухня), «Планета суші», «Суші-бар» (японська кухня), «Єгипет» (єгипетська кухня), «Маленький Париж» (французька кухня), «Колиба», «Козацька фортеця», «Хортиця», «Українські страви», «Гражда», «Карпати» (українська кухня).

З ваганням можна прийняти сумнівну образність назви «Пузата хата» як виразника національного колориту; на жаль, її засновники не вбачили семантики вульгарності і деь певної фамільярності в означенні «пузата» (пор. – словники подають слово «пузо» лише як розмовний варіант); і хоч умотивованість назви простежується, однак знаємо кращі зразки відображення українського менталітету, наприклад, «Ситий Тарас», «Добрий господар», «Господарочка» тощо.

Трапляється багато назв, позбавлених образності, уживаних у прямому значенні, наприклад, «Юшкарня», «Меблі та дизайн», «Тканини», «Вікна-двері», «Дім та інтер'єр», «Ковбаси», «Бібліотека», «Вода, тепло», «Басейни», «Квіти», «Сквош-клуб», «Домашні страви» та ін., або прямолінійно, категорично й заклично «Одягайтесь у нас», «Одяг для вас», «Все для дому», «Все для взуття», «Для майбутніх мам», «Для вас» (крамниця одягу), «Для жінок» (салон краси). Однак зазначимо, що навіть пряме вказування на пропоновані послуги чи товар виглядають значно доцільніше, а головне – ефективніше в інформуванні потенційних користувачів, ніж намагання «бути оригіналами», називаючи невмотивовано свою фірму «Піранія», адже фірма займається імпортуванням із західних країн торговельного обладнання. Незрозуміло, що спільного з «рухливим піщаним горбом, утвореним сильним вітром», має будівельна фірма «Дюна», або що поєднує нішу для ліжка, іменовану в французькій мові «альков», із нотаріальною конторою «Альков», або ж гамірливого і різнобарвного птаха какаду з перукарнею «Какаду».

Іноді від незнання реального тлумачення слова або його походження виникають комічні ситуації: кафе «Анчар» (анчар – дерево Малайського архіпелагу з отруйним соком); перукарня «Екстрим» (ймовірно, переплутали зі значенням слова «екстравагант»); перукарня «Ланіти» (ланіти – застаріле «щоки»); магазин одягу «Колізей» (Колізей – пам'ятка давньоримської архітектури); медична фірма невідкладної допомоги «Медея» (слово Медея має два значення: 1. У давньогрецькій міфології – чаклунка, дружина аргонавта Язона, яка жорстоко помстилася йому за зраду; 2. Спокуслива, ревнива та мстива жінка. Як видно, ані перше, ані друге значення в нашому прикладі недоречні); магазин банного приладдя «Банний вернісаж» (вернісаж – перший день відкриття художньої виставки), пункт прийому макулатури «Вернісаж»; невдалими вважаємо назви «Дебют» для продуктового магазину, «Тріумф» для комісійного магазину (тріумф – великий, блискучий успіх, перемога); назва «Товариш» для фінансового центру видається цілком прийнятною, чого не скажеш про ломбард «Товариш» (таке товаришування сумнівне). І вже зовсім неприпустимо, на наш погляд, використання жаргонної, арготичної лексики в офіційній назві установи, навіть якщо це розважальні заклади: «Шалені бабки»

(казино), «Фартовий уголок» (гральні автомати), «Царські шмотки» (магазин одягу) тим більше, що маємо влучні і пристойні зразки метафоричних і метонімічних назв подібних установ: «Три королі», «Рішельє», «Оазис», «Азарт», «Білий рояль» тощо.

Однак є й позитивно оцінювані фірмоніми, які не тільки не позбавлені оригінальності, а й образні, яскраві, милозвучні: метафоричні «Сонечко – все для ваших дітей» (магазин дитячих товарів), «Злагода», «Велика ложка» (продуктові магазин), «Дельфін», «Новий світ», «Кармен» (магазини сантехніки), «Юність» (перукарня), «Сім'я», «Простір», «Пік» (магазини промтоварів), «Оазис» (кав'ярня), «Нектар» (ресторан), «Ретро» (салон класичних меблів), «Ковчег» (зоомагазин), «Гаврош» (магазин зброї), «Дім фараона» (товари африканської та інших екзотичних культур), «Насолода пригод» (магазин туристичного, дайвінгового приладдя), «Ума палата» (комп'ютерний магазин), «Територія краси» (салон краси), «Крок-н-рол» (взуттєвий магазин); метонімічні назви продуктових магазинів: «Скринька солодоців», «Апетит», «Олів'є», «Росток», взуттєвих магазинів: «Ваша пара», «Економтоп», дитячих магазинів: «Дочки-синочки», «Модняшки», меблевих магазинів: «Парк меблів», «Меблева країна», «Меблі-град», магазинів транспортної техніки: «Світ човнів», «Навігатор», «Моторейд», магазину квітів «Біла лілея», магазину рибальського приладдя: «Баракуда», клініки: «Здорове дитинство», магазину прядива: «Лама», магазину залізних виробів, інструментів: «Залізяка», магазину «Богатир – одяг для великих людей», туристичних фірм: «Меридіан», «Караван», «Авіатур», юридичної консультації: «Де-юре», адвокатського бюро: «Діло» та багатьох інших.

Прагнучи досягти ефективної комунікації, номінатори винаходять безліч різних і оригінальних назв для своїх підприємств. Проаналізувавши цей вид онімів м. Дніпропетровська, вважаємо за можливе визначити кілька важливих, на наш погляд, умов створення успішного фірмоніма:

1. При створенні фірмоніма необхідно використовувати весь спектр можливостей онімотворчості, щоб найменування не було стереотипним, безликим, беззмістовним або омонімічним. Слід прагнути створити індивідуальну назву. Наявність омонімії є серйозним недоліком у процесі номінації фірмонімів м.Дніпропетровська.

2. Фірмоніми повинні бути природними у вимові, милозвучними.

3. При створенні найменування адресант зобов'язаний звертати увагу на правила орфографії, що існують в сучасній українській мові.

4. У найменуваннях не повинно міститися помилкових асоціацій, що суперечать виду діяльності підприємства. Слід ураховувати фонові знання номінатора і потенційного клієнта (абонент повинен зуміти розшифрувати назву, провести паралель, аналогію з поняттями, що містяться в його «уявному досьє»).

5. Не варто захоплюватися надмірним використанням іншомовної лексики.

6. За можливості враховувати специфіку досліджуваного регіону.

7. Необхідно оцінювати потенціал імені для подальшого розвитку. Наприклад, магазин «Ластовиння», медична клініка «Світлячок». Важко припустити, що підприємства з подібними назвами коли-небудь вийдуть на регіональний рівень, не кажучи вже про національний або міжнародний. Якщо фірма планує розвиватися і розширювати свою діяльність, то необхідно подумати, як буде виглядати жартівлива або епатуюча назва на рівні регіону.

У реальному житті буває досить важко домогтися дотримання всіх названих рекомендацій. Але врахування хоча б основних з них допоможе номінаторам вибрати найбільш вдалий варіант для позначення свого підприємства.

Висновок полягає в тому, що фірмонім стає ефективним (тобто виконує максимум функцій, властивих цьому виду онімів), якщо номінатор дотримується низки правил: створює чітку концепцію, аналізує потенційну аудиторію, виробляє відповідно до цього необхідні стратегії й тактики, ретельно добирає мовні засоби, оскільки сприйняття й оцінка фірмоніма носієм мови здійснюється за певним цілісним образом мислемовної ситуації.

Результати нашого дослідження є передумовою для подальшого опису фірмонімів як одиниць ономастичного простору мови міста з точки зору когнітивної, комунікативної лінгвістики, лінгвокультурології, соціономастики, а також розробки практичного посібника для створювачів фірмонімів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Тынянов Ю. Н.** Архаисты и новаторы / Тынянов Ю. Н. – М., 1929. – 286 с.
2. **Яловец-Коновалова Д. А.** Названия коммерческих предприятий: ономаσιологическая классификация и функционирование в современном русском языке: автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук / Д. А. Яловец-Коновалова. – Челябинск, 1997.

Надійшла до редколегії 10.03.2010

УДК 378.147:811.161.2

А. Л. Савченко

АКТУАЛЬНІСТЬ НАБУТТЯ НАВИЧОК КУЛЬТУРИ МОВИ ДЛЯ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ

У статті наводяться приклади типових порушень норм літературної мови у професійному мовленні, акцентується увага на оволодінні практичними вміннями та навичками грамотного, культурного мовлення.

Ключові слова: культура мовлення, нормативність мови, порушення норм літературної мови.

В статье приводятся примеры типичных нарушений норм литературного языка, акцентируется внимание на овладении практическими умениями и навыками грамотной, культурной речи.

Ключевые слова: культура речи, нормативность языка, нарушение норм литературного языка.

In article examples of typical infringements of norms of literature language are resulted. The attention is focused on mastering by practical skills of competent, cultural speech.

Key words: a standard of speech, normativebility of language, infringement of norms literature language.

Культура мови – це духовне обличчя людини. Вона свідчить про ступінь прилучення її до духовних надбань усього людства. Культура мови – це дотримання усталених норм усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування. Нормативність мови включає такі якості, як точність, ясність, чистота, доречність, правильність. Мовленню високої культури властиві багатство словника, різноманітність граматичних конструкцій, логічна послідовність.

У лінгвістичній літературі зазначається, що головне завдання культури мови – виховання навичок літературного спілкування, пропаганда й засвоєння літературних норм у слововживанні, граматичному оформленні мови. Культура мови – це прагнення знайти найкращу форму для висловлювання думок, яке ґрунтується на бездоганному знанні мовних норм. Якщо норма існує на рівні «правильно – неправильно», то культура мови – на рівні «краще, точніше, доречніше». Низька культура мови характеризується порушенням норм літературної мови. Проектуючись на певну систему, культура мови утверджує норми графічні, орфографічні, пунктуаційні, орфоепічні, акцентуаційні, морфологічні, лексичні, синтаксичні, стилістичні.

З того, як спілкується людина, можна скласти уявлення про її загальний розвиток, культурний рівень та освіту.

Усебічне вивчення проблем мовлення є одним з актуальних завдань сучасних мовознавчих, психо- та соціолінгвістичних, лінгводидактичних студій. На сучасному етапі активізації державотворчих процесів велика увага приділяється лінгвістичному аспекту професійної діяльності. Провідною ідеєю багатьох теоретичних та науково-практичних досліджень є детальне ознайомлення майбутніх інженерів з теоретичними засадами культури мови, оволодіння практичними вміннями та навичками

грамотного, культурного мовлення. Так, І. В. Воробйова висловлює думку, що студенти часто демонструють недостатню грамотність у письмових роботах з профільних предметів. Автор вважає, що мовна підготовка повинна допомогти студентам позбавитися багатьох помилок, скорегувати теоретичні знання з лінгвістики та розвинути правильне мовлення [1, с. 70], інші дослідники (Л. В. Козак, О.А. Жиліна, Т. П. Скорікова, зазначають, що в сучасних умовах вищі навчальні заклади повинні випускати фахівців у сфері технічних наук, спроможних не тільки практично працювати на промислових підприємствах, але й грамотно спілкуватися [3, с. 197; 2, с. 117]. Постійне самовдосконалення в цьому напрямку дасть змогу стати високопрофесійними фахівцями. Справжній фахівець повинен бути вправним у вербальному й невербальному спілкуванні, мати звичку контролювати своє мовлення, правильність слововживання, логічність; постійно працювати над збагаченням свого мовлення, виявляти відхилення від норм. Викликає занепокоєння те, що проблема чистоти мови й досі залишається вельми актуальною. Тому в нашій статті ми звертаємо увагу на помилки, що є результатом недостатніх лінгвістичних знань.

Отже, *метою* статті є висвітлення прогалин у вивченні норм української літературної мови.

Проаналізувавши усну і писемну форми професійного мовлення, ми дійшли висновку, що трапляються порушення всіх типів мовних норм.

Порушення графічних норм: у більшості випадків не розмежовуються літери *z* і *г*, наприклад, *ганок* (потрібно – *танок*); *гатунок* (потрібно – *татунок*); *грунтовність* (потрібно – *грунто́вність*) тощо.

Відхилення від орфографічних норм пов'язане з незнанням правил правопису, наприклад, правил уживання апострофа: *предьявник* (правильно – *пред'явник*); подвоєння приголосних звуків: *іраціональний* (правильно – *і́рраціональний*); написання префіксів: *бекошттовний* (правильно – *безкошттовний*) тощо.

Пунктуаційні норми порушуються переважно в складних реченнях, наприклад: *Програмування в цих ОС досить складне тому що графічний інтерфейс потребує використання значної оперативної пам'яті* (перед сполучником *тому що* потрібно поставити кому) та ін.

Серед відхилень орфоепічних норм ознакою низької культури мовлення є:

- оглушення дзвінких приголосних у кінці слів і складів, наприклад, вимовляють *репорташ* (правильно – **репортаж**);
- м'яка вимова шиплячих: *чьому* (правильно – **чому**);
- наближення голосного *о* до *а*: *патреби* (правильно – **потреби**);
- вимова звука [шч] (орфографічно *щ*) як *ш*: *шо* (правильно – **[шчо]**) тощо.

Трапляється неправильне наголошення слів, наприклад, у слові *роблю* наголошують [о] (правильно – [у]), у слові *підемо* наголошують [е] (правильно – [і]).

Порушення морфологічних норм відбувається у таких випадках:

- при звертанні не вживається форма кличного відмінка, наприклад: *Шановний Віктор Миколайович!* (потрібно – **Шановний Вікторе Миколайовичу!**);

- при вживанні іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку: *першого листопаду 2009 року* (правильно – **першого листопада 2009 року**);

- відсутня перевага закінчень *-ові*, *-еві* в давальному відмінку іменників, що називають осіб: *директору заводу* (краще – **директорові заводу**);

- уживається форма жіночого роду на позначення жінок за професією або родом занять, наприклад: *викладачка Наталія Крюкова* (правильно – **викладач Наталія Крюкова**);

- не відмінюються чоловічі прізвища на *-ко*, *-ук*: *Леоніда Савченко* (потрібно – **Леоніда Савченка**) або *Максиму Шевчук* (правильно – **Максимові Шевчуку**);

- при утворенні ступенів порівняння прикметників та прислівників: *самий якісний* (потрібно – **найякісніший**);

- при визначенні роду іменників: *висока ступінь* (правильно – **високий ступінь**);

- використовуються активні дієприкметники, а не іменники, прикметники тощо в таких випадках, як – *завідуючий відділом* (потрібно – **завідувач відділу**); *діюче законодавство* (правильно – **чинне законодавство**).

На лексичному рівні трапляється безліч помилок. Серед типових випадків порушення вимог точності мовлення:

– уживання слів без урахування їхньої семантики, наприклад: *Зведення основного корпусу заводу співало з різким погіршенням кліматичних умов* (Той, хто говорить, мав на увазі погодні умови (погану погоду), бо клімат не може змінюватися за декілька місяців, протягом яких велося будівництво згаданого заводського корпусу); *Декада технічної книги проходить з 15 до 20 вересня 2009 року* (Той, хто говорить, забув або не знав, що слово *декада* означає «десять днів»);

– при вживанні синонімічних слів, наприклад: *Погода супроводила розвантаженню платформ* (потрібно – *сприяла*); *Необхідно захистити товар від усихання* (потрібно – *уберегти*); *Стягнути матеріальний збиток* (потрібно – *відшкодувати*). Тільки ретельний добір необхідного слова із синонімічного ряду сприятиме точності вислову, адекватному передаванню інформації;

– пропуск слів, необхідних для точного вираження думки: *Кафедра починається о 12.00* (пропущено слово *засідання*). Для прискорення відвантаження товару потрібно об'єднати всі портові служби (правильно – *об'єднати зусилля всіх портових служб*);

– уживання російських слів. Свідченням негативного впливу російської мови на українську є величезна кількість російських форм, уживаних у професійному мовленні: *добро пожалувати* (правильно – *ласкаво просимо*), *підписка газет* (правильно – *передплата газет*), *наверно* (правильно – *мабуть*), *поощряє* (правильно – *заохочує*), *конечно* (правильно – *звичайно*). Використання мовцями чужорідних лексичних елементів свідчить про неналежне володіння нормами українського слововживання, про нездатність оперативно й адекватно відреагувати на певну ситуацію добором необхідного слова;

– надмірне вживання іноземних слів: *ординарний* (краще – *звичайний*), *індиферентно* (краще – *байдуже*), *ігнорувати* (краще – *не помічати*) тощо;

– поєднання просторічних слів із книжними або високими, урочистих зворотів із звичайними, нейтральними, наприклад: *Після цього він став поборником економії на кожній операції* (доцільніше – *Він запропонував економити на кожній операції*);

– використання слів, що мають штучний характер словотворення (*розбиття тари, ненадання складських приміщень, невходження до структури фірми*);

– неправильне користування паронімами, наприклад, *грати роль* (правильно – *відігравати роль*), *громадський* – *громадянський*,

особистий – *особовий* тощо. Нерозрізнення значень близькозвучних слів може призвести до непорозумінь між співрозмовниками;

– неправомірна заміна звичних термінів новими, утвореними за іншомовними зразками, наприклад, *сортиратор* (краще – *сортувальна машина*);

– використання професіоналізмів, які не належать до літературної мови: *кардан* (правильно – *карданний пристрій*);

– надмірне захоплення слово- чи основоскладанням, що справляє враження штучності мови, наприклад, *санепідстанція*, *райдержкомстандарт*;

– плеоназм: *поспішаємо повідомити* (потрібно – *повідомляємо*), *головна сутність*, *цінний скарб*, *довгий і тривалий*, *промислова індустрія* (у слові *індустрія* вже міститься поняття «*промисловість*»); *форсувати події прискореними темпами* («*форсувати*» й означає «вести прискореними темпами»); *у квітні місяці*.

В усному професійному мовленні використовуються слова-паразити, наприклад, *так, так би мовити, розумієте* тощо.

Синтаксична ненормативність спостерігається:

– при використанні без належних підстав прийменника *по*: *інструктаж по техніці безпеки* (потрібно – *інструктаж з техніки безпеки*); *Фірма досягла успіхів по зниженню собівартості продукції* (правильно: *Фірма досягла успіхів у зниженні собівартості продукції*);

– при побудові словосполучень, наприклад, *показники по використанню* (потрібно – *показники використання*), *оперувати з цими даними* (потрібно – *оперувати цими даними*), *при підготовці машини враховувалася також потреба її дозаправки* (потрібно – *у її дозаправці*), *дирекція вказала про те, що...* (потрібно – *на те, що...*), *інструктаж проведений по тій же темі* (потрібно – *на ту ж тему*), *дякувати йому* (правильно – *дякувати йому*);

– при порушенні порядку слів у реченні, унаслідок чого відбувається непотрібна смислова та інтонаційна відокремленість членів речення, наприклад: *Три подібні автомати обслуговують декілька тисяч чоловік. У цьому реченні підмет не відрізняється формою від прямого додатка, і тому незрозуміло, хто (або що) є суб'єктом дії – автомати або люди, які їх обслуговують;*

– при порушенні норм побудови складних речень. До таких порушень належить:

а) неправильний вибір сполучника, наприклад: *Поширення товару підвищується лише тоді, якщо активно ведеться його реклама* (замість *якщо* потрібен сполучник *коли*, співвідносний із словом *тоді* в головному реченні);

б) повторення частки *б* у підрядному реченні, у якому присудок виражений умовним способом, наприклад: *Якщо б ці рекомендації були б використані, фірма зберегла б своє фінансове становище на колишньому рівні*;

в) повторення тих самих сполучників або сполучникових засобів при послідовному підпорядкуванні речень: *Розвиток дочірніх фірм відбувається так швидко, що можна сподіватися, що вони незабаром будуть конкурентоспроможними*.

Стилістичні норми порушуються внаслідок:

– зловживання канцеляризмами, наприклад: *Ці товари допустимі до продажу тільки після спеціальної обробки або Розвантаження товарів проводять на базі використання стрічкового конвеєра*.

Це далеко неповний перелік типових помилок.

Отже, мова – найважливіший засіб спілкування. Уважне, дбайливе ставлення до мови є зовнішньою ознакою мовного етикету. Така важлива роль мови в суспільному житті зобов'язує добре знати правила й закономірності її розвитку. Щоб оволодіти нормами сучасної літературної мови, треба вивчати її фонетичну систему, лексичний склад, граматичну будову і стилістичні властивості. Без глибокого знання мови сучасний фахівець не зможе правильно виконувати складні практичні завдання, пізнавати тенденції, що проявляються у сфері професійного мовлення. Саме цьому сприяє вивчення дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» у вищих технічних навчальних закладах. Адже знання мови професії підвищує ефективність праці, продуктивність виробництва, допомагає краще орієнтуватися в ділових стосунках.

Подальше дослідження специфіки професійного мовлення сприятиме підвищенню загального рівня культури як усного, так і писемного спілкування майбутніх інженерів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Воробьева И. В.** Пути повышения грамотности российских студентов технического вуза / И. В. Воробьева // Функциональное

описание естественного языка и его единиц: [сб. науч. докл. XI Междунар. конф., 4–8 октября 2004 г.]. – Ялта – Симферополь: Доля, 2004. – С. 68–70.

2. **Жилина О. А.** Современное состояние языка делового общения и проблемы обучения студентов-нефилологов деловой речи / О.А.Жилина, Т. П. Скорикова // Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации: [сб. науч. докл. X Междунар. конф., 29 сентября – 4 октября 2003 г.]. – Ялта. – Симферополь: Доля, 2003. – С. 116–117.
3. **Козак Л. В.** Професійна термінологія як один із способів формування соціальної комунікації студентів-нефілологів / Л.В.Козак // Соціальні комунікації сучасного світу: [зб. мат. I Між-нар. конф., 19–20 лютого 2009 р.]. – Запоріжжя – Кривий Ріг: Вид-во Криворізького навч. центру Одеської нац. юридичн. акад. – С.196–197.

Надійшла до редколегії 10.02.2010

УДК 811.161.2

З. С. Сікорська

ПРО ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКА ПРИ У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ

У статті розглянуто різновиди скалькованих конструкцій з прийменником *при* у професійному мовленні, наведено нормативні звороти, простежено роль російсько-українських словників у відродженні питомої української лексики, застережено від мовної недбалості.

Ключові слова: прийменник, російські конструкції, українські відповідники, російсько-український словник, текст.

В статье рассмотрены разновидности скалькированных конструкций с предлогом *при* в профессиональной речи, приведены нормативные обороты, прослежена роль русско-

украинских словарей в возрождении исконной украинской лексики.

Ключевые слова: предлог, русские конструкции, украинские соответствия, русско-украинский словарь, текст.

Calqued varieties in professional speech with preposition *pry* are studied, normative speech turns are given, the role of Russian-Ukrainian vocabularies in original Ukrainian lexics riviving is studied, speech carelessness is warned.

Key words: preposition, Russian construction, Ukrainian equivalents, Russian-Ukrainian dictionary, text.

У сучасному українському мовознавстві є три визначення прийменника: як службового слова, як прислівникового узагальненого значення, як аналітичної синтаксичної морфемі. Найчастіше його кваліфікують як незмінне службове слово, що вказує на синтаксичне підпорядкування іменника (або його еквівалентів) іншим словам у реченні чи словосполученні [1, с. 486].

І хоча у прийменниковій системі української мови налічують порівняно з іншими частинами мови небагато одиниць – понад 220 слів, а в наукових працях А. С. Колодяжного, І. Р. Вихованця, З.І.Іваненко, А. П. Загнітка й інших та вишівських підручниках докладно описано значення прийменників, їх походження, структурні та семантичні типи, правопис, висвітлено закономірності функціонування синонімічних прийменникових конструкцій, автори професійних текстів часто порушують правила використання прийменників, наприклад: *діяльність дитячих музичних навчальних закладів в соціокультурному просторі сучасної України замість закладів у соціокультурному просторі; визначено переваги та недоліки використання аутсорсингу у бібліотечній діяльності – аутсорсингу в бібліотечній діяльності; неправильно сполучують іменники з прийменниками: усупереч наших пропозицій – усупереч нашим пропозиціям, усупереч правил – усупереч правилам, читати по складам – читати по складах; буквально перекладають прийменникові конструкції: в 1991 році – 1991 року, три години в день – три години денно, у перший раз – уперше, міроприємства по дальнішому посиленню – заходи щодо (до) подальшого посилення; не*

розрізняють прийменники залежно від семантико-синтаксичних відношень: *студенти зайшли до кабінету – студенти зайшли в кабінет*, *студенти йдуть у кабінет – студенти йдуть до кабінету* (дія спрямовується всередину предмета), *іти в університет – іти до університету* (дія відбувається в напрямку до предмета й може не закінчуватися проникненням усередину предмета); не використовують багатства синонімічних рядів: *Одержані результати можуть бути використані при написанні підручників, посібників з української культури, при укладанні методичних розробок, навчальних програм; ефективним буде використання матеріалу при читанні спецкурсів і спецсеминарів з краєзнавства*; уживають двозначні прийменникові словосполучення, що затемнюють зміст цілого речення: *запросив фахівця попрацювати на нашій установі* (фахівець працюватиме якийсь час як постановник-режисер чи полагодить дах?) тощо.

Особливо багато помилок у професійному мовленні виникає через невмотивоване вживання прийменника *при*, пор.: *Українські історичні пісні і думи можуть бути використані і як матеріал для поглибленого вивчення при роботі над рефератом**; *Наприклад, цикл дум про Богдана Хмельницького, або при вивченні занять і побуту східних слов'ян за матеріалами обрядових пісень*.

Мета статті – означити типові випадки неправильного використання конструкцій з прийменником *при* як наслідок зросійщеного українського мовлення, зорієнтувати читачів на засвоєння граматичних норм літературної мови. Не менш важливе завдання – застерегти від мовної недбалості, адже бережливе ставлення до мови – не примха вчених-мовознавців, а цивілізована норма, додержання якої є основою мовної культури і фахівця, і пересічного мовця.

Фактичний матеріал цього дослідження становлять науково-гуманітарні тексти й усне мовлення працівників мистецьких навчальних закладів.

У сучасній українській мові прийменник *при* вживають з іменниками у формі місцевого відмінка. Ці конструкції виражають обмежене коло синтаксичних відношень: просторових (просторової близькості), об'єктних (підпорядкованості або належності), обставинних (наявності чого-небудь). Російський прийменник *при*

---

* Речення-ілюстрації не редагувалися, помилки в них не виправлялися.

відрізняє багатозначність відношень, що виражаються з його допомогою, і часта вживаність. Українська мова має різноманітні можливості, не змінюючи значення, передати зміст іншими мовними засобами.

Серед 148 прикладів перекладу українською мовою російських конструкцій з прийменником *при*, згрупованих у таблиці 3.4 посібника з ділової і фахової мови [8, с. 57–56], знаходимо такі українські відповідники: вислови з прийменниками *біля, коло (біля, побіля), щодо, за, при, у разі, у випадку, під час, у процесі, за умови, за наявності, попри, проте, у результаті, під, край, унаслідок, з, зі, з початком, для, від, на, до* – найбільше; дієприслівники та підрядні частини складного речення – менше; прислівники й сурядні частини речення – рідко.

Без уваги на специфічні особливості вживання прийменника *при* в українському мовленні автори копіюють російські зразки: *при гучних аплодисментах (під гучні оплески), при необхідності (у разі потреби), при відсутності кінопльонки (коли/якщо немає/бракує кіноплівки), при рівних умовах (за рівних умов), при наявності коштів (за наявності коштів), при всьому його бажанні (хай як він бажає), при цьому додається (до цього додається), при перших словах (після перших слів), при інвентаризації (під час інвентаризації), при всьому тому (попри все те), при першій появі (щойно з'явиться), при владі знаходитись (владарювати), при одній згадці (від самої згадки), при участі поета (за участі поета), при умові своєчасного замовлення (за умови своєчасного замовлення).* Цьому сприяють і видані в УРСР «нормативні» правописні та російсько-українські словники, яких повно в наших бібліотеках, а фахівець-немовник не підготовлений до критичного сприймання цих лексикографічних праць. Перекладаючи російські слова і звороти, радянські словники на перше місце ставили не українські питомі форми, а штучно створені копії російських форм – такого висновку дійшов С. Караванський [4, с. 14] на підставі своїх спостережень. У цьому легко переконатися, ознайомившись із матеріалом «Російсько-українського словника» в 3-х томах, зокрема зі словниковою статтею, у якій розміщено російський прийменник *при* і його українські відповідники, між яких: 3. (для указания на наличие чего-л. у кого-л.) *при* (чому); **буть при деньгах и при деньгах** бути при грошах; **буть при оружи** бути при зброї; **остаться при своих** (в результате игры) залишитися при своїх. 4. (при обозначении лица, имеющего в наличии

что-л.; под присмотром, в сопровождении, под начальством и т. п. кого-л.) при (кому – чому); (с) з, із (ким – чим); **деньги были при мне** гроші були при мені (зі мною); **отряд милиции при одном командире** загін міліції при одному командирі (з одним командиром) [7, т. II, с. 845].

Укладачі деяких нових російсько-українських словників усе ще вдавалися до механічних перекладів. Так, словникова стаття прийменника *при* «Нового російсько-українського словника-довідника» обіймає ті самі вокабули [5, с. 391], що представив перекладний тритомник. До того ж із двох семантично однакових українських відповідників *при самій (при одній) думці про це, від самої думки про це* російського звороту *при одной мысли об этом*, поданих у тритомнику, залишено лише спільний з російським – перший. А в передмові до свого словника автори зазначили: «В українській частині словника певною мірою збільшено кількість можливих синонімічних висловів до відповідного перекладу реєстрового слова. З цією метою використано як повернуті до наукового обігу, так і нові українські лексикографічні джерела» [5, с.3]. Більшою мірою відроджують і узаконюють питому українську лексику перекладні словники нового покоління. Так, «Новітній російсько-український словник» не наводить скалькованих конструкцій *бути при грошах, при одній думці про це, при (чому)* [6, с.710], зафіксованих у вищеназваному новому словникові. Точніші переклади невдало перекладених у нормативних словниках російських слів, граматичних форм та ідіом знаходимо в «Російсько-українському словнику складної лексики» С. Караванського. Подаємо словникову статтю прийменника *при*, у якій немає жодного скалькованого варіанта, а наведені традиційні форми дають можливість вибрати найточнішу для конкретного тексту: ПРИ: *фр.* 1. не без (**при деньгах** = не без грошей), 2. після (**п. первых словах** = п. перших слів), 3. *вимагає переробки* (**п. чтении** = читаючи, -вши); **п. всей чьей бедности / скупости, даровитости тц/**, хай який хто бідний / скупий, обдарований *тц/* (**при всей его бедности** = хай який він бідний); **п. всем чьём желаниии / уважениии/**, хай як хто бажає /поважає/; **п. всем том /этом/**, попри те /це/ все; **п. первом появлении чего, в.** щойно з'явиться /-лось/; **п. том, что**, тоді, коли, тоді, як (**при том, что это факт** = тоді, коли / тоді, як/це факт), *жм.* і це, що (**при том, что я не пью** = і це, що я не п'ю). 4. **п. всем**

честном народе /компани/, привселюдно, бук. при всій чесній громаді; 5. фр. у разі (п. **обнаружени** = у р. виявлення); п. **возникновении чего**, у разі чого [3, с. 459].

Дуже впадає в очі невластиве професійному мовленню вживання прийменника *при* з віддієслівними іменниками: *при виконанні службових обов'язків – під час виконання службових обов'язків, виконуючи службові обов'язки, коли виконують службові обов'язки; при виконанні теми – під час виконання теми, виконуючи тему, коли виконують тему; при виконанні музики – під час виконання музики, виконуючи музику, коли виконують музику; при вивченні фольклору – під час вивчення фольклору, вивчаючи фольклор, коли вивчають фольклор; при настроюванні органа – під час настроювання органа, настроюючи орган, коли настроюють орган; при відборі у мистецькі навчальні заклади – під час відбирання до мистецьких навчальних закладів, відбираючи до мистецьких навчальних закладів, коли відбирають до мистецьких навчальних закладів; при оцінці важкого року – під час оцінювання важкого року, оцінюючи важкий рок, коли оцінюють важкий рок.*

Запам'ятаймо: прийменник *при* не можна вживати в значенні *під час* (рос. *во время*) та для визначення обставин, що не полягають у наявності чогось поруч, наприклад, рос. *при испытании, при изменении, при выполнении, при измерении* тощо. У таких випадках російське *при* перекладають по-різному: *за, під час, коли, для*. Залежно від змісту різними засобами передають і такі конструкції, як *при возникновении, при обливании*, оскільки в російській мові вони мають три основні значення: *під час* (рос. *во время*), *у разі* (у випадку) (рос. *в случае*), *унаслідок* (у результаті) (рос. *в результате*) [8, с. 57]. Прийменник *за* як відповідник рос. *при* стилістично доцільний, правомірний, нормативно виправданий лише тоді, коли йдеться про значення умови й це виражено в самому лексичному наповненні конструкції: *за сприятливих умов*. Проте не варто штучно впроваджувати прийменник *за* замість синонімічних зворотів із прийменниками *при* та *у(в)*, а також синтаксичних конструкцій із підрядними частинами, що передають різні відтінки обставинних, об'єктних відношень [2, с. 252–253].

Як бачимо, в українській мові по-різному можна передати зміст російських словосполук із прийменником *при*: однією лексемою, конструкціями з іншими прийменниками або без прийменників,

дієслівними (дієприслівниковими) зворотами, розлогими синтаксичними одиницями. Деякі російські прийменникові словосполучення мають кілька українських відповідників. Тому не треба калькувати російські конструкції, а слід уважно добирати суто українські мовні засоби.

Водночас не забуваймо, що звороти з давнім, хоч і менш уживаним прийменником *при* відповідають синтаксичній будові української мови, наприклад, нормативними є: ***при тому зауважимо, при цьому враховуємо, при цілковитій свідомості, при цілковитому мовчанні, при видавництві працює книгарня.***

Добираючи прийменниковий зворот, потрібно враховувати особливості вживання його в конкретному тексті. Прийменникам належить важлива роль у побудові твору. Значенню взаємодіючи з відмінками у складі прийменниково-відмінкових конструкцій, вони організовують усне й писемне мовлення. Виражаючи смислові відношення між словами, такі прийменниково-відмінкові форми забезпечують правильність, доречність, точність висловлюваної думки, логічність викладу матеріалу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Прийменник / І. Р. Вихованець // Українська мова: енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 486.
2. **Довідник з культури мови: [посібник]** / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Н. М. Сологуб та ін.; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Вища шк., 2005. – 399 с.
3. **Караванський С.** Російсько-український словник складної лексики / Караванський С. – К.: ВЦ «Академія», 1998. – 711 с.
4. **Караванський С.** Пошук українського слова або боротьба за національне «Я» / Караванський С. – К.: ВЦ «Академія», 2001. – 240 с.
5. **Новий російсько-український словник-довідник: Близько 65 тис. слів** / С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1996. – 797 с.
6. **Новітній російсько-український словник: 150 000 слів** / [уклад. Л. П. Коврига; за ред. М. І. Степаненка]. – Х.: Белкар-книга, 2006. – 1072 с.

7. **Російсько-український словник:** У 3-х т. / [редкол. Й. А. Багмут та ін.]. – 2-ге вид., випр. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1982–1984.
8. **Українська ділова і фахова мова:** [практик. посіб. на щодень] / М.Д. Гінзбург, І. О. Требулова, С. Д. Левіна, І. М. Корніловська; за ред. М. Д. Гінзбурга. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Фірма «ІНКОС», Центр навч. літератури, 2007. – 672 с.

Надійшла до редколегії 15.02.2010

УДК 811.111'06'27:004

Т. В. Стасюк

ВИСОКІ ТЕХНОЛОГІЇ МОВНОГО ВПЛИВУ: ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНЕ КОДУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЇЇ СЕМАНТИЧНА ОБРОБКА

У статті здійснено онтологічний аналіз технологій мовного впливу в цілому, окреслено процеси лексико-граматичного кодування інформації, зазначено особливості семантичної обробки вхідної інформації реципієнтом, проаналізовано механізми впливу мовних структур (сугестії та переконання) на реципієнта.

Ключові слова: мовний вплив, сугестія, переконання, мовна комунікація, комунікативний блок, маніпуляція, реципієнт.

В статье выполнен онтологический анализ технологий языкового влияния в целом, очерчено процессы лексико-грамматического кодирования информации реципиентом, проанализировано механизмы влияния языковых структур (суггестии и убеждения) на реципиента.

Ключевые слова: влияние языка, суггестия, убеждение, языковая коммуникация, коммуникативный блок, манипуляция, реципиент.

The article deals with the ontological analysis of linguistic influence technologies in general, the processes of lexico-grammatical

information coding have been outlined, the peculiarities of input information semantic processing by the recipient are marked, the mechanisms of linguistic structure influence (suggestion and persuasion) on the recipient.

Key words: the influence of language, suggestion, persuasion, language communication, communicative block, manipulation, recipient.

В останні роки у зв'язку зі зміщенням ядра лінгвістичних досліджень в антропоцентричну сферу, активізацією зацікавлень семантико-прагматичними і функціонально-комунікативними аспектами мовних одиниць та зростанням рівня технологій ефективної передачі інформації особливої актуальності в сучасному мовознавстві набувають дослідження мовного впливу, засобів мовного впливу на свідомість, мови як інструменту здійснення дій стосовно реципієнтів. Теоретичну основу для вивчення мовного впливу склали такі дисципліни, як теорія мовної діяльності, теорія комунікації й інформаційного обміну, психолінгвістика, прагмалінгвістика, стилістика, риторика та філологічна герменевтика.

Із еволюцією свідомості суспільства в умовах інформаційних технологій, високих технологій гуманітарного напрямку та технологій створення суспільної думки питання розробки технологій мовного сприяння процесам комунікації набуває пріоритетного характеру. Це питання поширює вплив філології на найрізноманітніші сфери людської діяльності, у яких однією із складових професійної компетенції фахівців є мовний компонент: комунікаційні системи, інформаційні системи, сервісні технології, адміністрування, юридична практика, радницька справа, реклама, паблік рілейшенз, ведення переговорів, менеджмент трудових ресурсів, продажі, постачання, маркетинг, брендінг та багато інших.

У сучасному світі людина постійно перебуває в процесах спілкування. У будь-якому акті комунікації люди переслідують певні немовні цілі, які в підсумку впливають на діяльність співрозмовника. Таким чином, мовний вплив виявляється майже в будь-якій ситуації спілкування. Під мовним впливом розуміється вплив на людину за допомогою мови з метою спонукати її свідомо прийняти певну точку зору, свідомо ухвалити рішення щодо якої-небудь дії, передачі

інформації, регуляція діяльності однієї людини іншою людиною через мову.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в новітніх напрямках лінгвістики превалює інтегративний підхід до мовного впливу, а настав час не просто розглянути онтологію цього явища, але й розробити класифікацію його способів, типів, засобів й інструментів. На сьогодні ще не створено чіткого інструментарію, масштабної бази засобів мовного впливу, які дозволили б схарактеризувати потенціал мови щодо реалізації технік мовного впливу в інформаційному середовищі. У світлі цього необхідно глибоко вивчити процеси лексико-граматичного кодування інформації агентом повідомлення та її семантичної обробки реципієнтом.

Об'єктом дослідження є мовний вплив як складний психолінгвістичний процес. Окремо розглядаються дві його складові – цільове кодування інформації спеціальними мовними (лексичними та граматичними) засобами та способи інтерпретації такої інформації реципієнтом.

Предметом вивчення є механізми й сутнісні ознаки мовного впливу, а саме в цій статті – технології сугестії та переконання. Важливо всебічно визначити аспекти мовного впливу та його прояви у процесі мовної комунікації.

Предмет і завдання нашого дослідження зумовлюють широкий діапазон одиниць аналізу: специфічна лексика, окреме висловлення й комунікативний блок.

Метою статті є лінгвістичний аналіз аргументативно-сугестивних властивостей спілкування, аналіз вибіркових технік навіювання та переконання, вивчення мовного впливу як діалогу змістів, розгляд основних значеннєвих структур у процесі смислоутворення на різних рівнях свідомості.

Використано такі методи дослідження: аналіз й синтез, вибірка й аналіз сугестивних структур та засобів переконання, прагматичний аналіз і когнітивний аналіз.

Теоретичну базу розвідки склали концепції вітчизняних і закордонних авторів, присвячені різним аспектам дослідження комунікативної діяльності й мовного впливу, такі як: теорії комунікації й інформаційного обміну (P. Freeth, S. Pinker, W. Turnbull, В. Л. Артемов, В. Ф. Петренко, А. Н. Феофанов та ін.); психолінгвістика, прагмалінгвістика й дискурс-аналіз (P. Seuren,

Ch.Turk, А. Н. Баранов, А. А. Котов, Ю. К. Пирогова, Л. Л. Федорова та ін.); сугестивна лінгвістика й «нейролінгвістичне програмування» (R.Bandler, R.Grinder, А. П. Журавльов, Й. Містрик, Р.Г.Мшвідобадзе, І. Ю. Черепанова та ін.).

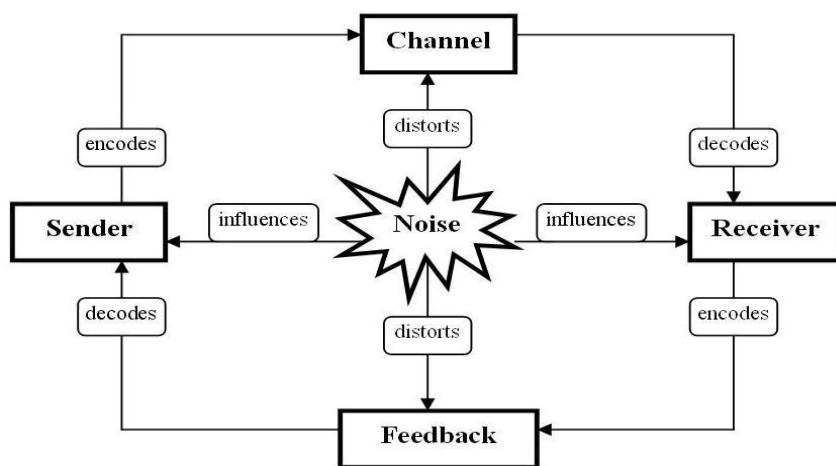
Мовний вплив – це вплив, що здійснюється суб'єктом на реципієнта за допомогою лінгвістичних, паралінгвістичних і нелінгвістичних символічних засобів у процесі мовного спілкування [7, с. 11]. Він детермінований особливими предметними цілями мовця, що включають зміну особистісного смислу певного об'єкта для реципієнта, перебудову його категоріальних конструктів, вплив на поведінку, ставлення до ситуацій і об'єктів дії в ситуаціях, зміну емоційного настрою або психофізіологічних процесів. Проміжними завданнями мовного впливу є: подолання захисного бар'єру реципієнта, «нав'язування» тих або інших образів і думок, емоцій і установок [6, с. 28]. Мовний вплив має й зворотний бік: це зміни значеннєвих структур, оцінок, поведінкових моделей і психофізіологічних процесів реципієнта в результаті мовної дії суб'єкта комунікації. На такому рівні мовний вплив розглядається як маніпуляція.

Маніпуляцію визначають як «вид психологічного впливу, майстерне використання якого призводить до виникнення у реципієнта намірів, які не збігаються з його актуальними бажаннями» [3, с. 59]. Суб'єкт маніпулювання прагне визначити поведінку адресата з метою досягнення власних цілей. В основі мовного маніпулювання – властивість мови не тільки відображати свідомість, але й активно впливати на неї. До того ж лінгвісти, а також дослідники з інших галузей науки, які займаються проблемами людського мислення, звернули увагу на певний парадокс: недискретна реальність відображається мовою – явищем за своєю суттю дискретним, що створює можливість по-різному інтерпретувати дійсність носіями мови: лінгвістичною передумовою мовного варіювання є принципова невідповідність між структурою мови як системи і недискретною реальністю [2, с. 52–71]. Таким чином, мовні механізми впливу на свідомість пов'язані з можливістю мовного варіювання. Мовець постійно опиняється перед вибором – яким чином висловити той чи інший зміст. Вибір завжди здійснюється з урахуванням конкретної комунікативної ситуації: один і той же мовний варіант у різних умовах може отримати зовсім

різні інтерпретації і навпаки, здавалось би, різні варіанти, залежно від комунікативних умов, можуть інтерпретуватися однаково.

Спосіб мовного впливу можна визначити як сукупність прийомів або операцій практичної діяльності, що співвідноситься з ілюкативними цілями суб'єкта, впливає на рішення конкретних завдань або полегшує досягнення конкретної мети [8, с. 19].

Важливо пригадати модель процесу комунікації для того, щоб розуміти природу мовних засобів, використання яких підвищує рівень і точність передачі інформації, робить впорядкування змісту доречним та ефективним для подальшого засвоєння інформації реципієнтами. Модель мовної комунікації сприяє найточнішому впорядкуванню, структуруванню, обробці та передачі інформації. Цю модель сформували Клауд Шенон (Claude Shannon) та Ворен Вівер (Warren Weaver) у 1949 році, які схематично представили процес передачі змісту в акті успішного повідомлення. На вихідних положеннях цієї моделі, на думку більшості західних послідовників, базується теорія мовного впливу (Н. Alder, R. Bandler, L. Camp, C. Campbell, R. Dilts, E. Fiske, P. Freeth, S. Knight, L. McLaughlin, J. Mulholland, S. Pinker, P. Seuren, C. Turk, W. Turnbull).

Модель Шенона-Вівера

У процесі передачі інформації завжди беруть участь 2 сторони – *агент* повідомлення (sender) та *реципієнт* повідомлення (receiver). Інформація в процесі передачі проходить такі етапи: первісно існує у свідомості агента, потім виокремлюється частина для повідомлення, яка піддається кодуванню (encoded) в мовні знаки, зрозумілі для реципієнта. Далі агент передає інформацію, використовуючи техніку підбору та впорядкування мовного матеріалу згідно з цілями

повідомлення. На своєму шляху інформація зазнає впливу так званих *деформантів* (distorts), які викривляють початковий зміст повідомлення. Зовнішніми деформантами є час дня, місцезнаходження співрозмовників, подразники органів сприйняття (шум, світло), утручання в розмову. Внутрішні деформанти (найбільш вагомі) – це самовідчуття слухача, система його цінностей та переконань, мотиви розмови, його почуття до агента висловлювання, його ставлення до ситуації, характер, розумові здібності, тощо. Нарешті, реципієнт отримує інформацію і декодує (decodes) її згідно з своєю внутрішньою системою світосприйняття та тими мовними засобами, якими користується його свідомість. Під час формування вихідного потоку інформації працює когнітивна система агента, що інтенсивно формує послідовність сигналів, створюючи уявну модель реальності, яку необхідно передати реципієнту. Ступінь успішності повідомлення, тобто мовного впливу, залежить від того, наскільки ефективно агент користується технологіями та інструментарієм мови. Звернімо увагу на те, які саме мовні засоби можуть використовуватися як інструменти мовного впливу. З одного боку, з метою мовного впливу можуть бути підібрані мовні одиниці різних рівнів та в різному поєднанні в структурі повідомлення. З іншого боку, інструмент мовного впливу в певному смислі може існувати тільки один – це використання значущого варіювання мовних структур, при якому різниця між ними, іноді дуже тонка, а іноді досить значна, ігнорується адресатом повідомлення в межах «комунікативного компромісу», і в результаті йому нав'язується одна з декількох можливих інтерпретацій навколишньої дійсності – з точки зору цілей мовного впливу, така, що відповідає цілям агента.

Найбільш актуальними для дослідження є два основних способи мовного впливу – сугестія та переконання. Технології сугестії та переконання реалізуються в більшій мірі тоді, коли текст-посередник або мовна ситуація містить велику кількість специфічно маркованих компонентів і структур, що несуть цільові настанови адресанта й забезпечують вплив на підсвідомість реципієнта. Досягнення переконання забезпечується такими властивостями повідомлення, як якість і кількість використовуваних для доказу операцій, істинність положень, інформативність, інформаційна насиченість, новизна і корисність, деталізація, логічні ланцюжки тощо.

Сугестія – вплив на підсвідомість, емоції й почуття людини, що побічно забезпечує вплив на її розум, волю, поведінку, який здійснюється за рахунок ослаблення контрольної-регулятивної функції свідомості, зниження усвідомлювання й критичності при сприйнятті й реалізації навіюваного змісту, завдяки відсутності цілеспрямованого активного розуміння, розгорнутого логічного аналізу й оцінки з боку реципієнта [10, с. 36].

Переконання – вплив на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження. Основу методу переконання становить відбір, логічне впорядкування фактів і висновків відповідно до єдиного функціонального завдання, логічний доказ, можливо, у сукупності з емоційним впливом, покликаний забезпечити свідоме прийняття реципієнтом системи оцінок і суджень згідно з іншою точкою зору [10, с. 47].

За методами реалізації, сугестія поділяється на пряму й непряму, а також навмисну й ненавмисну. Сугестія є компонентом людського спілкування; вона проявляється у висловлюваннях і текстах на різних рівнях мовних одиниць [5, с. 48]. Однак вона може розумітися також як спеціально організований тип комунікації, протилежний переконанню, що передбачає несвідоме сприйняття реципієнтом повідомлюваної інформації.

Типові моделі сугестії ділового дискурсу представлені засобами, які дозволяють впливати на свідомість, формуючи відповідний модус сприйняття реальності. Агент комунікації може бажати висловити емпатичні погляди, нейтральні погляди, невпевнені погляди, зменшення важливості, ступені впевненості, ступені ймовірності й важливості, неможливість дії чи результату тощо.

Можна говорити про певні закономірності розподілу способів сугестії та переконання в тих або інших типах мовного впливу. Із сугестією співвідносяться переважно, хоча й не виключно, такі типи мовних актів, як конвенціональний вплив, соціальний вплив, емоційний вплив, суб'єктивне оцінювання, симульований діалог, художнє зображення й психічне програмування. Психолінгвістичні прийоми сугестії – це налаштування на психіку реципієнта, використання основних перцептивних систем регуляції (аудіальна, візуальна, кінестетична та дигітальна) і синестезії, використання керованих асоціацій, використання вставлених команд і програмуючих питань, використання перефразовування за допомогою зміни модальних операторів, використання

металінгвістичних моделей міркування, використання узагальнених і абстрактних слів, прийомів номінації, пасивізації й релятивізації, фраз із розпливчастою семантикою, використання можливостей мовної динаміки, повторення фраз (закликів, гасел, стверджувачь), використання емоційної, оцінної й експресивної лексики тощо [8, с.7].

З переконанням пов'язують доведення, аргументацію, інформування, розповідь. Прийоми переконання можна характеризувати як дворівневі: дезінформація (помилкові повідомлення про реальні об'єкти і явища, фабрикація фактів), упереджене подання інформації (напівправа, замовчування, підтасування фактів, маскування й дроблення інформації, упереджена селекція аргументів, однобічна аргументація, вилучення інформації з контексту, довільне трактування), експлуатація культурно-символічного матеріалу, стереотипізація й дестереотипізація, розмивання й підміна понять, маніпуляції з модусами думки й знання, тощо [11, с. 63].

Серед «лояльних» логіко-риторичних і психологічних прийомів переконання виділяють дві основні групи: пряме переконання (пошук вагомих аргументів і побудова доказу) й корегування потреб і мотивів. До останньої групи належать націлювання, компроміс, прийом зростаючих вимог (посилення тиску), попереджувальна аргументація (перехоплення ініціативи), зіставлення й порівняння (надання можливості зробити усвідомлений вибір), прийом прикладу й негативного прикладу тощо [9, с. 18]. Існують власне маніпулятивні прийоми переконання, які передбачають упровадження в психіку реципієнта ідей, цілей, оцінок, що спотворюють об'єктивну картину світу й мають наслідком однобічний вииграш суб'єкта мовного впливу.

Разом з тим, способи мовного впливу можуть поєднуватися в одному засобі. Наприклад, у таких прагматичних засобах, як провокація або зваблення, наявні як переконання, так і сугестія. Так само можна охарактеризувати й нібито цілком інформативні висловлювання (інформування), які насправді несуть і частку навіювання. Питання розмежування й виокремлення аспектів, моделей і категорій у сфері технологій мовного впливу є відкритим для студій, полеміки й подальших досліджень.

Отже, об'єкт та предмет дослідження, вивчення мовного впливу як діалогу змістів, розгляд основних значеннєвих структур у процесі смислоутворення на різних рівнях свідомості, лінгвістичний аналіз аргументативно-сугестивних властивостей спілкування, аналіз технік навіювання та переконання порушують питання про створення цілісної концепції мовного впливу та інструментарію використання мовного потенціалу в процесі комунікації. Це відкриває численні перспективи подальшого наукового дослідження мовної поведінки агента, його стратегій і тактик, смислових структур для передачі та типів мовних категорій, використовуваних для досягнення мети повідомлення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ажнюк Б. М.** Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації / Б.М. Ажнюк // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48–54.
2. **Баранов А. Н.** Языковые механизмы как средства воздействия на сознание / А. Н. Баранов, П. Б. Паршин // Роль языка в средствах массовой коммуникации. – М., 1986. – С. 100–143.
3. **Доценко Е. П.** Психология манипуляции. Феномены, механизмы, защита / Доценко Е. П. – М., 1997. – С. 52–71.
4. **Сімонок В. П.** Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.П.Сімонок. – Х., 2002. – 24 с.
5. **Bandler R.** and McDonald W. An Insider's Guide to Sub-Modalities. – Capitola: Meta Publications Inc., 1998. – 116 p.
6. **Camp Lyndsay.** Can I Change Your Mind? The Craft and Art of Persuasive Writing. – London: A & C Black Publishers Ltd., 2007. – 248 p.
7. **Chomsky Noam.** Language and Mind. Third Edition. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2006. – 190 p.
8. **Fiske E. B.,** Mallison, J. & Mandell M. Word Power. – Naperville, Illinois: Sourcebooks Inc., 2006. – 371 p.
9. **Seuren Pieter A. M.** Language in Cognition. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 388 p.
10. **Turk Christopher.** Effective Speaking. Communicating in Speech. –

Cardiff: Taylor & Francis Group, 2003. – 276 p.

11. **Turnbull W.** Language in Action. Psychological Models of Conversation. Home – New York: Taylor & Francis Group, 2003. – 249p.

Надійшла до редколегії 14.03.2010

УДК 81 – 271: 378

Л. М. Ткач, І. В. Рибалко

КУЛЬТУРА МОВИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-ДОКУМЕНТОЗНАВЦІВ

У статті розглядається проблема культури мови студентів вишів, аналізуються основні чинники культури професійного мовлення у підготовці фахівців документно-інформаційної галузі з метою забезпечення належного рівня володіння навичками ділового мовлення для ефективного виконання посадових обов'язків.

Ключові слова: культура мови, мовні норми, інформаційна галузь, лінгвістична компетенція, професійна лексика, етичні норми, мовленнєвий етикет.

В статье рассматривается проблема культуры речи студентов вузов, анализируются основные факторы культуры профессиональной речи в подготовке специалистов документно-информационной сферы с целью обеспечения соответствующего уровня владения навыками делового общения для эффективного исполнения профессиональных обязанностей.

Ключевые слова: культура языка, нормы языка, информационная сфера, лингвистическая компетенция, профессиональная лексика, этические нормы, речевой этикет.

Cultural language problem of high school students is discussed in the article. The main cultural reasons of professional speaking in

Document Studies students training with the aim of providing the proper level of business communication habits for the professional responsibilities are analyzed here.

Key words: the culture of language, rules of language, information branch, linguistic competence, professional vocabulary, ethics norms, speech etiquette.

Проблема культури мови у вищій школі на сьогодні залишається дискусійною. Гострота ситуації з культурою мови в нашій державі зумовлюється тим, що в багатьох випускників середніх навчальних закладів досить низький рівень культури усного і писемного мовлення, що, на наш погляд, зумовлене як постійним перебуванням у російськомовному середовищі, так і недостатньою увагою до цієї важливої ланки роботи при навчанні їх української мови в середніх школах, ліцеях, гімназіях, коледжах та ін. На сьогодні ми маємо майже катастрофічну ситуацію не тільки з культурою мовлення і спілкування студентів, а й з культурою взагалі.

Сучасні тенденції освіти в Україні спрямовані на підготовку студентів як професійно кваліфікованих спеціалістів, посилення комунікабельних здібностей, виховання їх культури. Підготовка студентів-фахівців документно-інформаційної галузі вимагає формування в них мовної культури, оскільки мова і мовлення обслуговують усі види їх діяльності: ділове листування, складання документів, спілкування з державними службовцями та громадянами різного рівня культури тощо. Недотримання та порушення документознавцем мовних норм може стати причиною непорозуміння, викликати заперечну реакцію у співрозмовника і негативно позначитися на кар'єрі. Адже для грамотного спеціаліста важливою є мовна компетенція – засвоєння мовних норм, що склалися історично в фонетиці, лексиці, граматиці, орфоєпії, семантиці, стилістиці та їх застосування у професійній діяльності, а також здібності, знання, навички мовної поведінки для успішного здійснення мовленнєвої діяльності в умовах професійного спілкування.

Проблеми нормативності мови та мовлення, культури мови завжди були в центрі наукової уваги багатьох дослідників. Їх вивчали такі науковці, як Ф. Бацевич, І. Білодід, А.Бурячок, В. Виноградов, Б. Головін, С. Дорошенко, П. Дудик, С.Єрмоленко, Ф. Жилко,

М. Жовтобрюх, М. Кочерган, А. Коваль, О.Леонтєв, І. Матвіяс, З. Мацюк, С. Ожегов, О. Олексенко, В.Перебийніс, М. Пилинський, І. Плотницька, Л. Пустовіт, О.Пономарів, П. Редін, В. Русанівський, О. Сербенська, Н. Станкевич, С. Шевчук та багато інших.

Метою нашої статті є вивчення проблеми культури мови студентів як майбутніх спеціалістів документно-інформаційної галузі і пов'язаної з нею проблеми навчання української мови та культури мовлення у вищій школі; аналіз типових порушень вимог культури мови, яких припускаються студенти в усному діловому мовленні.

Завданням статті є окреслити можливі шляхи розв'язання порушених проблем, подолання недоліків мовної культури в студентському середовищі.

Основою мовленнєвої культури кожної людини є грамотність, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм при використанні лексичних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних і стилістичних засобів мови. Та цим поняття мовної культури не вичерпується. Мовлення має бути не тільки правильним, а й лексично багатим, синтаксично різноманітним. Щоб цього досягти, потрібно користуватися словниками, вдумливо читати політичну, художню, наукову літературу, звертаючи при цьому увагу на вживання окремих слів, на особливо влучні висловлювання, на побудову речень. Потрібно активно розвивати своє мовлення: учитися правильно усно й письмово викладати свої думки, виправляти себе, правильно будувати сказане, шукати найкращі й найдоцільніші варіанти висловлювання. Про те, як треба спілкуватися з оточуючими влучно сказав народ: «Що маєш казати, наперед обміркуй», «Не хочеш почути поганих слів – не кажи їх сам», «Умій сказати, умій змовчати», «Говори мало, слухай багато, а думай ще більше».

Проблема мовлення сучасних студентів як кваліфікованих спеціалістів у майбутньому, на нашу думку, у тому, що йому притаманні такі негативні риси як низька грамотність та лексична бідність. Бракує сучасному студенту ввічливості, чемності, вміння вислухати співрозмовника, уміння з гідністю вийти з важкої ситуації тільки завдяки доброму слову, а не лихослів'ям або образливими словами.

Чистота мовлення вимагає уникати вульгарних і лайливих слів, що не відповідають нормам літературної мови і людської поведінки. Неприємно чути такі слова у студентському колективі. На жаль,

тепер їх вживають не тільки хлопці, а й дівчата, не соромлячись часом і викладачів, перехожих на вулиці, навіть, батьків. Необхідно боротися та викорінити таке явище в мовленні сучасного студентства.

У студентському середовищі чуємо: *приняти міри* замість **вжити заходи**, *відкрити двері* – **відчинити двері**, *больна* – **хвора**, *самий худий* – **найгірший**, *слідуючий вопрос* – **наступне питання**, *волоси* – **волосся**, *серьожки* – **сережки**. На жаль, в усному мовленні студентів непоодинокими є випадки використання слова *місто* замість *місце* і навпаки, *відноситися* замість **стосуватися**, *відношення* замість **ставлення**, *стосовно* замість **відносно**, *другий* замість **інший**, *рахувати* замість **вважати**.

Окремо потрібно сказати про суржик, поширений, на жаль, уже і серед інтелігенції. І вже зовсім неприпустимо культурній і вихованій людині допускати у спілкуванні, а тим більше вживати нецензурні слова, лайку, які, досить часто чути в молодіжній аудиторії.

У розмовах студентів часто можна почути жаргонізми, джерелом виникнення яких є спільність інтересів, наприклад: *плавати* (показувати неглибокі знання), *киряти* (уживати спиртні напої), *фара* (око), *халява* (гарне життя), *на халяву* (уже як фразеологізм) – щось одержати, не доклавши зусиль, *злинати* (зникнути, втекти), *випасти в осад* (заціпеніти від чогось незвичайного), *провтикати* (пропустити, забути щось), *пристібатися* (нав'язуватися), *лахати* (сміятися), *дориватися* (приставати до когось), *прикол* (смішна ситуація), *стьоб* (жарт) та ін. Чому молодь уживає такі слова, адже є літературні? Можливо, це пояснюється прагненням бути дотепним, виділятися серед товаришів, прагненням похизуватися своїм «нестандартним» мовленням, «багатим» словниковим запасом.

Причини цього явища, на нашу думку, слід убачати в тому, що швидкий розвиток високотехнологічного інформаційного середовища двох істотно відмінних між собою культур (гуманітарної і технократичної) потребує розв'язання проблеми гуманітаризації, що дає підставу для вирішення мовної проблеми в навчальному процесі. Не говорити про неї – означає не помічати цієї нагальної проблеми, яка існує в усіх сферах нашого суспільства.

Не можна говорити про культуру мови й мовлення, не торкнувшись питання культури взагалі. Культура є історично визначеним рівнем розвитку суспільства й людини, що виявляється в типах та формах організації життя й діяльності людей, а також у тих

матеріальних і духовних цінностях, які створюють люди. Це – соціально-прогресивна творча діяльність людства в усіх сферах буття й свідомості. Культура характеризує матеріальний та духовний рівень розвитку певних історичних епох, суспільно-економічних формацій, певних суспільств, народностей, націй, а також специфічних сфер діяльності або життя.

Культура є специфічною характеристикою суспільства і визначає рівень історичного розвитку людства, який зумовлює ставлення людини до природи й суспільства. Тобто вона є відбиттям специфічно людської єдності з природою та суспільством, характеристикою розвитку здібностей особистості. Культура містить у собі не тільки предметні результати діяльності людей, але й суб'єктивні людські сили й здібності, що реалізуються в процесі діяльності, а саме: знання та вміння, професійні навички, рівень інтелектуального, естетичного та морального розвитку, світогляд, засоби та форми взаємного спілкування в межах колективу й суспільства. Культура – «це все, що виробляється, соціально засвоюється й розподіляється членами суспільства» [1, с. 39].

Загальновідомо, що людина створила культуру, а культура – людину, і реалізується людина в культурі думки, праці й мови. Адже культура – це не тільки все те, що створено руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поведіння, що відтворюється в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови. Культура мови – це духовне обличчя людини. Вона свідчить про загальний розвиток особистості, про ступінь прилучення її до духовних багатств рідного народу й надбань усього людства.

Не може бути висококультурної людини з низькою мовною культурою. Тому в підготовці майбутніх фахівців будь-якої галузі питання мовної культури є пріоритетними. Мовна культура фахівця виявляється в дотриманні норм літературної мови, володінні професійною мовою, умінні висловлюватися правильно й виразно, використовуючи вміло і за призначенням різні стилістичні засоби української мови. Важливу роль у розвитку культури фахової мови відіграє мовна освіта, метою якої є формування професійної мовнокомунікативної компетенції індивіда. Мовна освіта не обмежується тільки мовним навчанням, вона передбачає також мовне виховання і формування усвідомленої позитивної мовної поведінки.

Саме життя ставить перед вищою школою завдання – давати вітчизняній науці і виробництву фахівців нової генерації: кваліфікованих, грамотних, мовнокомпетентних, високоінтелектуальних, духовно багатих, з належним рівнем загальної культури.

Культура мови – це знаряддя для пізнання духовних надбань народу, його культури, традицій тощо, це шлях до духовного збагачення всього суспільства і кожної особистості зокрема, у якій пріоритетним є національна культура. За допомогою мови, особливостей мовлення можна встановити, вирізнити, ідентифікувати особистість, бо кожна має свій мовний «паспорт», у якому відображено національно-етнічні, соціальні, культурні, духовні параметри, за допомогою якого людина самовизначається в суспільстві. І саме ним людина ідентифікує свою належність до певної спільноти.

Спілкуючись, індивід повинен брати до уваги соціальні норми, звичаї, традиції, що існують у суспільстві. Життя будь-якого суспільства неможливе без дотримання соціальних норм, звичаїв, які регулюють суспільну діяльність і які тісно пов'язані з процесом формування особистості.

Розвиток суспільства неможливий без активізації інтелектуального, духовного потенціалу суспільства. Розуміння цього дає змогу знаходити ефективні шляхи і методи формування інтелігентності спеціаліста, який спроможний реалізувати свій творчий потенціал у всіх сферах життєдіяльності. Реалії життя особливо виразно демонструють невідповідність між спеціально-професійною і соціально-моральною загальнокультурною підготовкою майбутніх фахівців. Ще в 1970–1980-х роках досить виразно проявилася невідповідність між спеціально-професійною і соціально-моральною, загальнокультурною підготовкою студентів. Стало очевидним відставання розвитку загальної культури випускників вищих навчальних закладів від рівня їх освіти. Нерозвиненість культурно-естетичних потреб, заниження моральних критеріїв в оцінці результатів своєї діяльності є характерним для більшості випускників вишів. Будучи інтелігентом за дипломом чи посадою, людина нерідко не є нею за своєю сутністю, за способом життя. Причиною цього є те, що протягом багатьох років у середній і вищій школі недооцінювалася культура, відбувалося відчуження культури від людини. Культура фактично перестала ефективно

впливати на духовний розвиток особистості. Орієнтація вишівських колективів на виховання інтелегентного спеціаліста, спроможного повністю реалізувати свій інтелектуальний, духовний потенціал зумовлює необхідність виявлення основних компонентів загальнокультурного розвитку майбутніх спеціалістів. До них належить, перш за все, наявність у студента соціально-історичного, соціологічного, морально-етичного і професійного стилю мислення в їх органічній єдності. Освіта у вищій школі ставить за мету формування у студентів культури.

Отже, період навчання у вищому навчальному закладі є важливим етапом соціалізації студента, він передбачає формування студента як особистості і як майбутнього фахівця в умовах соціокультурного простору вищої школи шляхом засвоєння під час виховання і навчання загальнокультурного і соціального досвіду. Студент накопичує і перетворює особисті цінності та орієнтації, вибірково вводить до своєї системи поведінки ті норми і правила, які прийняті в академічній групі, вишівському колективі, суспільстві.

Становлення студента як особистості відбувається завдяки мові і мовним засобам. Мова є критерієм освіченості та індивідуальності людини. На культуру мови особистості впливають такі чинники, як сукупність етичних правил народу (правильність мови передбачає знання культурної традиції і заборон, розуміння, що таке доречність і чистота мовлення); національні уявлення про красу мови (естетичний компонент культури мови); мовна освіта і загальна освіченість мовців.

На сьогодні питання культури мови у вищому навчальному закладі характеризується підвищеною увагою до комунікативного компонента і яскравим виявом культурологічних підходів до матеріалу. Це виявляється в орієнтації культури мови на формування креативної мовної особистості, яка має розвинене чуття мови, досконало володіє мовним етикетом, знайома з кращими зразками мовної поведінки, відшліфованими в процесі культурного розвитку нації, та спрямована на толерантне мовленнєве спілкування.

Культура мови не залежить від конкретного мовця, вона є свідченням рівня розвитку кожної особистості, того, яку вона створює навколо себе вербальну комунікативну ситуацію, мовну ауру, що формує мовний смак чи несмак.

Професійна, навчальна діяльність буде успішною лише за умови практичної необхідності мовленнєвої культури може бути реалізована лише такою освітою, у якій слово, мова, думка про культуру втілюються в науково-організованій системі освіти, в інтегральному соціокультурному виховному процесі. Саме вони визначають необхідність вивчення державної мови у вищих навчальних закладах, культури мовлення безвідносно до профілю, оскільки одним з головних завдань гуманізації освіти є підвищення компетентності фахової діяльності випускників різнопрофільних вищих навчальних закладів України.

Опанування української мови, засвоєння рівнів культури мови як чинників національної свідомості забезпечує існування грамотного фахівця в сучасному суспільстві. Тому цілком зрозумілою стає вимога до підготовки спеціалістів будь-якої галузі, вивчення культури фахової мови, що реалізується в повсякденній мовній практиці студентів.

Загальноприйнятим стало визначення сучасного суспільства як «інформаційного», широко розповсюдилося висловлення «Хто володіє інформацією, той володіє світом». Становлення інформаційного суспільства трактується як становлення нової культурно-цивілізаційної реальності. Потоки інформації та робота з документами охоплюють сьогодні практично всі сфери науково-практичної діяльності і є найважливішою складовою інформаційного суспільства. Саме тому зростає потреба у фахівцях з документознавства та інформаційної діяльності. Сучасний рівень розвитку українського суспільства висуває низку вимог щодо оновлення професійних знань, підготовки кваліфікованих спеціалістів, зокрема з питань культури: інформаційної, мовної тощо.

Мовна неграмотність, невміння дотримуватися стандартів щодо укладання документів, невміння написати текст, перекласти його з однієї мови на іншу, а також порушення нормативної мовленнєвої поведінки в суспільстві, встановлення несприятливої атмосфери між людьми на роботі, невміння врегулювати взаємини на основі принципу ввічливості псує візитну картку спеціаліста-документознавця.

Формуванню мовної культури майбутніх фахівців документно-інформаційної галузі сприяють навчальні дисципліни «Лінгвістичні основи документознавства», «Ділові комунікації», «Етикет і протокол», «Українська мова (за професійним спрямуванням)» та

інші, викладання яких забезпечує відповідний рівень оволодіння державною мовою, підготовку мовнокомпетентних у професійній сфері, зокрема офіційно-діловій, грамотних, із належним рівнем культури професійної мови фахівців, що дало б змогу студентів як майбутньому спеціалісту користуватися нею на рівні мовних норм у ситуаціях професійної діяльності.

Культура мови виражає мовну (лінгвістичну) компетенцію, що означає «мовна поведінка», «мовне знання», «лінгвістична інтуїція». Знання мови фахівцем передбачає не тільки володіння граматиною, запасом професійної термінології, а й уявлення про те, у яких умовах, у якій ситуації можна застосовувати ті чи інші слова і граматичні конструкції. Адже документознавець може бути не тільки мовцем (згідно з вимогами його професійної діяльності), а й членом соціально (професійно) зумовленої системи спілкування, що може характеризувати мовленнєву компетенцію документознавця, яка включає вміння і навички володіння лексикою, граматиною, сприймання і відтворення текстів, які відповідають комунікативним завданням тощо.

Укладання документів будь-якого виду, змісту і жанру вимагає від автора високого рівня володіння культурою мови, зокрема української як державної. Саме філологічна компонента підготовки майбутніх спеціалістів-документознавців є складовою багатьох дисциплін, наприклад, «Лінгвістичні основи документознавства», «Стилістика документознавства», «Аналітико-синтетична переробка документної інформації», «Структура тексту» та ін. Вивчення документа, правил його укладання, редагування тексту службових документів з урахуванням вимог офіційно-ділового стилю української мови, а також вироблення у студентів навичок лінгвістичного аналізу тексту документа, оволодіння орфографічними і пунктуаційними нормами, без яких неможливе укладання документів, акцентні та орфоепічні, знання яких особливо актуальне для підготовки документів, що виголошуються, обробка інформації первинного документа і створення вторинного, вивчення особливостей мови, стилю і жанрів патентних і нормативних документів, різних видів видань (офіційних, навчальних, наукових, виробничих тощо), в основі яких є текст як найвища одиниця мови, сприяє формуванню грамотності і мовної культури майбутніх спеціалістів документно-інформаційної галузі.

Але вивчення культури мови не обмежується вивченням документознавчих дисциплін лише за зразками документів, бланків, формулярів тощо. Такий вид роботи не зробить майбутніх фахівців грамотними, комунікативними й взагалі освіченими. Підготовка кваліфікованих спеціалістів передбачає збагачення професійної лексики, поповнення її новою термінологією, які складають у майбутнього фахівця тезаурус професії. На наш погляд, треба робити акцент на сферу ділових комунікацій. У сучасному професійному спілкуванні застосовується чимала кількість засобів комунікації, але одним із традиційних документів є лист, який і надалі залишається важливим засобом передачі інформації. Він є візитною карткою будь-якої установи, організації чи підприємства. Тому одним із завдань культури професійного спілкування є аналіз лексики ділової кореспонденції (поширені мовні звороти, словосполучення), культура професійного спілкування (як треба починати і закінчувати ділові листи; загальноприйняті форми звертання; відповіді на прохання та пропозиції; типові вислови і фрази, що використовуються у відмовах; форми подяки тощо).

Володіння культурою мови – це, насамперед, вміння використовувати мовні засоби залежно від сфери, мети, ситуації спілкування, це грамотність, належна мовна культура, культура професійної мови, яка забезпечує мовну компетентність фахівця у його професійній діяльності. Важливими є дотримання мовних норм, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети і обставин спілкування. Без знання прийнятих у суспільстві правил мовного етикету, не володіючи вербальними та невербальними формами вираження ввічливих взаємин між людьми, студент як грамотний фахівець у майбутньому і як особистість загалом не зможе правильно встановити різноманітні контакти з партнерами, не зможе з максимальною користю для себе і для оточуючих здійснити сам процес спілкування.

Студент як майбутній спеціаліст документно-інформаційної галузі повинен досягти рівня мовної вправності завдяки мовній освіті, тобто засвоїти правила користування мовою, її лексикою; уміти виражати себе засобами мови, володіти основними формами усного й писемного спілкування (монолог, діалог тощо); володіти фаховою метамовою: володіння терміносистемами, фразеологією, мовними формулами тощо.

В інформаційному суспільстві фахівець повинен вміти швидко сприймати будь-яку форму мовлення, схоплювати необхідну інформацію, вести діалоги, керувати системою мовленнєвих комунікацій у межах своєї компетенції. Слово, мова є одним із інструментів професійної діяльності. Від словникового запасу, рівня культури мови значною мірою залежить імідж студента та його успіх. Як не прикро, але сьогодні дуже модним стало вживання у сучасній професійній лексиці іншомовних слів, відчутним є прагнення активізувати «вичурні» слова, нехтуючи українськими, уникаючи природних для української мови стійких слів, висловів через недостатнє знання лексичного багатства рідної мови. Наприклад, замість зв'язки з громадськістю вживається *наблік рілейшенз*; управління підмінюється запозиченим з англійської мови словом *менеджмент*; перший компонент сталого сполучення слів *запобіжні заходи* замінюється словом *превентивні*.

У писемному мовленні, а частіше – в усному спостерігається тенденція до вживання канцеляризмів, росіянізмів, наприклад, *підпис завіряю – підпис засвідчую, служити підставою – бути підставою, вступати в силу – набувати чинності, по крайній мірі – принаймні, щонайменше, у протилежність – на противагу* та інші.

Грамотний фахівець не повинен користуватися суржилом, який є свідченням низької культури мови, незнання української літературної мови, її норм, невміння вільно користуватися нею залежно від сфери й ситуації спілкування. Мовна ситуація України має свою специфіку, що є результатом багатовікового адміністративно-державного, політичного, інформаційного та пов'язаного з ними психологічного тиску на українців, їх мову і культуру. Проблемою номер один для країни є насильницьке насадження двомовності в її імперському варіанті як «установившеся на Україні цивілізованное двуязычие».

Культура мови документознавця виявляється також у таких аспектах, як нормативність, адекватність, естетичність, поліфункціональність мовлення.

Щодо нормативності, то в підготовці документознавців постає завдання розвивати в студентів здатність оптимального вибору мовних засобів відповідно до предмету розмови у відповідній професійній діяльності.

Естетична функція виявляється в тому, мова є першоелементом культури, вона виконує функцію спілкування, комунікації. Саме їй властиві закони евфонії, милозвучності, що може бути джерелом естетичної насолоди. Виховання у студентів відчуття краси мови є основою естетичного виховання.

Поняття «культура мови» включає поняття «володіння мовою», яке одним із перших сформулював російський учений Ю. Апресян. Він вважав, що володіти мовою означає вміти виразити заданий зміст різноманітними (усіма можливими в конкретній мові) способами, вміти розрізняти зовнішньо схожі, але різні за смисловим навантаженням слова, правильно добирати слова відповідно до змісту – пароніми, омоніми, синоніми, вміти відрізнити правильно побудовані речення від неправильно побудованих тощо, а також вміти вибирати серед великої кількості принципово важливі засоби вираження певної думки, те, що найбільшою мірою відповідає соціальним, територіальним та іншим особливостям ситуації спілкування і з найбільшою повнотою виражає особистісні характеристики її учасників.

Тому головне завдання в підготовці грамотних документознавців полягає не тільки в тому, щоб навчити студентів мови, а й навчити володіти нею, тобто застосовувати набуті знання в конкретній мовній ситуації. Майбутні документознавці повинні засвоїти не тільки низку лінгвістичних понять, граматичних і лексичних норм, вони повинні вільно володіти усною і писемною формами, дотримуватися вимог культури мови, засвоїти термінологію. Молодий спеціаліст має добре орієнтуватися в особливостях офіційно-ділового стилю.

Отже, культура людського спілкування – це частка загальної культури особистості, а її відсутність – свідчення бездуховності людини. Мистецтво спілкування завжди вважалося органічною складовою професіоналізму людини, керівника нового типу, який повинен мати нестандартний погляд на речі, відзначатися високою етикою у спілкуванні, гнучко розподіляти обов'язки, надихати людей, вести за собою не силою наказу, а силою аргументів, переконуючого слова. Вирішити гостру проблему культури мови в нашій державі можна лише через науково-організовану систему освіти, інтегральний соціокультурний виховний процес.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Львов М. Р.** Риторика. Культура речи: [учеб. пособие для студентов гуманитарных факультетов вузов] / Львов М. Р. – М.: ИЦ «Академія», 2003. – 272 с.

Надійшла до редколегії 15.03.2010

УДК 811.161.2:81'282(045)

А. В. Улянич

ДИАЛЕКТНА ЛЕКСИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНОЇ ОСНОВИ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА

У статті розглядаються лексичні діалектизми, використані І.Франком у його драматичних творах, які передають особливості мовного колориту, що були притаманні тогочасному західноукраїнському варіантові літературної мови.

Ключові слова: мова драматичних творів, етнолінгвістична основа, діалектна лексика, літературна мова.

В статье рассматриваются лексические диалектизмы, использованные И. Франком в драматических произведениях, которые передают языковые особенности, присущие западному варианту литературного языка.

Ключевые слова: язык драматических произведений, этнолингвистическая основа, диалектная лексика, литературный язык.

Lexical dialectical words that are used in I. Franko`s works are considered in this paper. They show the ethnic specific features which were typical to the west part of the Ukrainian literary language`s variant of that times.

Key words: language of the dramatic works, an ethnolinguistic base, dialectical words, literary language.

Становлення лексичних норм сучасної української літературної мови супроводжувалося її постійною взаємодією з місцевими говорами.

Професор І. Матвіяс зазначає, що на кінець ХІХ ст. сфера застосування української літературної мови розширюється, поглиблюється й виникають нові її функціональні стилі. Особливо помітним був розвиток західноукраїнського різновиду літературної мови. До обох варіантів літературної мови того часу їх представники широко залучали діалектну лексику. У цей період спостерігається певна тенденція добору народної лексики. Унаслідок взаємодії між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови відбувається обмін їх лексичним складом. Особливу роль у цьому процесі відіграла творчість І. Франка.

У мові драматичних творів І. Франка помітне місце посідає діалектна лексика, сфера функціонування якої – розмовно-побутове мовлення персонажів. Проблема використання діалектизмів у п'єсах драматурга охоплювала перш за все питання їх кількісного і якісного використання як компонента народнорозмовної мови.

Проблемі вживання діалектної лексики в мові творів письменника присвятили свої праці І. Білодід, І. Матвіяс, Я. Януш, І. Ковалик, Н. Корнієнко, Я. Закревська, Л. Лиманчук, І. Ощипко. Проте науковці досліджували діалектизми переважно в поетичних, прозових творах письменника та казках, одночасно характеризуючи погляди самого І. Франка на формування і розвиток української літературної мови.

Так, наприклад, погляди письменника на основу української літературної мови аналізує Н. Корнієнко у праці «Художня мова українських письменників ХІХ і початку ХХ століть в оцінці І. Франка». Авторка пише: «Основою української літературної мови, – указував І. Франко, – уже з самого початку її розвитку була жива народна мова, яка, незважаючи на наявність територіальних відтінків, вироблених в залежності від історичних обставин, мала глибоку єдність. Територіальні відтінки і діалекти не порушували її основи, не змінювали своєї суті національного типу мови. Якість художньої мови письменника Франко розглядав у тісній взаємозалежності з реалізмом його творів, вважаючи, що чим вона

ближча до народної, чим вона чистіша, яскравіша і природніша, тим краще і більш художньо передає вона зміст, тим глибше і всебічніше письменник відображає життя» [2, с. 151]. Справді, не можна не погодитися з думкою І. Франка щодо живомовної основи української літературної мови та єдності народної мови попри всю її територіальну розмаїтість. Саме з мовної партії персонажа, як відомо, майже безпомилково можна з'ясувати його вік, культурний і соціальний статус, національність (говіркову належність), освіту, тощо.

Діалектну лексику та її структуру в поетичних творах письменника досліджували І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга. У статті «Лексика поетичних творів І. Франка в ракурсі процесів нормування української літературної мови» Л. Струганець на прикладі конкретних мовних фактів висвітлює роль мовотворчості письменника в процесі нормування лексико-семантичної системи української літературної мови; аналізує сучасне семантико-стилістичне наповнення уживаних письменником діалектних слів.

На сьогодні не існує жодної узагальнюючої праці, у якій хоча б якоюсь мірою висвітлювалося питання про мову драматичних творів І. Франка. Уперше вона стала предметом дослідження в праці Я. Януш «Мова української класичної драматургії кінця ХІХ – поч. ХХ століття». Авторка зазначає, що у використанні діалектної лексики в мові української драматургії кінця ХІХ – початку ХХ ст. виразно позначилася загальна на той час тенденція уживати діалектизми в художньому творі лише з певною стилістичною метою. У п'єсах І. Франка група діалектної лексики ще є досить численною і становить специфіку мови драматичних творів письменника. Разом з тим авторка вважає, що використання значної частини діалектних слів у п'єсах драматурга зумовлене особливостями розвитку української літературної мови в Галичині на той час і впливом діалектного оточення [6, с. 64].

У численних наукових працях дослідники недостатньо приділяли увагу діалектній лексиці в драматичних творах письменника, що й зумовило написання цієї наукової розвідки. Відтак завдання пропонованої статті – описати лексичні діалектизми, використані І. Франком у його п'єсах; визначити їх говіркову належність; класифікувати за частиномовним статусом; виявити серед них домінуючу групу. Дослідження діалектної лексики

здійснювалося на матеріалі мови таких драматичних творів І. Франка, як «Рябина», «Украдене щастя», «Учитель», «Сон князя Святослава», «Майстер Чирняк», «Війт заламейський», «Послідній крейцар», «Три князі на один престол», «Славою і хрудош».

Іван Франко розглядав мову як засіб вираження, що містить у собі, крім загальнонародної лексики, діалектну лексику, яка надавала оповіді особливого колориту. Через народнорозмовну мову персонажів письменник показав тогочасні лексичні особливості західноукраїнської літературної мови.

Серед численних джерел збагачення літературної мови важливу роль відіграють територіальні діалекти. Геніальний І. Франко з цього приводу писав: «Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними по прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору» [5, с. 337]. Ця думка дає підстави твердити, що літературна мова весь час розвивається, збагачується, особливо динамічний її розвиток у наш час, у період великих соціальних зрушень та науково-технічного прогресу.

Заслуговеє на увагу питання про роль говорів у мовотворчості І.Франка. Письменник народився й вирів у селі Нагуєвичі Дрогобицького повіту на Бойківщині. Духовне середовище його дитинства становили бойківський говір, народні пісні, казки, легенди.

На тлі літературної мови письменника в його драматичних творах яскраво виявляється соковита українська народнорозмовна мова з її діалектними словами. Для автора такі лексеми були не зайвим елементом у мові персонажів, а важливим художнім засобом.

Найбільшу групу в драматичних творах І. Франка становлять лексичні діалектизми, що охоплюють переважно сфери життя, пов'язані з побутом, родинними стосунками, виробничою діяльністю носіїв місцевого говору, а отже, є етнолінгвістичною основою мови п'єс письменника. Тому природно, що в їх складі привертають до себе увагу насамперед діалектизми, виражені іменниками, які становлять найбільшу групу діалектної лексики, відображеної в одинадцятитомному «Словнику української мови», наприклад: *рабунок* – грабунок [СУМ, т. 8, с. 426]; *дик* – дикий кабан [СУМ, т. 2,

с. 274]; кватирунок – нічліг [СУМ, т. 4, с. 29]; *ціха* – характер, риса [СУМ, т.2, с. 241]; *загида* – загибель [СУМ, т. 3, с. 78]; *драб* – обідранець, босяк [СУМ, т. 2, с. 403]; *галай* – бродяга [СУМ, т. 2, с.78]; *кумпан* – компаньйон [СУМ, т. 4, с. 398]; *маглівниця* – вузька дерев'яна дошка з ручкою для качання білизни [СУМ, т. 8, с. 892]; *кльоц* – колода, брус [СУМ, т. 4, с. 195]; *кертиця* – кріт [СУМ, т. 4, с.79]; *рам'я* – плече [СУМ, т. 8, с. 447]; *цирулик* – цирульник [СУМ, т.11, с. 212]; *шаруга* – непогода, завірюха [СУМ, т. 11, с. 418]; *вугол* – ріг, кут у хаті [СУМ, т. 1, с. 781]; *верет* – різнокольоровий килим з грубої вовни [СУМ, т. 1, с. 216]; *гратуляція* – вітання, поздоровлення [СУМ, т. 2, с. 160]; *дратва* – нитка [СУМ, т. 2, с. 188]; *гудз* – гудзик, гуля, вузол на нитці [СУМ, т. 2, с. 189]; *галаївка* – весняна розвага [СУМ, т.2, с. 18]; *п'ястук* – кулак [СУМ, т. 8, с. 419]; *опуда* – опудало [СУМ, т. 5, с. 733]; *зверхник* – начальник [СУМ, т. 3, с. 467]; *дідо* – дід [СУМ, т. 2, с. 299]; *ліхтарня* – ліхтар [СУМ, т. 4, с. 532]; *термінатор* – учень, що вчиться ремесла [СУМ, т. 10, с. 88]; *сарака* – бідолаха [СУМ, т. 9, с. 58]; *кольба* – приклад рушниці [СУМ, т. 4, с. 238]; *кавка* – галка [СУМ, т. 4, с. 65]; *бутелька* – пляшка [СУМ, т. 1, с. 264]; *бранзолет* – браслет [СУМ, т. 1, с. 251]; *ужівка* – вужівка [СУМ, т.10, с. 403]; *полегша* – полегкість [СУМ, т. 7, с. 63].

У драматичних творах І. Франка вживаються також діалектизми, виражені дієсловами. Вони наявні переважно в мовних партіях персонажів і становлять специфіку західноукраїнської літературної мови. Серед них діалектизми, представлені у СУМі: *здибатися* – зустрітися [СУМ, т. 3, с. 578]; *звидіти* – побачити [СУМ, т. 3, с. 471]; *числити* – 1) рахувати, 2) надіятися, розраховувати [СУМ, т. 11, с.329]; *чіпатися* – чіплятися [СУМ, т. 11, с. 341]; *уздоровити* – вилікувати [СУМ, т. 10, с. 407]; *трафити* – попадати, влучати [СУМ, т. 10, с. 239]; *шкульгукати* – шкутильгати [СУМ, т. 11, с. 538]; *варувати* – берегти [СУМ, т. 1, с. 295]; *прятати* – прибирати [СУМ, т. 8, с. 371]; *вирікатися* – відмовлятися [СУМ, т. 1, с. 471]; *гаратати* – бити [СУМ, т. 2, с. 29]; *достарчити* – доставляти [СУМ, т. 2, с.387]; *олютитися* – розлютитися [СУМ, т. 5, с. 691]; *нипати* – ходити туди й сюди [СУМ, т. 5, с. 414]; *навкучати* – надокучати [СУМ, т. 5, с. 37]; *глипнути* – поглянути [СУМ, т. 2, с. 85]; *вівкати* – вигукувати звук [і] [СУМ, т. 1, с. 549]; *винайти* – відшукати [СУМ, т. 1, с. 439]; *трібувати* – зазнавати, пробувати [СУМ, т. 10, с. 270]; *рехкати* – кумкати [СУМ, т. 9, с. 271]; *марикувати* – нарікати [СУМ, т. 4, с.627];

лучитися – траплятися [СУМ, т. 4, с. 559]; *загостити* – приходити в гості, задобрювати [СУМ, т. 3, с. 90]; *кланцати* – клацати [СУМ, т. 4, с. 173]; *трібувати* – пробувати [СУМ, т. 10, с.270]; *фантувати* – описувати майно [СУМ, т. 10, с. 566]. Такі діалектизми найчастіше використовуються в мові драматичних творів письменника для яскравішого змалювання життя персонажів.

Досліджуючи мову драматичних творів І. Франка, знаходимо меншу кількість лексичних діалектизмів серед прикметників, прислівників і прийменників: *налибоватий* – придуркуватий [СУМ, т.5, с. 87]; *сукристий* – який має тверду, круту вдачу [СУМ, т. 9, с.832]; *важний* – важливий [СУМ, т. 1, с. 286]; *передом* – спереду [СУМ, т. 6, с. 294]; *борше* – швидше [СУМ, т. 1, с. 222]; *наборзі* – наспіх, квапливо [СУМ, т. 5, с. 19]; *іно* – щойно [СУМ, т. 4, с. 32]; *направду* – насправді [СУМ, т. 5, с. 158]; *півперек* – уперек [СУМ, т. 6, с. 386]; *взадгузь* – назад [СУМ, т. 1, с. 345]; *поконець* – скраю [СУМ, т. 7, с. 37]; *замісто* – замість [СУМ, т. 3, с. 212]. За допомогою лексичних діалектизмів автор відображає мовний колорит певної території, надає мові персонажів експресивності та образності.

Серед лексичних діалектизмів у мові персонажів драматичних творів І. Франка трапляються вигуки здивування або обурення: *агій, ігій, ади, адіть*, характерні для народнорозмовної мови мешканців західного регіону.

Поодинокими прикладами засвідчені в драматичних творах письменника етнографічні діалектизми: *перемітка* – жіночий головний убір [СУМ, т. 6, с. 228]; *вельон* – вуаль [8, с. 89] та семантичні діалектизми: *публіка* – прилюдна ганьба [8, с. 160]; *гостинець* – великий битий шлях [СУМ, т. 2, с. 143].

Як слушно зазначає І. Матвіяс, на ранньому етапі творчості І.Франко свідомо вживав і відстоював галицькі мовні елементи. У творчості письменника кінця ХІХ ст. і пізніше кількість діалектизмів зведено до мінімуму й уживаються тільки ті узагальнені елементи південно-західних говорів, які становили норму в західно-українському варіанті літературної мови, наприклад: голосний [і] на місці [о] та [е] (*нарид, беріг*), звукосполуки -рі-, -ер-, -ро- відповідно до східноукраїнського -ри- (*тривога, керниця*) [3, с.11].

Загальновідомо, що бойківський говір разом із закарпатським і лемківським належить до карпатської групи говорів, але в системі діалектів південно-західного наріччя посідає особливе місце, оскільки на ньому виразно позначилася взаємодія між карпатською і галицько-

буковинською групами говорів. З огляду на це, можемо твердити, що карпатський різновид західноукраїнського варіанта літературної мови в драматичних творах І. Франка виступає невиразно.

Важливим компонентом мови драматичних творів І. Франка є значна кількість діалектизмів бойківського, а також гуцульського говорів. Автор бере їх безпосередньо з життя, часто без свідомого наміру індивідуалізувати мову персонажів. Як правило, значення таких діалектизмів розкривається в контексті.

З лексичних бойкізмів у мові драматичних творів І. Франка, засвідчених пізніше у «Словнику бойківських говірок» М.Онишкевича, можна відзначити такі: *важні* – важливі [4, с. 94]; *контент* – задоволення [4, с. 373]; *латра* – 4 кубічних метра дров [4, с. 405]; *єгомосьть* – батюшка в церкві [4, с. 243]; *зрізованець* – цибуля [4, с. 320]; *адукати* – адвокати [4, с. 33]; *трактамент* – пригощання [4, с. 298]; *кавція* – грошова застава [4, с. 334]; *бічи* – бігти [4, с. 57]; *міх* – мішок [4, с. 445]; *воробець* – горобець [4, с. 144]; *околіт* – сніп збіжжя [4, с. 18]; *галуза* – гілка, кара [4, с. 158]; *здекуція* – конфіскація [4, с. 305]; *скарбона* – казна [4, с. 221]; *потята* – курчата [4, с. 207]; *штїк* – пень [4, с. 390]; *троха* – трохи [4, с. 303]; *потиху* – тихо [4, с.125]; *заранок* – ранок [4, с. 83]; *кобіта* – жінка [4, с. 362]; *зарінок* – рівне місце біля річки, поросле травою [4, с. 284]; *хованець* – домовик (варіанти – гинглюс, годованиць, инглюзник) [4, с. 342].

На думку В. Грещука, діалектну основу мови драматичних творів І. Франка становить частково гуцульський говір. Гуцульська говірка в творчості письменника стає важливим чинником його творчої манери. У статті виокремлюємо діалектизми, подані в короткому словнику Я. Закревської «Гуцульські говірки»: *ту* – тут [1, с. 178]; *сорокатий* – строкатий [1, с. 156]; *сими* – цими [1, с. 141]; *рабунок* – грабунок [1, с. 160]; *скіпа* – тріска [1, с. 171]; *мельдунок* – повідомлення [1, с. 136]; *куфер* – скриня [1, с. 108]; *капарство* – безладдя [1, с. 90]; *здоровити* – поздоровляти [1, с. 82]; *отворити* – відчинити [1, с. 142]. Отже, як свідчать приклади, письменник свідомо вводить до тканини художнього твору відповідні діалектизми, щоб указати на говіркову (бойківську та гуцульську) належність персонажів, передати особливості мовного колориту, притаманні тогочасному західноукраїнському варіантові літературної мови.

Творчість І. Франка великою мірою відбиває стан української літературної мови кінця ХІХ ст. на західноукраїнських землях.

Дослідження діалектної лексики в драматичних творах І. Франка дає змогу зробити такі висновки:

1) мовна практика І. Франка ґрунтувалася на живомовній народній традиції бойківського, частково гуцульського говорів;

2) група діалектної лексики в п'єсах драматурга чисельна, що складає специфіку мови його драматичних творів;

3) бойкізми та гуцулізми письменник використовував з метою відтворення мовного колориту персонажів своїх творів, а зрідка для відображення української літературної мови на західноукраїнських землях.

У драматичних творах Івана Франка діалектна лексика є досить численною і певною мірою становить етнолінгвістичну основу народнорозмовної мови драматичних творів письменника. Природно вводячи діалектні елементи в тканину своїх драматичних творів, письменник зберігає почуття міри.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Закревська Я.** Гуцульські говірки: короткий словник / Закревська Я. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1997. – 232 с.
2. **Корнієнко Н.** Художня мова українських письменників ХІХ і початку ХХ століть в оцінці І. Франка / Н. Корнієнко // Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник 4. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1955.
3. **Матвіяс І.** Діалектна основа мови в творах І. Франка / І. Матвіяс // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 11.
4. **Онишкевич М.** Словник бойківських говірок / Онишкевич М. – К.: Наук. думка, 1984. – 358 с.
5. **Франко І. Я.** Літературна мова і діалекти / Франко І. // Франко І. Твори: В 20-ти т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 16. – С. 337–338.
6. **Януш Я. В.** Мова української класичної драматургії кінця ХІХ – поч. ХХ століття / Януш Я. В. – Л.: Вища школа, 1983. – 170 с.

ДЖЕРЕЛА

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

Надійшла до редколегії 15.02.2010

УДК 801.311

О. В. Христя

ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ТЕХНІЧНОМУ ВНЗ

У статті розглянуто проблему культури мови студентів та шляхи поліпшення мовленнєвої компетенції молоді.

Ключові слова: культура мови, суржик, чистота мови, літературна норма, мовна підготовка студентів.

В статье рассмотрена проблема культуры речи студентов и пути улучшения речевой компетентности молодежи.

Ключевые слова: культура речи, суржик, чистота речи, литературная норма, языковая подготовка студентов.

The problem of students culture speech and ways of youth's linguistic of improvement are considered in the article.

Keywords: culture of speeh, cleanlin ess of language, literary norm, mixed Russian and Ukrainian, linguistic training of student.

Для незалежної України проблема опанування українською мовою всіма громадянами залишається вельми важливою, адже мова є найстійкішою ознакою нації, одним з основних чинників її консолідації та розвитку.

Мовна ситуація в Україні визначається кількома факторами. Одним із найпомітніших наслідків глобалізації є кількісне зростання та якісне урізноманітнення міжмовних контактів, які призводять до

полікодовості дискурсу, перемикання мовних кодів, змішування кодів (появи суржику) [1, с. 49]. Крім того, процес адаптації українського суспільства до нових соціально-політичних умов ускладнюється культурною деколонізацією, у межах якої відбувається пошук нового мовного канону як одного із засобів утвердження національної ідентичності. Співіснування трьох національних кодів (українського, російського й англійського), їх часте перемикання, спорадичне змішування та значна інтенсивність міжкодових запозичень, мода на інтертекстуальність, що розхитує мовну норму та знижує поріг чутливості до її порушень [1, с. 54], формують новий соціолінгвістичний портрет України. Теоретичному дослідженню названих явищ й пошуку шляхів подолання їх небажаних наслідків присвячені роботи багатьох українських мовознавців. Значну увагу проблемам мовної стійкості суспільства та культури мови приділяють Л. Масенко, О. Сербенська, Л. Ставицька, О. Ткаченко, І. Фаріон та інші.

Молоде покоління є найбільш уразливим до негативного впливу зазначених явищ. Перебуваючи у досить неоднозначному й нестабільному мовному середовищі, молоді українці все частіше демонструють своєрідний лінгвістичний нігілізм, тому одним із важливих складників освіти залишається мовне виховання студентів. З постійним розширенням сфери функціонування української мови у суспільстві перед вищою школою постає проблема підготовки спеціалістів, чия професійна зрілість визначається не тільки глибиною фахових знань, а й умінням здійснювати науково-професійне і службове спілкування, доцільно й ефективно використовуючи ресурси рідної мови, керуючись у мовній поведінці виробленими суспільством правилами мовного етикету.

При роботі зі студентами вищих технічних закладів освіти вельми важливим є створення мотивації до глибокого вивчення мови. Позитивних результатів можна досягти лише за умови свідомого ставлення студентів до індивідуального мовленнєвого розвитку, майбутні фахівці обов'язково повинні усвідомлювати значення мови для професійного становлення та зростання. На жаль, підхід більшості з них є занадто прагматичним: іноді знання мовних норм безпідставно вважається необхідним лише для успішного складання вступних випробувань. За результатами соціолінгвістичних досліджень, 81 % опитаних старшокласників бажають вивчати українську літературну мову, щоб бути справжнім громадянином,

80% – щоб стати успішним у майбутній професійній діяльності, щоб вступити до вищого навчального закладу – 100 %. Дещо інша мотивація вивчення української мови у студентів: хочуть бути по-європейськи освіченими, культурними людьми (47 %); прагнуть відчувати національну ідентичність (41 %). Однак студенти не вважають, що знання української мови потрібне для гарної кар'єри. Хоча в українській державі знання української мови як державної має бути необхідним елементом професійного зростання, опитування не виявило належної зацікавленості цією темою [4].

Донедавна питанню мовної освіти студентів-негуманітарієв не приділялося достатньої уваги. Єдиним навчальним курсом, у межах якого могла б проводитися планомірна й цілеспрямована робота над розвитком мовленнєвих умінь і навичок студентів, залишалася «Ділова українська мова». Проте зміст і структура цієї навчальної дисципліни акцентували увагу в першу чергу на офіційно-діловому, переважно писемному, мовленні. Власне, метою цього курсу було ознайомлення студентів із засадами та принципами діловодства, мовний компонент передбачав повторення й узагальнення певного матеріалу шкільної програми з української мови.

Упровадження 2005 року професійно орієнтованого курсу української мови дещо покращило ситуацію, але не дозволило остаточно розв'язати проблему мовної освіти студентської молоді. За час, відведений програмою на вивчення курсу, неможливо досягти бажаного рівня мовної компетенції студентів. Фактично курс, завданням якого мав би стати розвиток живого мовлення студентів, поглиблення навичок використання засобів мови в конкретній комунікативній ситуації, звівся до вивчення теоретичного матеріалу. На формування індивідуального мовлення, високої культури спілкування, опанування фахового термінологічного словника часу замало.

Мовлення сучасного українського студентства демонструє численні вади. Це пояснюється недостатньою грамотністю, низькою культурою мовлення, впливом довколишніх мов, повільно зростаючим соціальним престижем української мови, неоднаковим використанням рідної мови в різних частинах України. Як показують результати соціолінгвістичного моніторингу, суржилом спілкуються з ровесниками 27 % студентів, російською мовою – 34 %; українською – 38 % [4].

Письмові роботи та доповіді студентів архітектурного факультету Придніпровської державної академії будівництва та архітектури рясніють «традиційними» покручами *приймати участь; задача організації простору, планування по конфігурації, віадуки і купола; навколишня среда/середа, на протязі роботи над проектом, комунальне хазяйство, інтер'єр володіє самостійною цінністю, чисельні/багаточисленні скляні поверхні, колористичний союз, як на лодоні, не більш того, лепардове покривало, в залежності від потреб замовника, так як раніше роботи у цій зоні не проводилися, друга фігура являється прямокутником, виконує огорожуючі функції; Франсуа Блондель, очолюючий Національну академію архітектури, призвав сучасників тощо.* Талановита молодь у своїх цікавих сучасних проектах описує, на жаль, *квартиру з виглядом на місто / яка дивиться на місто, у якій один з балконів був присоединен до кухні, а дах засклований; пропонує використовувати простір всілякіше, залишити цю частину приміщення у незайманому виді, проектує вітальню та їдальню зони, будує з крупних блоків, використовуючи тримаючі конструкції та бетон, дозволяючий перекривати, аналізує вплив на сучасне зодчество середньовікової та італійської архітектури і обирає для презентації своїх розробок научний стиль сучасної української літературної мови.*

Сьогодні для молодого українця інформаційною Меккою є строката й динамічна мережа Інтернет, а знайомство з можливостями сучасної техніки часто цінується більше, ніж долучення до скарбів слова. Досягти високого рівня мовленнєвої компетенції випускників вищої школи можна лише при розширенні блоку мовних курсів і забезпеченні безперервної поетапної мовної освіти студентів протягом усього терміну навчання.

Сучасна лінгвістика виділяє вербально-семантичний лінгвокогнітивний та мотиваційно-прагматичний рівні мовної особистості. Вербально-семантичний рівень – це володіння різними мовними нормами, лінгвокогнітивний рівень репрезентує індивідуальну мовну картину світу, вихід на мотиваційно-прагматичний рівень забезпечує вільне володіння мовою в будь-якій комунікативній ситуації. Перший рівень вважається нульовим, він є базою, на якій відбувається формування мовленнєвої особистості, проте не дозволяє повноцінно проявити індивідуальний досвід у слові.

Пропонуються й інші підходи до мовної характеристики особистості. Чотири типи компетенції виділяє С. Караванський: мовна, мовленнєва, соціокультурна й функціонально-комунікативна. Мовна компетенція включає знання орфоепічних, орфографічних, лексичних, словотворчих, граматичних та стилістичних норм, мовленнєва компетенція реалізується під час аудіювання, говоріння, читання, письма. Соціокультурна компетенція передбачає знання з національної культури, історії, економіки тощо. Найвагомішою, за визначенням дослідника, є функціонально-комунікативна компетенція – уміння послуговуватися мовними засобами для створення текстів різної стильової приналежності. У сучасній лінгводидактиці пропонується модель мовної особистості, у якій виділено мовну, мовленнєву, предметну, прагматичну й комунікативну компетенції.

Під час заняття з української мови зі студентами вищої школи викладач повинний працювати з усіма названими рівнями мовної особистості. Перспективний проект лінгвістичної освіти українських студентів розроблено кафедрою загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету під керівництвом доктора філософії у філологічних науках Онуфрієнко Г. С. Цикл лінгвістичних дисциплін складається з п'яти курсів: «Культура усного і писемного мовлення» (I курс), «Українська наукова мова (науковий стиль української мови)» (II курс), «Українське термінознавство» (III курс), «Українське документознавство» (IV курс), «Основи риторичної культури фахівця» (V курс) [2, с. 287]. Послідовне опанування цими дисциплінами забезпечує поступове збільшення обсягу теоретичних знань і надає можливість навчити студентів використовувати набуті знання у професійній діяльності. Структура означеної програми мовної освіти враховує також рівень фахового становлення студентів: наприклад, до вивчення курсу «Українське термінознавство» студенти вже будуть підготовлені, тобто вже матимуть певну базу спеціальних знань, актуалізація яких створюватиме умови для свідомого глибокого аналізу особливостей формування й функціонування профільних терміносистем; вивчення основ документознавства спиратиметься на розуміння студентами виробничих процесів.

Запропонована структура мовної освіти у вищій школі дозволяє оптимально спланувати роботу, гармонійно поєднати традиційні

форми занять (лекції, практичні) з нетрадиційними (дискусії, навчальні ігри, моделювання комунікативних ситуацій тощо). Наразі ж більшість українських технічних вищих навчальних закладів обмежуються викладанням української мови за професійним спрямування протягом одного – двох семестрів, що не забезпечує достатньої лінгвістичної підготовки майбутніх фахівців. Досягти високого рівня мовленнєвої компетенції випускників вищої школи можна лише при розширенні блоку мовних курсів і забезпеченні безперервної поетапної мовної освіти студентів протягом усього терміну навчання.

Таким чином, одним із важливих завдань вищої школи на сучасному етапі розвитку українського суспільства є вибудувати таку структуру мовної освіти, яка б забезпечувала високий рівень лінгвістичної підготовки випускників вищої школи, створювала умови для розкриття творчого потенціалу особистості, її подальшого саморозвитку, адже «чим вищим є рівень національного мовлення як першоознаки інтелектуально-духовної атмосфери, тим вищий рівень свідомості людей» [3, с. 3]. Для досягнення означеної мети необхідною є послідовна наполеглива робота всіх ланок освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ажнюк Б. М.** Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації / Б.М. Ажнюк // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48–54.
2. **Онуфрієнко Г. С.** Українська мова як обов'язкова навчальна дисципліна у ВНЗ / Г. С. Онуфрієнко, С. О. Хваткова // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XIII. – К., 2007.
3. **Потебня А. А.** Эстетика и поэтика / Потебня А. А. – М., 1976.
4. **Кравченко О.** Мовна стійкість сучасної молоді [Електронний ресурс] / Кравченко О. – Режим доступу: <http://www/ualogos.kiev.ua>. – Назва з титул. екрану.

Надійшла до редколегії 14.03.2010

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА СЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано особливості лексичної мікросистеми з основною семантикою «позначення шляхів сполучення», розглянуто функціонально-стилістичні характеристики слів, які утворюють лексико-семантичну парадигму з домінантою «проїзд».

Ключові слова: сема, семема, лексико-семантична група, логіко-семантичні відношення, релевантні ознаки.

В статье проанализированы особенности лексической микросистемы с основной семантикой «обозначение путей соединения», рассмотрены функционально-стилистические характеристики слов, которые создают лексико-семантическую парадигму с доминантой «проезд».

Ключевые слова: сема, семема, лексико-семантическая группа, логико-семантические отношения, релевантные признаки.

The peculiarities of the lexical microsystem with the main meaning «denotation of means of communication» are studied in the article, and functional and stylistic characteristics of the words that make lexico-semantic paradigm with the dominant «passage» have also been considered.

Key words: sema, semema, lexica-semantic group, logica-semantic relations, relevant features.

У сучасній українській лінгвістиці активно розробляється проблема семантики лексичних одиниць. Як свідчать дослідження, питання про семантичну структуру слова має тривалу історію (А.Вежбицька, Т. М. Возний, О. М. Галкина-Федорук, В.А. Звєгінцев,

П. В. Копнін, Л. А. Лисиченко, К. Є. Морозов, В. З. Панфілов, О.О.Потебня, Л. О. Рєзников, В. М. Русанівський, Ф. Ф. Фортунатов та ін.), незважаючи на використання різних підходів, методів та прийомів аналізу, усе ж можна зауважити, що низка проблем потребує переосмислення. Розкриття внутрішньої форми слова вимагає інтегративного (інтерпарадигматичного) підходу, суть якого полягає в синтезуванні різних поглядів на лінгвістичний об'єкт з метою окреслення його онтологічного, гносеологічного, функціонального аспектів [3, с. 27].

Не лише форма, а й зміст мовних одиниць розвивається, змінюється протягом історичного розвитку мови. Запорукою існування і функціонування мови є її постійний розвиток, оскільки в кожний конкретний момент вона повинна задовольняти всі вимоги суспільства, яке нею користується» [5, с. 61].

Актуальність статті вмотивовується необхідністю стилістичного й семантичного переосмислення певних груп лексичних одиниць української мови.

Мета статті – подати функціонально-стилістичні характеристики слів, які утворюють лексико-семантичну парадигму з домінантою *проїзд*.

Завдяки варіативності вираження семантики в системі мови одні її знаки можуть бути пояснені через інші. Варіативність – явище постійне, але історично змінне, перетворення ж варіативності з динамічного процесу в статичний свідчило б про втрату мовою властивості функціонувати, тобто бути представленою у вигляді мовленнєвої діяльності певного людського колективу [5, с. 33]. Отже, саме варіативність відбиває розвиток, рух у системі мови.

Історична змінність мови зумовлюється безперервним процесом пізнання, зростанням потреб номінації й комунікації. Виникнення нових слів зумовлене потребами вираження якихось нових змістів або чіткішого пізнання вже відомих об'єктів думки. Хоча лексичний склад мови і відзначається значною стійкістю і градаційністю своїх одиниць, він безперервно реагує на всі ті зміни, що відбуваються в суспільстві. При цьому лексична система поповнюється новими словами і значеннями, а застарілі відходять на периферію. Особливості лексичної системи визначають:

1) взаємодію із зовнішнім середовищем (характер цієї взаємодії визначає їх власну сутність);

2) із вказаною особливістю лексики внутрішньо пов'язана друга суттєва особливість – рухливість.

Як відомо, вибір назви найчастіше мотивується залежністю цього нового предмета чи явища від інших, тих, що вже мають назву. Розвиток лексико-семантичної структури – це постійний рух від однозначності слова до його багатозначності і навпаки, унаслідок чого відбувається постійний процес оновлення структури в цілому [5, с. 81]. Отже, це свідчить про те, що семантична структура слова не є замкненою системою, вона тісно пов'язана з іншими типами мікросистем у лексичному складі (омонімічними та синонімічними групами).

У зв'язку з соціальними перетвореннями, що відбуваються в Україні, переорієнтацією суспільної свідомості, посиленням тенденцій до відмови від попередніх систем цінностей, розширенням комунікативної функції української мови загалом, спостерігається стилістичне й семантичне переосмислення багатьох груп лексичних одиниць української мови.

Зрозуміти семантичну структуру слова можна, лише проаналізувавши всю лексико-семантичну групу, у якій її елементи об'єднуються спільною семантикою і протиставляються цілою низкою семантичних диференційних ознак.

Використовуючи досягнення компонентного аналізу, який дозволяє побачити семний склад плану змісту слова за набором сем, що закладені у лексикографічному тлумаченні слова, можна вивчити його когнітивні параметри. Адже саме в лексиці зберігаються найсуттєвіші риси національно-мовної культури. Як зазначає А.А.Уфімцева, словникове тлумачення розкриває логіко-предметний зміст слова, під який і треба підводити як відображений у свідомості образ предмета, так і відношення цих «предметів у реальному світі та як вони знаходять своє відображення в логіко-семантичних відношеннях, які рівною мірою конституують лексичне значення повнозначних слів» [6, с. 17–18].

У лексико-семантичній групі назв *проїздів, шляхів сполучення* семою, що виражає спільну ознаку понять, є призначеність для проходження чи проїзду пішоходів і транспорту. Отже, домінантою цієї групи можна вважати лексему *проїзд*, яка виступає гіперонімом до цілої низки гіпонімів. Автори «Великого тлумачного словника

сучасної української мови» фіксують таке значення лексеми *проїзд* – «місце, яким проїжджають куди-небудь» [2, с. 1154].

Лексема *вулиця* в аналізованій лексико-семантичній групі слів реалізується з таким значенням: 1. Обмежений двома рядами будинків простір для їзди та ходіння. // Два ряди будинків із проїздом, проходом між ними [2, с. 212]: *Льошка Ординський тільки з'явився на селі, тільки вулицею пройшов, а рокитнянським дівкам враз у скронях загуло* (Люко Дашвар). Слово *вулиця* утворене від праслов'янського іменника **ulь*, який означав «діра, отвір», за допомогою суфікса *-иц(я)* (як *границя*). Відоме воно всім слов'янським мовам.

Безперечно, значення не є постійною величиною, в кожному конкретному випадку воно відбиває ту чи іншу комбінацію семем і сем. Будь-яка семема передає ту чи іншу сторону позначуваного явища об'єктивної дійсності, але разом із тим вона є результатом виділення цієї сторони з безмежної кількості інших явищ.

У процесі історичного розвитку мови слово може набувати все більше і більше нових значень, історія слова включає в себе значно більшу кількість значень, ніж ті, які ми можемо зафіксувати в кожен конкретний момент. Як зазначає З. М. Бичко, у давньоруській мові *вулиця* виступає як полісемантичне слово, що вживається ще й із значенням «площа», «ворота», «вхід», «прохід» [1, с. 77]. З часом ці семем втрачаються, і вже у староукраїнській мові (*улиця*, *оулиця*, *вулиця*) звужує свою семантику і функціонує переважно із своїм основним значенням «простір для проїзду і проходу, обмежений двома рядами будинків», яке фіксується і на сучасному етапі розвитку мови [2, с. 212].

Крім прямого значення, слово *вулиця* має ще й низку переносних: так говорять про мешканців будинків: *Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клемоту вулиці* (М.Коцюбинський); місце надворі, гулянка: *Погуляв деньків зо два по селу Денис, поверховодив на вулиці* (Г. Квітка-Основ'яненко); зовнішнє оточення, яке своєю некультурністю, невихованістю погано впливає на кого-небудь [2, с. 212]. Отже, ця лексема виявляє здатність вступати в полісемічні відношення.

У лексикографічних працях фіксуються такі демінутиви до назви *вулиця*: *вуличенька*, *вулочка*, *гулонька*, *юлонька*, *юлочка*, *юличка* та ін. [4, с. 121], які мають своєрідне стилістично-експресивне навантаження й продуктивно використовуються в українському

художньому мовленні: *Чом юлонька не широкая?* (П. Чубинський). Українським діалектам властиві також і фонетичні варіанти назви *вулиця*: південно-східна група говорів – *улиця*, південно-західна – *вулиц'є*, *вулиц'и*, поліська – *вулка*, *йулиця* та інші: *Юлиця-охітниця, та до сліз доводить* (М. Номис).

Емоційна маркованість посідає досить вагоме місце в оновленні синонімічного ряду, а емоційні афікси є одним із важливих засобів творення синонімів, а значить, і прискорювачів розвитку лексико-семантичних процесів у мові.

Із номеном *вулиця* в синонімічні відношення вступають лексеми *провулок*, *узвіз*, *тупик*. Назва *провулок* («обмежений двома рядами будинків простір для їзди та ходіння між двома вулицями. Обмежені двома вулицями два ряди будинків із проїздом та проходом між цими рядами» [2, с. 1147]) є нормативною в літературній мові, її семантичною диференційною ознакою є «поперечна вузька вулиця»: *Як в чарівному сні, вона ходила за ними по вузьких провулках з застоєм теплом* (М. Коцюбинський); *Бродить ніч по вулицях зимових, у провулках вітром завива* (В. Сосюра). У художній літературі вживається також зменшена форма *провулочок*: *Одразу зорієнтувавшись, Панько нирнув у порожній провулочок* (В. Еллан). З синонімічним значенням до лексеми *провулок* може виступати й слово *проїзд* (невелика вулиця, що з'єднує дві інші вулиці [2, с.1154]), ужите з вужчою семантикою, ніж та, про яку говорилося вище. Лише однією семою відрізняються від назви *вулиця* такі лексеми як *узвіз* – це вулиця, що має підйом [2, с. 1499], *тупик* – вулиця, провулок, що не має наскрізного проходу, проїзду [2, с.1485].

За відтінками в значенні назва *вулиця* протиставляється таким лексичним одиницям, як *дорога* («смуга землі, по якій їздять і ходять», місце для проходу, проїзду» [2, с. 320]), *шлях* («смуга землі, призначена для їзди та ходіння» [2, с. 1626]), *путь* («смуга землі, призначена для ходіння, їзди» [2, с. 1190]), *шосе* («дорога з твердим покриттям, призначена для руху будь-якого безрейкового транспорту» [2, с. 1628]), *стежка* («доріжка, протоптана звірами або людьми чи спеціально зроблена людьми» [2, с. 1388]). Лексема *вулиця* відрізняється від аналізованих слів диференційною семою «розміщена в населеному пункті». Саме ця сема є спільною для назв *вулиця* і *провулок*.

З кінця XVIII – початку XIX ст. як синоніми до слова *вулиця* вживаються запозичення *проспект* і *бульвар*. Назва *проспект* має значення «широка і пряма міська вулиця» [2, с. 1169], наприклад, *Микола йшов навмання Невським проспектом, не питаючи в людей дороги* (В. Кучер). Слово іншомовного походження *бульвар* (фр. boulevard, букв. – міський вал) має семантику «обсаджена деревами широка алея посередині вулиці в місті; вулиця з такою алеєю» [2, с.102], наприклад: *Пропозицію посадити на головних бульварах Катеринослава білу акацію було внесено на з'їзді ботаніків у Києві на початку 1890-х років* (З газ.). У говорах української мови синонімом до назви *бульвар* виступає лексема *плянти*, що тлумачиться як «обсаджена деревами вулиця (алея) для гуляння», подібну форму (*плянта* – рівне місце), як зауважує З. М. Бичко, фіксує і словник Б.Грінченка [1, с. 79].

Велике незабудоване місце, безпосередньо пов'язане з вулицями, називається *площею* [2, с. 985], абсолютним синонімом до цієї назви виступає слово *майдан* [2, с. 637].

До назв шляхів сполучення, що входять у лексико-семантичну парадигму *проїзд*, належать ще слова *магістраль* (фр. magistral, лат. magistralis – головний) – «широка міська вулиця з великим рухом» [2, с. 634], а також *набережна* – «вулиця на березі ріки, моря» [2, с. 701]; *проспект* – «широка і пряма міська вулиця» [2, с. 1169]. Кожен елемент цієї парадигми протиставляється іншому лише за однією диференційною ознакою. Наприклад, у назві *проспект* релевантною семою виступає «міська» вулиця, у слові *набережна* – вулиця «на березі», *бульвар* – вулиця «з алеєю», *магістраль* – вулиця з «великим рухом». Назва *магістраль* утворена від латинського «головний». Зауважимо, що в семантиці цієї назви є також компонент «головна лінія в шляхах сполучення», який може знімати обов'язкову ознаку поняття «розміщеність у населеному пункті». Слово *набережна* є субстантивованою прикметниковою лексемою.

Отже, усі зазначені вище назви (*вулиця, узвіз, провулок, тупик, дорога, шлях, путь, шосе, стежка, проспект, бульвар, площа, майдан, магістраль, набережна*) можна розглядати як лексичну мікросистему з основною семантикою «*позначення шляхів сполучення*», які утворюють лексико-семантичну парадигму з домінантою *проїзд*, використання їх обумовлюється стилістичними особливостями контексту та бажанням автора передати тонкі

сміслові відтінки проаналізованого поняття, експресивні, жанрові відмінності тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бичко З. М.** Назви вулиць в українській мові / З. М. Бичко // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 76–80.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
3. **Голянич М. І.** Внутрішня форма слова в художньому тексті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук / М. І. Голянич. – К., 1998. – 32 с.
4. **Жайворонок В. В.** Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / Жайворонок В. В. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
5. **Русанівський В. М.** Структура лексичної і граматичної семантики / Русанівський В. М. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 33–81.
6. **Уфимцева А. А.** Лексическое значение слова: Принципы семиологического описания лексики / Уфимцева А. А. – М.: Наука, 1986. – 240 с.

Надійшла до редколегії 10.03.2010

УДК 811.161.2'271

І. М. Шпітько

ФОНЕТИЧНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

У статті розглянуто явище фонетичної інтерференції в інформаційному просторі, визначено основні його різновиди в умовах українсько-російської двомовності, проаналізовано типові помилки в мовленні білінгвів та окреслено причини їх появи.

Ключові слова: культура мови, російсько-українська двомовність, фонетична інтерференція, норми орфоенії.

В статье рассматривается явление фонетической интерференции в информационном пространстве, определяются основные его разновидности в условиях украинско-русского двуязычия, анализируются типичные ошибки в речи билингвов, определяются причины их появления.

Ключевые слова: культура речи, русско-украинское двуязычие, фонетическая интерференция, нормы орфоэпии.

Phenomenon of phonetic transfer in the information space is considered and its main aspects in the conditions of Ukrainian – Russian bilingualism are determined. Typical mistakes in speech of people speaking two languages are analyzed, reasons of their appearance are determined.

Key words: culture of speech, the Ukrainian-Russian bilingualism, phonetic interference, the rules of pronunciation.

«Для багатьох європейців сьогодні набагато важливішими є мова і культура, які в європейських національних державах становлять ключові сфери й принципові розпізнавальні ознаки. Хоча державно-політичні кордони ніде жодною мірою не збігаються з культурно-мовними, практика більшості національних держав орієнтована на те, щоб створити гомогенну мовну культуру на спільній державній території», – зазначає швейцарський політолог У.Альтерматт [1, с. 127].

Ключову роль мови в утворенні національних держав підтверджує абсолютна перевага в Європі, до якої ми так прагнемо, країн, об'єднаних загальнонаціональною мовою. Із 47 євро-пейських країн (у тому числі Росія, Закавказзя і Туреччина) своя національна мова є державною (або офіційною) в 41 країні, тобто у 85% від загальної кількості [6, с. 48]. Отже, утвердження в незалежній Україні мови найчисленнішого корінного етносу у статусі державної цілком відповідає європейському принципові мовно-культурного будівництва. Однак, маючи державний статус української мови, політичні сили не зуміли розробити і впровадити дієву мовно-культурну політику, яка б забезпечила обов'язкове вживання української мови в контрольованих державою сферах – в органах управління, судочинства, у державних закладах освіти, науки, культури, у засобах

масової інформації. Відсутність в Україні державної мовно-культурної політики призвела до консервації стану масової двомовності. Причому до білінгвів різного типу належать переважно українці, тоді як росіяни, які проживають на території України, залишаються одномовними.

Україна і в національно-культурному, і в мовному сенсі, а також за соціально-політичними традиціями та орієнтацією є територіально неоднорідною. Три великі регіони, з яких вона складається, свого часу належали різним державам, досить довго співіснували роз'єднано і возз'єднувалися поетапно – за різних політичних обставин і причин. Це слабо зрусифікований Захід (Волинська, Рівненська, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області); середньо зрусифіковані Північ та Центр (Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська області) та дуже зрусифіковані Південь і Схід (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Донецька, Луганська області, Крим).

Україномовним є здебільшого сільське населення України (йдеться про двомовні регіони). Більш-менш повноцінним україномовним міським населенням відзначається лише західний регіон. У великих містах Сходу, Півдня, почасти Центру України українська мова практично відсутня. Її нечисленними носіями тут виступають представники інтелігенції переважно з письменницького середовища, деякі діячі культури й мистецтва, науковці-гуманітарії або діячі відповідних соціальних рухів, політичних партій української національної орієнтації.

Відповідно до Закону «Про мови» 1989 року сьогодні майже всі функціональні сфери суспільного життя, що обслуговуються стандартними (відповідно нормативними) підсистемами літературної мови: офіційно-ділова, наукова, освітня, текстотворча (художня література та мова ЗМІ), повинні бути українськими. Але фактично сферою реального функціонування української загальнонародної мови залишається родинно-побутове спілкування, а сферою функціонування загальнолітературної мови – художня література, певна частина центральних та регіональних ЗМІ.

Останнім часом українська мова стала «робочою» мовою влади, котра й надала їй статусу офіційної та державної. Як свідчать

результати дослідження мови, яку вживали депутати Верховної Ради України 1995 року, з депутатів-українців рідною мовою послуго-увалося 67 %, російською – 24 %, решта (9 %) – по-різному; із росіян російською – 79,2 %, українською – 11,7 %, обома – 9,1 %; із депутатів інших національностей українською 11,1 %, 16,7 % – не визначилися, решта російською. Загалом на засіданнях українською мовою послуговувалося 54 % депутатів, ще 9 % демонстрували двомовність або не виявляли себе як мовці. Отже, у 1995 році українську мову використовувало в основному 58,5 % депутатів українського парламенту [5]. Очевидним є те, що нині в українському парламенті послуговується українською мовою більшість депутатів.

Отже, Закон «Про мови» 1989 року, що проголосив українську мову державною, та Конституція України 1996 року, що юридично закріпила цей статус, поширили коло тих, хто користується українською мовою. Ідеться насамперед про державних діячів, спеціалістів різних сфер і галузей. Проте часто виникає невідповідність між високим професійним рівнем і низьким рівнем культури мови.

Мовлення публічних осіб, владної еліти, державних діячів повинно характеризуватися нормативністю і зразковістю. Відомі і впливові люди повинні бездоганно володіти не лише лексичним фондом мови, але й уміти фонетично та граматично правильно оформлювати своє мовлення. Натомість аналіз української мови в інформаційному просторі засвідчив, що воно не є досконалим, подекуди засмічене діалектизмами, мовними покручами, у ньому наявні порушення вимовних і акцентуаційних норм, правильної сполучуваності слів.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики дедалі більше уваги приділяється проблемі культури мови, а відтак і дослідженню контактів, взаємозв'язків та взаємовпливів близькоспоріднених мов – української та російської – з метою вивчення впливу міжмовної інтерференції та можливих негативних наслідків цього явища для самобутності й чистоти кожної з контактуючих мов. Контакти української та російської мов на території Півдня і Сходу України, що тривають уже понад двісті років, становлять особливо показовий матеріал для таких студій.

Одним з основних виявів порушення нормативності мовлення є наявність інтерферентних помилок, породжених білінгвальною ситуацією в Україні. Українська й російська мови, що перебувають у

безпосередньому взаємозв'язку, належать до близькоспоріднених слов'янських мов, тому структурна схожість створює сприятливі умови для відхилень від норм обох мов.

Теоретичні аспекти інтерферентних явищ в умовах білінгвізму в різні періоди були предметом дослідження багатьох учених, зокрема їх психологічні та лінгвістичні аспекти з'ясовано в працях У. Вайнрайха, Є. М. Верещагіна, М. М. Михайлова, В. Ю. Розенцвейга, Ю.О. Жлуктенка, С. В. Семчинського. Проблемі подолання явищ інтерференції присвячено дисертаційні праці О. В. Бугайчук та О.М.Козаченка.

На сьогодні проблема українсько-російської двомовності, мовної поведінки особистості в умовах білінгвізму є недостатньо вивченою, оскільки в радянській соціолінгвістиці дослідження мали більш ідеологічний, аніж науковий характер, адже скерувувалися мовною політикою СРСР. Проте в працях визначних мовознавців радянського періоду, які досліджували проблеми білінгвізму, є чимало цінних ідей і теоретичних узагальнень. Зокрема, праці Є.М.Верещагіна, Ю. О. Жлуктенка, С. В. Семчинського сприяли цілісному осмисленню цієї проблеми, з'ясуванню основних аспектів її вивчення (лінгвістичного, психологічного, соціолінгвістичного, психо-лінгвістичного). В останні роки з'явилося кілька наукових розвідок, присвячених вивченню мовної поведінки молоді. Молоді вчені простежили особливості мовлення молоді Кіровоградщини (О.В.Шинкаренко), Київщини (Т. М. Бурда), Північної Донеччини (О.В. Зубарєв). Методичні аспекти подолання негативних явищ двомовності знаходимо в працях Т. Г. Окуневич і О. В. Бугайчук.

Незважаючи на велику кількість праць, що стосуються різних аспектів культури мови і мовлення, вивчення інтерферентних явищ в усному й писемному мовленні жителів білінгвальних регіонів ще не завершено. В основному наукові праці присвячено явищам лексичної, почасти граматичної інтерференції, фонетична поки що залишається поза увагою дослідників.

У зв'язку з цим постала необхідність у комплексному дослідженні фонетичної інтерференції в мовленні двомовних осіб, які проживають у центральних і східних регіонах України або є вихідцями звідти.

Мета нашої статті – систематизувати й узагальнити типові явища інтерферентного характеру на фонетичному рівні в мовленні двомовних осіб в умовах українсько-російського білінгвізму.

Ця мета зумовила необхідність розв'язання низки завдань, серед яких основними є:

- визначення самого поняття інтерференції і безпосередньо фонетичної інтерференції;
- виявлення явищ фонетичної інтерференції в інформаційному просторі України;
- встановлення причин появи цього явища.

Джерельною базою дослідження стали фонетичні помилки в публічних виступах, інтерв'ю в основному українських політиків на телевізійних каналах («1+1», передача «УТН»; «СТБ», передача «Вікна»).

Відомо, що в процесі взаємодії мов у них виникають певні зміни, які не залежать від внутрішніх закономірностей цих систем. У сучасному мовознавстві такі зміни дістали назву лінгвістичної інтерференції. Наявність у країні чи певному регіоні великої кількості двомовних осіб створює умови для виникнення і розповсюдження інтерференції. Існує аксіома: немає двомовності без інтерференції.

Уперше визначення інтерференції, яким сьогодні послуговується більшість лінгвістів, було сформульовано на початку другої половини ХХ ст. американським ученим У. Вайнрайхом. Інтерференція – це «ті випадки відхилення від норм кожної з мов, які відбуваються в мовленні двомовних осіб у результаті того, що вони знайомі більше ніж з однією мовою, тобто внаслідок контакту мов» [2, с. 22].

У мовознавстві тривалий час точилися дискусії щодо напрямку інтерференції. У багатьох працях зазначалося, що лінгвістичний вплив буває спрямований лише в один бік, інтерференції підлягає тільки одна з контактуючих мов, у той час як інша цього впливу не зазнає. Дуже часто інтерференцію зводили до впливу першої – рідної мови – на іншу. У сучасній лінгвістиці ці висновки не набули повного визнання. Встановлено, що в кожному випадку контактного міжмовного зв'язку інтерференція відбувається в обох напрямках, тому її розглядають як: 1) вплив рідної мови на іншу – субстратний характер, 2) вплив останньої мови на рідну – адстратний характер, 3) розрізнення інтерференції на рівні мови та мовлення.

Мовні модифікації відбуваються неоднаково на різних рівнях мови. Лексичний рівень справедливо вважається найбільш проникливим. Більш стійкою є морфологічна система мови, далі – фонетична та синтаксична системи [3, с. 32]. Чітко розмежовуючи поняття «мова» й «мовлення», відзначаємо велику стійкість фонетичної системи мови, маючи на увазі те, що вона здатна мало змінюватися як система загальнонародної мови. У мовній же практиці двомовних індивідів і груп фонетична будова однієї мови часто зазнає впливу іншої.

Більшість ситуацій двомовності супроводжується взаємодією фонетичних систем. Будь-яка спроба вимовити слово іншою мовою вимагає певної перебудови артикуляційних навичок. В умовах двомовності білінгвам необхідно засвоїти артикуляцію звуків та інтонаційні моделі іншої мови. Крім того, двомовні індивіди повинні виробити артикуляційні навички й вміти переходити з однієї мови на іншу.

За твердженням У. Вайнрайха, фонетична інтерференція «виникає в тих випадках, коли двомовна особа ототожнює фонему вторинної системи з фонемою первинної системи і, артикулюючи відповідний звук, підкорює його фонетичним законам первинної мови» [2, с. 14].

У мовленні, наприклад, українських політиків, для яких тривалий час російська була основною, можливо, єдиною мовою спілкування, її вплив на українську найбільше виявляється саме на фонетичному рівні. Фонематичні бази української та російської мов майже однакові, тобто в українській мові можна знайти відповідники практично до всіх російських фонем, хоча за фонетичною якістю російські й українські голосні та приголосні не збігаються. Тому в процесі української вимови артикуляція білінгвів залишається незмінною, вони діють згідно із фонетичними правилами російської мови. Так, у російській мові фонема /o/ в слабкій позиції реалізується у звукові [Λ] або [ъ], натомість в українській мові фонема /o/ подібних алофонів не має. Наприклад, на місці нормативного українського звука [o] в словах **боронити, президентом, обстоювати, громадян, команду, об'єднана, політики, провести, необхідно, одночасно, доводиться, переконати, глибоко помиляються, сподіваюся** та подібних наявний звук [a]: **аб'єднана каманда, палітики, правести, необхідна, адначасна, даводиться**

працювати, можу вас переканати, глибока паміляються, я спадіваюся, баранити суверенітет України, обраний президентом України, абстоювати права і свободи громадян України, створити команду професіоналів [канали «1+1», «СТБ»] тощо.

Отже, неправильна інтерпретація фонем близькоспоріднених мов сприяє появі подібних інтерферентних явищ у спільних словоформах української та російської мов.

Наступним різновидом фонетичної інтерференції є змішування акцентологічних рис обох мов. У мовленні двомовних українсько-російських осіб під впливом російської мови змінюється місце наголосу в українських лексемах, що створює своєрідну просодичну субституцію.

Дотримання норм наголошення, як і вимови, є одним з найістотніших показників культури усного мовлення. В українській літературній мові наголошення більшості слів регулюється певними правилами. У словниковому складі сучасної української літературної мови існує чимало слів, що вживаються з подвійним (дублетним) наголосом, наприклад: *до́говір* і *догові́р*, *пода́ння* і *поданн́я*. Однак більшість має єдиний наголос, як-от: *листопа́д*, *квартáл*, *завда́ння*, *запита́ння*, *украї́нський*. Натомість у публічних виступах політиків допускаються помилки в наголошуванні цілої низки слів: *листо́пад*, *кв́артал*, *завданн́я*, *запита́ння*, *украї́нський*.

Спостерігаємо порушення наголошування не лише в іменниках, але й в інших лексико-граматичних категоріях. Зокрема, прикметник *нові́й* під впливом російської мови вимовляється як *но́вий* (*парламент*), що є порушенням нормативної вимови.

Типовими помилками в мовленні деяких політиків є неправильне наголошування й дієслівних форм 1-ї особи множини: *живе́мо*, *переїде́мо*, *розпочне́мо*. На нашу думку, такі інтерферентні явища спричинені, по-перше, перенесенням моделей наголошування російських слів (*живе́м*, *переїде́м*, *начне́м*) на співзвучні українські, по-друге, незнанням правил українського наголошування.

Святослав Караванський, звернувшись до моделей дієвідмінювання, вивів наступні правила наголошування особових форм дієслів української мови [4, с. 16]:

1) якщо наголос у першій і другій особі однини падає на останній склад, то в усіх інших формах наголос зберігається на останньому складі:

я	живу́	почну́
ти	живе́ш	почне́ш
він	живе́	почне́
ми	живемо́	почнемо́
ви	живете́	почнете́
вони	живу́ть	почну́ть

2) якщо наголос у першій особі однини падає на закінчення, а в другій особі – переходить на основу, то наголос другої особи зберігається і в решті форм.

я	надішлю́	перейду́
ти	надішлеш	перейдеш
він	надішле	перейде
ми	надішлемо	перейдемо
ви	надішлете	перейдете
вони	надішлють	перейдуть

Отже, в українській мові в усіх випадках ніколи в дієслівних флексіях не наголошується перший склад *-емо, -імо, -ете, -іте*.

За аналогією неправильний наголос в особових формах теперішнього часу переноситься й на інші форми дієслів, наприклад, на форми минулого часу: *ми пров́ели, розпоча́ли* замість нормативного *ми провелі́, розпочалі́*.

Учені помітили, що за ступенем розповсюдження та стійкості в мовленні інтонаційна й орфоепічна інтерференція посідають перше місце, поступаючись іншим видам лінгвістичної інтерференції. Цей висновок підтверджують і наші спостереження над мовленням українсько-російських осіб. Отже, у мовленні носіїв українсько-російської двомовності можна виділити два основні види фонетичної інтерференції: відхилення від норм у звуковживанні та порушення специфіки інтонаційного оформлення мовлення.

Основними причинами появи інтерферентних помилок, на нашу думку, є: 1) недостатній автоматизм у володінні українською літературною мовою, адже більшість носіїв користується нею не з дитинства, а після переходу з російської або з української нелітературної (діалектної, просторічної) мови; 2) відсутність належної мовної практики у користуванні мовою за межами сім'ї або

роботи; 3) несформованість навичок нормативного мовлення українською мовою; 4) відсутність чи недостатня сформованість навичок самоконтролю.

Отже, інтерференція – явище не фатальне, а лише дуже поширене, стійке і важкопереборне. Звичайно, тривалість і стійкість інтерференції залежить і від способу і часу придбання двомовності, і від мовних здібностей білінгва. Але в будь-якому випадку інтерференція за відповідної наполегливості з боку мовця може бути цілком усунута.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Альтерматт У.** Етнонаціоналізм в Європе / Альтерматт У. – М.: РГГУ, 2000. – 366 с.
2. **Вайнрайх У.** Языковые контакты / Вайнрайх У. – К.: КГУ, 1979. – 264 с.
3. **Жлуктенко Ю. А.** Українсько-англійські міжмовні відносини / Жлуктенко Ю. А. – К.: КДУ, 1964. – 168 с.
4. **Караванський С.** Секрети української мови / Караванський С. – К.: Кобза, 1994. – 152 с.
5. **Огульчанський Ю.** Слово на сторожі. Верховна Рада і мовна ситуація / Ю. Огульчанський // Українське слово. – 1996. – 4 січня.
6. **Плахута Є.** Цілі мовної політики держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусі / Є. Плахута // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 48–49.

Надійшла до редколегії 12.03.2010

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баракатова Неоніла Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: морфологія сучасної української літературної мови, стилістична морфологія.

Брацун Оксана Іванівна – викладач кафедри загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Коло наукових інтересів: лексикологія та фразеологія сучасної української мови.

Вакуленко Василь Федорович – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв.

Коло наукових інтересів: когнітивна лінгвістика, етнолінгвістика, семантика, словотвір.

Гандзюк Олександра Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Коло наукових інтересів: словотвір, граматики української мови, культура мови.

Ганжа Світлана Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Коло наукових інтересів: фразеологія сучасної української мови, стилістика і культура української мови.

Датченко Юлія Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: історія слов'янських мов.

Довгань Олексій Валентинович – аспірант кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Коло наукових інтересів: стилістика перекладу.

Євсєєва Галина Петрівна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри права та євроінтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України.

Коло наукових інтересів: функціонування української мови як державної.

Єгорова Віта Сергіївна – асистент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

Коло наукових інтересів: культура української мови.

Зайцева Вікторія В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, старший викладач Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія і семасіологія сучасної української літературної мови.

Зубець Наталя Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Запорізького національного університету.

Коло наукових інтересів: проблеми лексикології, фразеології та лексикографії сучасної української мови.

Іванський Роман Дмитрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Коло наукових інтересів: юридична термінологія, особливості наукового стилю української мови.

Катиш Тетяна Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу Запорізького національного технічного університету.

Коло наукових інтересів: українська термінологія, стилістика української мови.

Ковальчук Микола Савелійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: мова засобів масової інформації.

Козак Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки Криворізького технічного університету.

Коло наукових інтересів: українська науково-технічна термінологія, термінографія, лінгвокультурологія, психо-лінгвістика.

Кондратенко Світлана Іллівна – викладач вищої кваліфікаційної категорії, голова циклової комісії філологічних дисциплін Дніпропетровського педагогічного коледжу Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: фітонімічна лексика ті її використання у творах українських письменників, особливості мови творів Олеся Гончара, актуальні питання когнітивної лінгвістики.

Кочан Ірина Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Коло наукових інтересів: українська термінологія.

Кравченко Валентин Миколайович – викладач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: системні відношення в українській фразеології.

Кузьмич Олена Ярославівна – аспірант кафедри української мови Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Коло наукових інтересів: лексична система сучасної української мови.

Кулакевич Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету.

Коло наукових інтересів: літературний процес кінця ХХ – початку ХХІ ст., мовні особливості документів.

Лапінська Ольга Миколаївна – викладач кафедри перекладу та іноземних мов Національної металургійної академії України.

Коло наукових інтересів: термінологічна система української мови.

Литвиненко Ольга Вікторівна – здобувач кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету.

Коло наукових інтересів: лексико-семантичний та фразеологічний рівень української мови, концептуальний аналіз, когнітивістика.

Магрицька Ірина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.

Коло наукових інтересів: українська діалектологія, культура мови, ономастика.

Малигіна Лариса Іванівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Дніпропетровської державної фінансової академії.

Коло наукових інтересів: історія української літературної мови.

Мамчич Інна Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: історія української літературної мови, лексикологія і семасіологія.

Масицька Тетяна Євгенівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Коло наукових інтересів: синтаксис сучасної української літературної мови, культура мови.

Міняйло Роман Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв.

Коло наукових інтересів: лексикологія, термінознавство, фразеологія, діалектологія, лексикографія.

Нуждак Людмила Василівна – аспірант кафедри української мови Ужгородського національного університету.

Коло наукових інтересів: український ономастикон посттоталітарної доби.

Онищенко Геннадій Анатолійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: мова фольклору.

Петухова Ольга Василівна – аспірант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: українська лексика з металознавства, джерела її поповнення, питання нормативності та стандартизації термінології.

Півень Володимир Федорович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Коло наукових інтересів: мова як знакова система.

Рибалка Ярослава Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: історія української мови.

Рибалко Ірина Валентинівна – викладач кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України.

Коло наукових інтересів: українська мова фахового спрямування.

Савченко Алла Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки Криворізького технічного університету.

Коло наукових інтересів: синтаксичні особливості російської та української мов, методика викладання мов.

Сікорська Зінаїда Степанівна – кандидат філологічних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв.

Коло наукових інтересів: культура мови, словотвір, діалектологія, методика викладання мовознавчих дисциплін.

Стасюк Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології Дніпропетровського державного аграрного університету.

Коло наукових інтересів: мова засобів масової інформації, інноваційні процеси в мові.

Ткач Леся Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України.

Коло наукових інтересів: українська мова фахового спрямування в інтелектуальному просторі вищої школи.

Улянич Анатолій Володимирович – аспірант кафедри українознавства Національного авіаційного університету.

Коло наукових інтересів: дослідження мови творів українських письменників.

Христя Оксана Володимирівна – асистент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

Коло наукових інтересів: культура української мови.

Шевченко Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олесь Гончара.

Коло наукових інтересів: експресивний синтаксис.

Шпітько Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олесь Гончара.

Коло наукових інтересів: порівняльне мовознавство.

ЗМІСТ

Баракатова Н. А.	Флективна класифікація українських дієслів з повною парадигмою	3
Брацун О. І.	Крилаті вислови як художньо-образний засіб сучасної мови	11
Вакуленко В. Ф.	Слова-концепти давньогрецького походження в українських замовляннях	17
Гандзюк О. М.	Функціонування прийменників в українських прислів'ях і приказках з адвербіальною семантикою	25
Гандзюк О. М., Масицька Т. Є. Ганжа С. А.	Особливості функціонування інфінітива в українських прислів'ях і приказках	33
	Структурно-семантичні і стилістичні фактори формування фразем	40
Датченко Ю. В. Довгань О. В.	Сербській мовленнєвий етикет	50
	Концептуалізація як фактор інтерпретації художнього тексту та збереження його стилю у процесі перекладу	57
Євсєєва Г. П.	Мовлення сучасної молоді – дзеркало соціальної культури країни	67
Єгорова В. С. Зайцева В. В.	Культура мовлення сучасної молоді	74
	Перифрастичні одиниці та метонімічні перенесення в газетному тексті	78
Зубець Н. О.	Сучасні тенденції у практиці українського офіційно-ділового мовлення	89
Іванський Р. Д.	Культура юридичної мови: проблеми та перспективи вдосконалення	95
Катиш Т. В.	Структурно-граматична характеристика української радіотехнічної термінології	102
Ковальчук М. С.	Інноваційна лексика в мові преси початку ХХІ століття	110
Козак Л. В.	Формування навичок професійного мовлення у студентів вищих навчальних закладів	118
Кондратенко С. І.	Лексико-семантичне поле фітоколюративу «рожевий у мовній картині світу Олесь Гончара..	126
Кочан І. М.	Мовна норма і термін	138
Кравченко В. М.	Співвідношення експресивних мовних засобів у публіцистичному стилі	150
Кузьмич О. Я.	Лексичні засоби творення комізму	158
Кулакевич Л. М.	Лексичні особливості текстів документів (щодо методики викладання теми у ВНЗ)	165
Лапінська О. М.	Екстралінгвістичні чинники запозичень англіцизмів у сучасній українській мові	173

Литвиненко О. В.	Лексико-семантична група «велика кількість грошей» як складова концепту неозначено великої кількості	182
Магрицька І. В.	Мішане мовлення політиків як хвороба українського суспільства	190
Малигіна Л. І.	Внесок Івана Манжури у формування української лексикографії	200
Мамчич І. П.	Причини виникнення лексичних помилок у науковому тексті	210
Міняйло Р. В.	Лексико-стилістичний аналіз дієслівних термінів українського рибальства	220
Нуждак Л. В.	Український іменник посттоталітарної доби: еколінгвістичний аспект	227
Онищенко Г. А.	Символізовані денотати у метафоричній структурі української народної загадки	232
Петухова О. В.	Джерела поповнення термінів з металознавства	243
Півень В. Ф.	Знаковість як ознака культури мови Івана Світличного	250
Рибалка Я. І.	Фірмоніми як компонент сучасної мовної картини світу (на матеріалі назв міста Дніпропетровська)	258
Савченко А. Л.	Актуальність набуття навичок культури мови для майбутніх інженерів	268
Сікорська З. С.	Про особливості вживання прийменника <i>при</i> у професійному мовленні	275
Стасюк Т. В.	Високі технології мовного впливу: лексико-граматичне кодування інформації та її семантична обробка	282
Ткач Л. М., Рибалко І. В. Улянич А. В.	Культура мови як важливий чинник підготовки фахівців-документознавців	291
Христя О. В.	Діалектна лексика як елемент етнолінгвістичної основи драматичних творів Івана Франка	303
Шевченко Т. В.	Викладання української мови у технічному ВНЗ	311
Шпілько І. М.	Лексико-семантична група слів на позначення шляхів сполучення в українській мові	317
Відомості про авторів	Фонетична інтерференція в інформаційному просторі України	323
	.....	333

Наукове видання

**ДОСЛІДЖЕННЯ З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Випуск 9

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск М. С. Ковальчук
Коректор І. П. Мамчич
Комп'ютерна верстка І. П. Мамчич

Здано до складання 22.03.2010. Підписано до друку 29.03.2010.
Формат 60x80 1/16. Папір офсетний. Ризограф. Ум. друк. арк.7,32.
Обл.-вид.арк. 6,73.

Наклад 100 прим.
Замовлення № 97

Видавництво «Літограф»
Ідентифікатор видавця у системі ISBN: 2267
Адреса видавництва та дільниці оперативної поліграфії:
49000, Дніпропетровськ, вул. Гоголя, 10а, офіс 38
тел. 063-401-55-03, (056) 785-55-61
E-mail: s-k-y@ukr.net